

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[गुजराती कॉपीराइट विभाग]

अनुक्रमांक १५११ वर्गांक •

पुस्तकनुं नाम ५२५२१८१०००१३५३२११

विषय ५-: ३

શ્રી કચ્છી વીશા ઓશવાળ જ્ઞાતિને સંદેશો

અથવા

કરમશીલાઈની કર્મ-કથા.

લેખક અને પ્રકાશક,

શા. રતનશી નેણશી-દુમરાકર.

આવૃત્તિ પહેલી.

સંવત

૧૬૭૬

સન

૧૯૨૦

કર્મિત—રૂપીઆ એ.

આ પુસ્તક મળવાનું ઠેકાણું,
શા. જેઠાભાઈ રતનશી મોમાયા.
બુકસેલર અને કમીશન એજન્ટ.
માંડવી પુલ દિપર મુંબઈ નં. ૩.

આ પુસ્તક જાલ્મજી ગિતાંબર ઠક્કરે નં. ૯૩ પરેલરોડ લેડી
નોર્થકોટ હિન્દુ ઓફિસ કે. એન. સેલર પ્રેસમાં
છાપ્યું છે અને રતનસી નેણસી દુમરાકરે
માંડવી હાલમખંડર ઘર નં. ૩૨ માંથી
પ્રસિદ્ધ થયું છે.

શ્રીચુત હાકરશી હુંગરશી નાણુપુર (કચ્છ).

જન્મ—

સંવત ૧૮૯૬.

અવસાન—

સંવત ૧૯૫૮.

લક્ષ્મી આર્ટ, મુંબઈ.

સમપાણ.

શ્રાદ્ધગુણ સંપન્ન પૂજ્ય પિતા તુલ્ય

શિરછત્ર શ્રીયુત ડાકરસી ભાઈ.

મારા કમ લાગ્યે મારી લઘુ વયમાંજ આપ સ્વર્ગસ્થ થયા,
છતાં તે દરમ્યાન આપના તરફથી મને વાતસલ્ય, સ્નેહવૃત્તિ,
સરલતા અને ધર્મશ્રદ્ધા વિગેરે ઉંચા પ્રકારના ગુણોનું
જે શિક્ષણ મળ્યું છે. જેનું સ્મરણ કરતાં અઘોષ
આપના લવ્યાત્મા તરફ મારી પૂજ્ય ભુદ્ધિ
સદા જાગ્રત રહે છે. આપના અનુપમ
ઉપકારના સ્મરણ રૂપે આપનું
નિર્મળ નામ આ જ્ઞાતિ
ઉપયોગી પુસ્તક સાથે
મુબારક રાખી હું
કિંચત્ કૃત-
કૃત્ય થાઉં
હું.

લી.

ભવદીપ લાલજી.

માત્ર બે બોલ.

આજકાલ સુધારાના શિખરપર ચઢતા જમાનામાં આપણી જ્ઞાતિ કેટલાક રીત-રિવાજોથી બાંધે પાતાલ તરફ ગમન કરતી હોય એવું બાસે છે. આપણામાં એવો કોઈ બહેર લેખક બગ્યો નથી કે જે પોતાના લેખનબળથી જ્ઞાતિને તેમ કરતાં અટકાવે, તેમ તેવો કોઈ પ્રખર વક્તા પણ પાક્યો નથી કે જે પોતાની વક્તૃત્વ શક્તિથી તેવા દુઃખ અને ત્રાસદાયક રિવાજોથી દુઃખી થતી જ્ઞાતિને બચાવે.

હાલમાં વાર્તાઓ વાંચવાનો શોખ દિનપ્રતિ દિન વધતો જાય છે. સુધારણાના લેખો તરફ માત્ર અમુક વ્યક્તિ શિવાય લગભગ બધો જન સમુદાય નવલકથાઓના રંગમાં રંગાતો જાય છે.

જન સમાજનું આવું વલણ જોઈને આ ઠર્મકથાની યોજના કરવામાં આવેલ છે અને જ્ઞાતિને માટે તે ઉપયોગી થાય તેવીજ છે.

“ गच्छतः स्वस्वनं क्वापि, भवत्येव प्रमादतः ।

इसंति कुंजनास्तत्र, समादधति सज्जनाः ” ॥ ૧ ॥

કાગણુની
અમાસ

પ્રકાશક:

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ

પૃષ્ઠ

૧ જન્મભૂમિ	૧
૨ વૃદ્ધલગ્નનો સંવાદ ઉર્ફે કન્યા એજન્સી	૮
૩ સંપત્તિની શરૂઆત	૨૦
૪ ઘર શીટે ઘર જાય	૨૮
૫ ઠરમશીલાઈની ઠકોરતા	૩૫
૬ હામા દલાલની દુર્દશા	૪૫
૭ કબોડાની કમકમાટી	૫૭
૮ પાપનો પશ્ચાત્તાપ	૭૫
૯ સુમિત્રનો સદ્બોધ	૯૩
૧૦ સુમિત્રનો સદ્બોધ (ચાલુ)	૧૦૪
૧૧ પડતીનો પ્રારંભ	૧૨૩
૧૨ લયંકર સ્વપ્ન	૧૩૯
૧૩ લક્ષ્મીબાઈનું લીલામ	૧૫૪
૧૪ સ્વપ્નમાં સંતાપ	૧૭૪
૧૫ છેલ્લો મનોરથ	૧૮૪
૧૬ મહાજનનો ચુકાદો	૧૯૦
૧૭ જાલિને સંદેશો	૧૯૯

નામ નોંધાવી ગ્રાહક થાઓ.

કચ્છી વીશા ઓશવાળ જ્ઞાતિને વીનંતી

અથવા

એક વિધવાની આત્મકથા.

આ પુસ્તક થોડાજ વખતમાં છપાઈને બહાર પડશે.

જેમાં પોતાના પાપી પિતાના સ્વાર્થના લોગે નાનપણમાં રંડાઈને વિધવા બનેલ સરસ્વતીના ઉપનામથી ઓળખાતી એક બાળ વિધવા પોતાની વીતક વાત કહે છે અને તેમાં જ્ઞાતિનો આધુનિક ચિતાર બહુજ ખારીકાઈથી અચ્છી રીતે વર્ણવે છે. કીંમત-અગાઉથી ગ્રાહક થનારને માટે રૂ. દોઢ પાછળથી રૂ. બે.

રમુજ દક્ષિંતમાળા—ભાગ ૧ લો.

આ પુસ્તકમાં વિદ્યાર્થીથી વૃદ્ધ સુધી દરેક માણસને આનંદ, અક્કલ અને બોધ મળે તેવી અનેક વાતોનો સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે. કીંમત અગાઉથી રૂ. એક પાછળથી રૂ. દોઢ.

આ પુસ્તક પણ થોડાજ વખતમાં છપાઈને બહાર પડશે.

કેશવ
શા. રવજી આણંદજી,
હાણાબંદર મસ્જીદ
સાઈડ, મુંબઈ. ૩.

લેખક અને પ્રકાશક,
શા. રતનશી નેણશી-દુમરાઠર.

શ્રી કચ્છી વીશા ઓશવાળ જ્ઞાતિને સંદેશો,

અથવા

કરમશીલાઈની કર્મ—કથા.

પ્રકરણ ૧ લું.

જન્મ ભુમિ.

“ જનની જન્મભૂમિસ્વ સ્વર્ગાદપિ ગરીયસી ”

જનેતા અને જન્મભુમિ—એ સ્વર્ગ કરતાં પણ વધારે શ્રેષ્ઠ છે.

માંડવીથી હશેક કોશ દુર એક રમણીય ગામ આવેલું છે. જેને અત્યારે આપણે રામપુર એવા ઉપનામથીજ ઓળખીશું. ત્યાં ઘણાં ખરાં મકાનો જે કે દેશી ઢબનાજ છે, છતાં પાંચ દશ ઉંચા ગગનચુંબી મકાનોને લીધે દુરથી જોનારને તેનો દેખાવ એક સારા શહેર જેવો માલુમ પડે છે. વળી ચારેબાજુ આવેલ

વાડીઓની વૃક્ષઘટા તેની શોભામાં વિશેષ વધારો કરતી જણાય છે. એ ગામમાં બીજી વસ્તી કરતાં વીશા ઓશવાળ કોમની વસ્તી વધારે છે, અને તેમાં મોટો ભાગ ખેડૂત વર્ગનો છે. જે પોતાની પરંપરાની જમીનની મીઠી પેદાશને લીધેજ સુખી હશે, એમ માનવામાં કોઈ પણ જાતની હરકત નથી. વળી ત્યાં સ્વર્ગના વિમાન જેવું અને પચાસ વરસનું પુરાણું એક જૈન મંદિર છે. તેની બાજુમાં એક લગ્ન અને વિશાલ ઉપાશ્રય છે જે પાછળથી બાંધવામાં આવેલ છે. ગામની બહાર એક વિશાલ યોગાનવાળી ધર્મશાળા આવેલી છે. જેમાં યાત્રાળુ અને આવતા જતા મુસાફરો પોતાના વાહન સહિત અંદર દાખલ થઈ વિશ્રાંતિ લઈ શકે છે.

એ ગામમાં વીશા ઓશવાળ જ્ઞાતિના એક પાંચા પટેલનું કુટુંબ હતું. પોતાના પિતા કોરશીલાઈના મરણ પછી તેણે પોતાની ન્યાયનિષ્ઠ ચાલાકીથી આખરૂં અને આબાદીમાં સારો વધારો કર્યો હતો. આથી તેનું ઘર અત્યારે એક સારી સ્થિતિનું ગણાતું હતું. જો કે પાંચા પટેલ પોતે એક મોટો વિદ્વાન નહોતો, પરંતુ તે એક વિચારશીલ તો હતોજ. પોતાની જ્ઞાતિની ગરીબાઈ અને અજ્ઞાન દશાનો વિચાર કરતાં તે પોતાની આંખમાંથી આંસુ ધારા વરસાવતો, ત્યારે પાસે બેસનારા એમજ સમજી લેતા કે—અત્યારે પટેલને કંઈ અગાહનું દુઃખ સાંભરી આવ્યું હશે. તેથી તે ઘણીવાર આવી રીતે આંસુ પાડે છે. એમ કોઈ કોઈવાર અમે જોયું અને સાંભળ્યું છે' પોતાની જ્ઞાતિના ગરીબ બંધુઓને તે પોતાની યથાશક્તિ ઉપરાંત મદદ કરતો—એમ કહેવામાં લેશ પણ અતિશયોક્તિ નથી. પોતે શ્રીમંત છતાં દાન શબ્દથી દુર

ભાગનારા લોકો માટે તે માત્ર દયાળુ દર્શાવતો, અને કોઈવાર પોતે એમ પણ કહી દેતો કે :—‘અમારી ધનસંપત્તિના અમે પોતેજ માલીક છીએ’ એમ માનનારા લોકો ગંભીર ભુલ કરે છે. કારણ કે તેમાંના ઘણા લોકોને આપણે તેમની ધનસંપત્તિના એક રખવાળજ કહી શકીશું. પોતાની સંપત્તિને જ્ઞાતિ અને જન્મભુમિના ઉદય માટે છૂટા હાથે અને ખુલ્લા દિલે વાપરીને નામના મેળવનારા નરરત્નોનેજ આપણે તે સંપત્તિના માલીક તરીકે કહીશું. ” આવા અદ્ભુત વિચારો જ્યારે કોઈના સાંભળવામાં આવતા ત્યારે તે કબુલજ કરી લેતો કે ‘પટેલ ! તમારું કહેવું સત્ય અને દયાથી ભરપૂર છે. ’

પટેલ પોતે માત્ર કહી બતાવનાર નહોતો, પરંતુ તે તેવાં જ્ઞાતિ-હિતનાં અને પદોપકારના કામો કરીને પણ બતાવતો હતો. આથી જ્ઞાતિમાં તેનું માન દિનપ્રતિદિન વધતું જતું અને તેથી પાંચ માણસોમાં તેનું વચન વજનદાર ગણાતું હતું. વળી દરબારી અધિકારીઓને પણ તેણે માનપાનથી એવા તો વશ કરી લીધા હતા કે જેથી ભોગ (ભાગ) વિગેરેના પ્રસંગે તેઓ ખેડુતો ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનું દબાણ કરતા નહિ. અને તેથી તેવા પ્રસંગે ખેડુતો એ પટેલનેજ ઉપકાર માનતા.

એક બાબુ જ્યારે પટેલને આ જાહોજલાલીનો દાવ મળતો ગયો, ત્યારે બીજી બાબુ અંચાનક તેની સ્ત્રી, માત્ર એજ દિવસના પહેગના ભયંકર રોગમાં સપડાઈને તે સદાને માટે ચાલી ગઈ. આ વખતે પટેલની ઉમ્મર બાવન વરસની હતી. આ તેની ચોથી વારની સ્ત્રી હતી. પ્રથમની ત્રણ સ્ત્રીઓને કંઈ સંતાન થયું

ન હતું. આ સ્ત્રી લગલગ સોળ વરસ તેના ઘરમાં હતી. તે અત્યારે માત્ર એક પટેલનેજ વિરહ દુઃખમાં નાખી નથી ગઈ, પરંતુ પોતાના બે કોમળ બાળકોને પણ તે વિરહના લાપમાં તપાવતી ગઈ છે. ખરેખર ! તે બિચારા કોમળ અને સરળ બાળકો પોતાની પ્રેમાળ માતાને વારંવાર યાદ કરીને કંઈપાંત કરતા હતા. ઘરમાં માત્ર એક પટેલની માતા દેમુ ડોસી હતી. તે તો બિચારી—‘ઘડપણમાં ભગવાને આ દિવસ તે વળી કયાં દેખાડ્યો ?’ એમ હંમેશી બોલી પોતે રોઈ રોઈને બીજાઓને રોવરાવતી હતી. અને આ બાળુ પટેલ બોલાવવા આવતા માણસોમાં રોકાયેલો, એટલે એ બિચારા પ્રેમી બાળકોને કોઈ ખીરજ આપનાર પણ નહોતું. તેઓ બિચારા રોઈ રોઈને જ્યારે થાકી જતા ત્યારે પોતાની મેળેજ કંઈ રમતમાં લાગી જતા, એટલે રોવાનું બૂલી જતા. આવી રીતે આઠ દિવસ તેમણે કંઈપાંત કરતાં કહાડ્યા. ત્યારપછી પટેલને અવકાશ મળતો ગયો, એટલે તે માતૃ વિયોગી બાળકોને પોતાની પાસે બેસારીને ખાવા પીવાની તથા રમત ગમતની વાતોમાં તેમના મનને મશગુલ બનાવી દેતો જેથી તેમને વિયોગનું દુઃખ કંઈક વિસરવા લાગ્યું.

પટેલ જ્યારે પ્રથમ તેમને પોતાની પાસે બોલાવતો, ત્યારે તે કોમળ બાળકોને જોઈને તરત તેને પોતાની પ્રાણપ્રિયાનું સ્મરણ થતું. જો કે તે પોતાના વિરહાકુળ હૃદયને ઘણીવાર દબાવીજ દેતો, તથાપિ કોઈવાર તે દુઃખના આવેગથી તેના નેત્રોમાંથી બે ચાર આંસુના ખિંદ્રો સરી પડતા, પણ તે તરત કપડાવતી લોહીને સાવધાન બની જતો. આ વિરહ દુઃખનો અશ્રુપાત કમ્બુએ

એકવાર પોતાની ખારીઠ નજરથી જોઈ લીધો કે જે અત્યારે લગભગ દશ વરસનો હતો. કેસર કમ્બુ કરતાં માત્ર બે વરસજ નાની હતી. વાંચનાર સમજી શક્યા હશે કે કમ્બુ અને કેસર એ બીજા કોઈ નહિ, પણ આપણા પટેલના તે માતૃવિયોગી બાળકો છે. માતૃવિરહના કલ્પાંતથી તેમનું શરીર બિલકુલ નિસ્તેજ થઈ ગયું હતું. કારણ, જન્મતી વખતે તેમને ંહાલથી કોઈ ખવરાવનાર ન હતું. ન તો કોઈ તેમને પ્રેમથી ચુમ્મી દઈ પોતાના ખોળામાં બેસારી બે મીઠી વાત કરનાર હતું, પોતાના આંસુ લોહી લોહીને તેમના કપડાં બહુજ મેલાં થઈ ગયાં હતાં. મેલને લીધે તેમના શરીરનું સૌંદર્ય બધું હરાઈ ગયું હતું. હાથ, પગ અને મુખ પર મેલના થર બાઝી ગયા હતા, તથા સતત રોવાને લીધે તેમની આંખો સુજીને ચણોઠી જેવી લાલ બની ગઈ હતી. જ્યારે તેણે પ્રથમ પોતાના બાળકોની આવી સ્થિતિ જોઈ ત્યારે તેના મુખમાંથી એક શોકમય ઉદ્ગાર નીકળી ગયો—‘એક દીવા વિના માઈં ઘર આજે અંધકારમય બની ગયું છે.’ આ ઉદ્ગારની સાથેજ તેની આંખમાંથી આંસુ સરી પડ્યાં. તે વખતે કમ્બુ અને કેસર તેની પાસેજ બેઠાં હતાં. એવામાં કમ્બુને એક વાત યાદ આવવાથી તરત તે બોલી ઉઠ્યો—

“બાપા ! આજે દાદીમા કહેતા હતા કે—‘હવે તમારી નવી મા આવશે, તે રોજ તમને સાઈં સાઈં કરીને ખવરાવશે અને રમાડશે. માટે હવેથી તમે રોઈને અમને રોવરાવશો નહિ.’ શું બાપા ? એ વાત ખરી છે કે ? ક્યારે મારી નવી મા આવશે ? બાપા ! હવે તેને જશ્ઠી બોલાવી દ્યો એટલે અમને સાઈં સાઈં ખાવાનું તો મળે.

આજે આઠ દશ દિવસ થયા અમને કાંઈ ખાવાનું કે રમવાનું લાવ-
તુંએ નથી કેમ કેસર ! આપણી નવી મા આવે તેમાં તું રાજી ખરી
કે નહિ ? ' નવી માનો કાયદો કેવો કડક હોય, તે આ બિચારા
નિર્દોષ બાળકો શું સમજી શકે ? તેના એક એક બોલમાં કેટલું
ઝેર ભરેલું હોય છે તે આ કોમળ બાળકોના ખ્યાલમાં ક્યાંથી
આવે ? એ તો બિચારા માત્ર માતાના નામપરજ ફીલા.

કમ્બુનો એક એક બોલ સાંભળતાં પટેલની વ્યાકુળતા વધતી
જતી હતી. તેનું બોલવું સમાપ્ત થાય ત્યાંસુધી તે પોતાના
વ્યાકુળ હૃદયને બહારકારથી દબાવી બેઠો હતો તેના અંત-
રની વિશેષ વ્યાકુળતાનું ખરું કારણ એ હતું કે—વિદાય થતી
વખતે તેની બહાલીએ પોતાના બે બાળકોને પોતાની પાસે
બોલાવી તેમને એક મીઠું ચુંબન કરતાં તેની આંખમાંથી
આંસુની ધારા વહી નીકળી. આ વખતે પટેલ પણ તેની પાસેજ
બેઠો હતો અને આ બધું તે પોતાના હૃદયની દિલથી જોયાજ કરતો
હતો. પછી તેણે પોતાના કોમળ બાળકો તરફ વારંવાર દષ્ટિ ફેર-
વતાં પટેલને ઇસારતથી પોતાની નજીક બોલાવીને તેના કાનમાં
તેણે ક'ઈક શુભ વાત કહી. બસ ! આ છેલ્લી વાત કરતાં કરતાં તેનો
આત્મા આ બલકનો ખેલ પૂરો કરીને પરલોકમાં ચાલ્યો ગયો.
પોતાની સ્ત્રીએ જે શુભ બોલ કહ્યા હતા, તે અત્યારે ક્ષણે ક્ષણે પટે-
લના વિરહી હૃદયમાં ઉછળી રહ્યા હતા, અને તેથીજ તે વધારે ને
વધારે વ્યાકુળ બની જતો હતો. પાઠક ! તેની અર્ધાંગના એવી તે
શી શુભ વાત તેના કાનમાં ઠહી ગઈ છે, કે જેથી તે અત્યારે વ્યાકુ-
ળતાના વેગમાં તણાતો જાય છે ? તેણે કહ્યું હતું કે ' નાથ ! આ

છેલ્લી છાંદગીના છેલ્લા દિવસો જો સુખ, શાંતિ અને આરોગ્યથી પસાર કરવા હોય, તો હવે તમે લગ્નના ફંદમાં ફસાશે નહિ, અ.....' આ કરતાં વિશેષ તે બોલવા જતી હતી, પણ કંઈ ફંદાઈ જતાં તે અવાચક જેવી બની ગઈ અને તરતજ તે ગતપ્રાણ થઈ ગઈ.

બહાલા વાચક ! પોતાની સ્ત્રીને આ એક લેદી બોલ શું પટેલથી પાળી શકાશે ? પોતાના મૃતપતિની પાછળ સ્ત્રીઓ જેમ વૈધવ્ય જીવન ગુબ્બરતાં સતી થઈને રહે છે, તેમ પોતાની મૃતપત્નીની પાછળ કેટલા પુરૂષો સતા થઈને રહ્યા છે ? આ ઉપરથી આપ સમજી શકશો કે સ્ત્રીઓ અને પુરૂષોના પ્રેમમાં કેટલો અંધો વફાવત છે ?

જુઓ, પટેલના હાથમાં અત્યારે સંપત્તિ અને સત્તા છે. તેની અવસ્થા માત્ર હજી બાવન વરસનીજ થઈ છે. જો તે પોતે ધારે તો થોડી ઘણી જડ લક્ષ્મીનો વ્યય કરીને પણ તેના બદલામાં તે સજીવન લક્ષ્મી જેવી સોળ વરસની સુંદરીને પોતાના ઘરમાં લાવી શકે તેમ છે. તેની સ્ત્રીના મરણને આજ લગલગ એક મહિનો થવા આવ્યો, છતાં તેણે હજી કંઈ તેવા પ્રકારની હીલચાલ કરી હોય એમ લાગતું નથી. તે અત્યારે કેવી વિચારમાળા ફેરવે છે. તે તો તેના અંતરાત્મા કે પરમાત્મા જાણે પરંતુ નવરાશના વખતમાં તે અત્યંત ઉંડા વિચારમાં ગરકાવ થઈ કોઈ અગત્યની બાબતનો જાણે કંઈ નિર્ણય કરતો હોય—એમ તેના હસ્ત સંકેતપરથી સમજી શકાતું હતું.

પ્રકરણ ૨ જી.

વૃદ્ધલભનો સંવાદ ઉર્ફે કન્યા એજન્સી.

એક દિવસે શાંત રાત્રિના સમયે પટેલ જ્યારે પોતાની બેઠકમાં બેઠો બેઠો એજ વિચારોની માળા ફેરવતો હતો અને લગભગ તે પોતાના ચોક્કસ નિશ્ચયપર આવી ગયો હતો. તે વખતે એક દલાલ આવીને ત્યાં હાજલ થયો, કે જેણે લક્ષ્મીના લોભથી અનેક બુદ્ધાઓને કામના કીડા બનાવી તેમની પાસેથી મન માનતી લક્ષ્મી પડાવી સંખ્યાબંધ અબજાઓના દીવ્ય જીવન ધૂળધાણી કરી દીધા. તેમના ગુપ્ત શ્રાપરૂપ ધગધગતી અગ્નિનો વરસાદ તેના પર મુશળધાર વરસતો હોવા છતાં કોણ જાણે શા કારણથી તે અદ્યાપિ નિર્ભય થઈને ફરી શકે છે? શું તેના પુણ્ય હજી અવશેષ હશે? અથવા કુદરતથી પણ તે પ્રચ્છન્ન થઈને ફરતો હશે? આમાં આંતરિક રહસ્ય શું છે, તે અમે સમજી શકતા નથી. તેની તનતોડ મહેનતનો બહોલો વખતસર કુદરત તેને આગળ પર આપે, તો કોણ જાણે? હાજલ થતાંજ તેણે જરા સભ્યતા દર્શાવીને પોતાની વાગ્ધારા શરૂ કરી :—

“ પટેલ, આપનો ઘરભંગ થયો તેથી આપના દિલને બહુજ દુઃખ લાગ્યું હશે, પણ કુદરતની મરજી આગળ મનુષ્યની મરજી કંઈ કામજ આવતી નથી. આપણી જ્ઞાતિમાં એવા ન ઇચ્છવર્ત્તિગ બનાવો ક્યાં ઓછા બને છે? તેમ છતાં પણ ધણા ખરા પૈસાના બજારી ફરી લાભ કરી પોતાના ઘરને જેવું હતું તેવું પાછું બનાવી

લે છે. શું કરે ? વૃદ્ધ થયા છતાં પુરૂષો કાંઈ સ્ત્રીઓની જેમ ફરી લઈ ન કરવાને માટે થોડાજ બંધાયેલા છે ? માટે શેઠજી ! એક વધામણી આપું, તે સાંભળીને મને રાજી કરો.” દલાલની દલીલ સાંભળીને પટેલ સમજી ગયો કે ‘ગરીબ ગાય જેવી કુમારિકાઓ પર છુરી ચલાવવાનો ધંધો તે ઘણીવાર કરી ચૂક્યો છે. એટલે આજ પણ તે પોતાની એજ મુશ્કેલી પાર પાડવા અહીં આંચો લાગે છે.’ એમ વિચાર કરીને પટેલ બોલ્યો કે :—

“ હામા કુદરતના કાયદા પ્રમાણે કહો કે શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે કહો, પણ જેમના હાથમાં સત્તા છે, તેમના પર તેટલીજ જવાબદારી રહેલી છે. એક રાજપુત્રને રાજ્યની સત્તા મળી એટલે શું તે ગમે તેવો અન્યાય કરીને પ્રજાને સતાવે એ ક્યાંનો ન્યાય ? સ્ત્રી ઉપર જેમ તેના ઘણીની સત્તા છે, તેમ તેનું જરૂર પોષણ અને રક્ષણ કરવાને માટે પણ તે જવાબદાર છે. સ્ત્રીઓ કરતાં પુરૂષોને વધારે છુટ આપવામાં આવેલ છે, એટલે શું પોતાની મરજી પ્રમાણે એ છુટ કે સત્તાનો ગેરઉપયોગ કરે, તો તેઓ જવાબદાર નથી એમ ? હામા ! આવી ખોટી યુક્તિઓના ભેરથી તું તારો માત્ર એક સ્વાર્થજ સાધવા બેઠો છે. પણ બિચારી અબળાઓની શી વલે થાય છે, તેનો કંઈ વિચાર કર્યો છે ? ” પટેલ આગળ હામાની આ એક દલીલ તો જમીનદોસ્ત થઈ ગઈ, છતાં તે પોતાનું ‘ભુંગળું’ બંધ કરીને બેસી રહે તેવો નહોતો. તરત તે પોતાની આશાની ઈમારત બાંધતાં બોલ્યો :—

“ પટેલજી ! મારી ખારણા પ્રમાણે આજકાલ આપની મતિની ગતિમાં ફેરફાર અજબ પ્રકારનો જખરો ફેરફાર થઈ ગયો.

હોય, એમ લાગે છે. આપ તો હવે જવાબદારી અને જોખમ-
દારી જેવી નવા જમાનાની ઇલેક્ટ્રીક યુક્તિઓને અજમાવવા
મંડી પડ્યા છે. પણ સાહેબ ! એ ઇલેક્ટ્રીક લાઇટ-
વાળી આપની યુક્તિઓ અત્યારે ક્યા પુરૂષને ગમે તેમ છે ?
કુદરતે પોતે પુરૂષોની સગવડની ખાતરજ સ્ત્રીઓને પેદા
કરી છે. વળી આજઠાલ કેટલાક લોકો તો સ્ત્રીઓને સંતતિ
મશીન યા સંતાનયંત્ર એવા એવા ઉપનામોથી ઓળખાવે છે.
આપણા જૈનસાધુ સ્વયંદ્રવિજય એક દિવસે પોતાના બાપણમાં
કહેતા હતા કે—“ સ્વાર્થત્રંશોહિ મૂર્ચતા ” એટલે ‘ વખત આવે જે
લોકો પોતાનો સ્વાર્થ સાધી લેતા નથી. તેઓ ઘણું ભાગે એક જાતની
મૂર્ખાઇજ કરે છે. ’ વળી બુદ્ધો, સ્ત્રી એ ઘરની અનુપમ શોભા છે.
તે ખાસ કરીને ઘરના અલંકારરૂપજ છે. પુરૂષો પણ તેના યોગેજ
સારા ગણાય છે. સગા સંબંધીઓનો સંબંધ અને ઘરનો વ્યવ-
હાર સાચવવામાં બહુ ભાગે સ્ત્રીજ પાઠ ભજવે છે. માટે શેઠ ! જે
ઘડીનાં શમશાની વૈરાગ્યના પતંગી રંગમાં રંગાઈને બાકીની આ
છેલ્લી જીંદગીને દુઃખના એક નમુનારૂપ ન બનાવે. ”

પટેલ:—“ હામા ! આ શબ્દોપરથી તારા પડતીના પાસા હવે
બહુજ પાસે આવ્યા હોય એમ લાગે છે. ‘ વિનાશકાલે વિપરીત
બુદ્ધિ ’ તારો પાસે આવતો વિનાશ કાળજ તને આવી અધમ
પ્રવૃત્તિમાં ઉતારે છે. સ્વાર્થના સડાથી ગંધાતી તારી એ કદ્યનાને
પુનઃ મુખમાં લાવી તેનો પ્રત્યુત્તર આપતાં હું મારા મુખને મલીન
કરવા માગતો નથી. છતાં તારા આ લાંબા પહોળા વર્ણનનો જવાબ
માત્ર એક ટુંકા વાક્યમાંજ સાંભળી લે. શાણા અને સમજી સજજનો.

કહી ગયા છે કે-“ જે વસ્તુ જે કાલે પોતાની પ્રકૃતિને પ્રતિકૂલ કે અપ્રતિકૂલ હોય, તે વસ્તુ ગુણકારી હોવા છતાં અજ્ઞાનના ઉછાળાથી કે લોકોમાં પોતાનું અહંપણું દેખાડવાની ખાતર પણ જો તેનો સ્વીકાર કરવામાં આવે, તો તે વસ્તુ માત્ર તેને નુકસાન કર્તા થાય એટલુંજ નહિ, પરંતુ વધારામાં તેની મૂર્ખાઈપર લોકોને હસવાનું મળે છે. ” દામા ! જો, અત્યારે મારી ખાવન વરસની અવસ્થા થઈ પચાશ ઉપર વનમાં જવું અને ઘર તજીને વનમાં જવું-એ બંને સરખુંજ છે. હવે ઉતરતા બળની અવસ્થા આવી. વળી આજ-કાલના આપણા નાજીક અને તકલાદી શરીરના ખાંધા તરફ જો વિચાર કરવામાં આવે, તો ચાલીશ વરસની અવસ્થા ઉપર પુરૂષે લગ્ન કરવાનું બંધ રાખવું જોઈએ. પરંતુ આ ઉપયોગી સૂચનાનો કોણ સ્વીકાર કરે છે ? આ બાબતમાં ‘ માત્ર વિષય વેગની તીવ્ર અભિલાષા ’ એ એકજ હેતુ સમાયેલો છે. વળી તેમ કરતાં પણ તેમનો તે હેતુ કાંઈ પાર પડી શકતો નથી. કારણ કે મરણ પથારીએ પહોંચતાં સુધી પણ પુરૂષને વિષયની વાસના મૂકતી નથી. યુવાનીના પૂર વેગમાં વિષયના પૂરતા સાધનો હોવા છતાં પણ જ્યારે મનને તૃપ્તિ ન થઈ, તો મોતની અણીપર આવેલા અને પાંજરા-પોળના બળદ જેવા ડગમગતા શરીરથી તે તૃપ્તિ શું થવાની હતી ? દામા ! પોતાનો દોષ કોઈ જોઈ શકતું નથી. ”

દલાલ:—“ અહો શેઠ ! આ ઉછળતા વૈરાગ્યની ગદાથી તો રખે આપ સંસારના ભૂકેભૂકા ન કરી નાખો. બહુ સારી વાત છે, શેઠ ! આપ જો ભરમ ચોળીને ગિરનારી જોગી બની જશો, તો આ દામો આપનો ચેલો થઈને ચરણ-શરણમાં હાજર રહેશે,

એટલે પછી બધાં પાપ પોખારા ગણી જશે. કેમ ચોગિ-
રાજ ! આપના ચરણમાં મને શરણ આપશેને ? પટેલ ! જુઓ
વાતવાતમાં તમે મારાપર એક સિંહની માફક તૂટી પડો છો,
એ બહુજ અયુક્ત થાય છે. હું એવી તે શું ખોટી પ્રવૃત્તિ
ઠરું છું ? જુઓ, મેં આપના જેવા કેકના ભાંગેલા ઘર ઉભા
કરી દીધા છે. હજી બે વરસ ઉપરજ પાકા સાઠ વરસના ભાર
કારાણીને છઠ્ઠી વાર વરરાજ બનાવી દીધો. તેને ઘેર આજ છ
મહિનાનું છોકરું રમત કરે છે. વળી દોઢ વરસ ઉપર સવાસીતેર
વરસના આપણા શાણા સામતભાઈને સાતમીવાર લગ્નનો લ્હાવો
લેવાની લગની લાગી. તેને સવાસત્તર હજાર ફેરીમાં એક સવા-
સત્તર વરસની સુંદરીનો સાથી બનાવી દીધો. તે બાઈને પણ છોકરું
આવનાર છે—એમ વાત સાંભળી છે. હવે અમારા સ્વાર્થની બાબ-
તમાં તમે જો ગુસ્સો લાવીને પેલા સુરતી હાંટલની રહા જેવા
ગરમાગરમ થઈ જતા હો, તો તેમાં પણ આપનીજ ગફલત છે.
ઠારણ કે અમે કાંઈ આખોને આખો લાડવો ગપ દઈને ગળી જતા
નથી. અમને તો કન્યાના બાપ તરફથી સેંકડે માત્ર પચીસ ટકા
કમીશન શિવાય એક ખોટી બદામ પણ મળતી નથી. તેમાં પણ
જો કન્યા પ્યુટિકુલ (પુખ્તસુરત) હોય, તો પચીસ ટકા કરતાં પણ
અમને એણે કમીશન મળે છે. છતાં તેના દામ મન માનવા આવે,
એટલે અમારી મહેનત પૂરતું અમને મળી રહે. હમણા કમીશન
એજન્ટો બહુ વધી પડ્યા છે. એ બીન જોખમી ધંધો ચલાવવાને
આજે દર વરસે કેટલાયે ઉમેદવારો બહાર આવે છે. એમ છ
મહિના સુધી પૂરતો વિચાર કરીનેજ મેં આ કન્યાએજન્સીનું

કામ હાથમાં લીધું છે. કન્યાએજન્સીનું કામ હાથમાં લેતાંજ કન્યાની આશામાં નિરાશ થઈ બેઠેલા જ્ઞાતિના કેટલાક બુદ્ધાઓના અને ભક્ષક તરીકે રક્ષકનો દાવો ધરાવતા કેટલાક શુલ્કભક્ષી શયતાનોના એટલા બધા કાગળો અને સંદેશા મારી ઉપર તુટી પડ્યા કે તે જોઈનેજ હું અજબ થઈ ગયો. આથી મને જે આ એજન્સીના નિભાવ માટેની એક મોટી ભયંકર શંકા હતી, તેનો તદ્દન નાબુદજ થઈ ગઈ. આ એજન્સી ખોલતાંજ આટલો બધો દરોરો પડ્યો, એવી સ્વપ્ને પણ મને આશા ન હતી, પણ જ્યારે ‘મહેર-આન પરોપકારી દામાભાઈ, બુદ્ધાઓના બળની કદર કરનાર દામાભાઈ, વૃદ્ધોની વ્હારે ચડનાર દામાભાઈ, શુલ્કભક્ષી શયતાનોને સહાય આપનાર દામાભાઈ, જ્ઞાતિમાં કન્યા એજન્સીની ખોટને પૂરી કરનાર દામાભાઈ, બાળવિધવાઓના વસ્તી પત્રકને ઉત્તેજન આપનાર દામાભાઈ, રડતી કુકળતી બાળ-વિધવાઓના ગુપ્તશ્રાપ રૂપ બાણોના વરસાદમાં પણ બહાદૂરીથી આગળ વધનાર દામાભાઈ, નવીન જમાનામાં નવીન ખાતું ખોલી પૂરતા કમીશનથી કામ કરનાર દામાભાઈ, બુદ્ધાઓને બત્રીશી બંધાવી ચોરીએ ચડાવનાર દામાભાઈ, રક્ષકોને ભક્ષકનો માનવંતો ખેતાબ અપાવનાર દામાભાઈ, ધણા વખતથી બુંદા થઈ ગયેલા કન્યાવિકલ્પરૂપ છોડવાને પાણી પાઇને નવ પદ્મવિત અને પુષ્પિત બનાવી તેમાં ઝેરી રૂળ પેદા કરનાર દામાભાઈ, જ્ઞાતિના કેટલાક હેવાનોને પૈસા પેદા કરવાનો એક નવીન પ્રકારનો ધંધો બતાવનાર દામાભાઈ, લક્ષ્મી જેવી સજીવન મૂર્તિઓના મનમાનતા દામ અપાવનાર દામાભાઈ,

કન્યાઓના હૃદયની નાખુશી છતાં બલાત્કારથી તેમને બુઢાઓના ખારણે પહેંચાડનાર દામાભાઈ'—ઈત્યાદિ ઇત્યાદિ રજીસ્ટર કાગળો અને સંદેશા મારફતે આ ખાટામીઠા વિશે-
 વણોના વરસાદ મારાપર તૂટી પડ્યો. ત્યારે મને ખાવાપીવાનું
 પણ ભાન રહેતું નહિ. હું મારા મગજની મગફરીમાંજ મસ્ત
 થઈને ચોગણા ઉમંગથી કામ કરવા લાગ્યો. પરંતુ એક શંકા મને
 કોઈ કોઈવાર સતાવતી હતી. તે એ કે—'હું' પોતે એકલો આ
 એજન્સીનું કામ નિભાવી શકીશ કે નહિ? કદાચ મારા જેવો ખીજો
 કોઈ બહાદુરીથી આગળ વધીને આવી એજન્સી ક્યાં ખોલી દે,
 તો મારા નામ અને દામપર પાણી ફરી વળે. વળી આવા વિશે-
 વણોના મને જે વધામણા આવે છે તેમાંથી પણ તે બરાબર ભાગ
 પડાવ્યા વિના રહેજ નહિ. એ દેખીતી રીતે મારાથી કેમ
 સહન થઈ શકે? તેમ આ કામ ચુસ રહી શકે તેવું પણ
 નથી. માટે એવો કોઈ રસ્તો શોધી કહાડું કે તેઓ આ બાબ-
 તમાં માથુંજ મારી ન શકે.' એમ ધારીને કન્યાએજન્સીનું
 નામ મેં રજીસ્ટર કરાવી લીધું. તે પછી થોડાજ વખતમાં મેં
 બે ચાર કામ એવા તો પાર ઉતારી દીધા કે જેથી જ્ઞાતિની શ્વેત
 સોસાયટીમાં ઘણે ઠેકાણે મારી વાહ વાહ ખોલાવા લાગી. શેઠ,
 વધારે શું કહું પણ એ વાહવાહના પોઠારો ચોરા કે ચોટામાંથી
 પસાર થતાં મેં પોતે જાતે સાંભળ્યા છે. ત્યારપછી મારા અંત-
 રમાં એવો તો દૃઢ નિશ્ચય થઈ ગયો કે કન્યાએજન્સી એ આજ-
 કાલ એક બહુજ ઉપયોગી ખાતું છે. તે ઉભય પક્ષના એક
 આશીર્વાદરૂપ છે, તેમાં પણ શ્વેતસોસાયટી તો વાટે ને વાટે

મને પ્રેમ-પુખ્તોથી વધાવે છે. કહો, શેઠ! આટલું બધું મહત્વનું કામ મેં માથે લીધું, છતાં તમે મને એક તુચ્છ ગણીને કહાડી નાખો છો. એજન્સીનું કામ એક અખૂટ આશીર્વાદરૂપ હોવા છતાં 'તે અતિશય અધમાધમ છે' એમ તો આજ પહેલીજ વાર મેં આપના મુખથી સાંભળ્યું. શું ત્યારે દિનપર દિન વધતા જતા-એજન્ટો બધા નરકનાજ અધિકારી સમજવા કે? વાહ, સાહેબ! આપશ્રીએ તો આજે મને બહુજ મીઠી સાબાશી આપી. શેઠ! વધારે શું કહું? આપની અગાઉની સંસ્કારમાં હમણા બહુજ કન્યાઈ થઈ ગઈ હોય, એમ લાગે છે અને તેને માટે પેલા કાલસ્વરૂપી કળિકાળને દોષ દઈએ, તો શું ખોટું?"

પટેલ:--“દામા! તારું અંતર હમણા આશાના અધકારમાં તણાઈ ગયું છે એટલે ભેંસ આગળ ભાગવત જેવું આવી બન્યું છે. પરંતુ આ તારા જલીમ જીવમોરૂપ દારૂખાનાને શું કુદરત ફેડયા વિના રહેશે? અને યાદ રાખજે કે પ્રથમ તો તે તનેજ બાળીને ખાખ કરશે. ત્યારપછી પેલા શુદ્ધકમક્ષી તાતરાક્ષસોને બાળી બાળીને સતાવશે. દામા! તું પેલા ચોરીએ ચડવાને તલપી રહેલા બાળી પૂતળાઓના અને પેલા શયતાનોના રજીસ્ટર કાગળોમાં ઉભરાઈ જતા વિશેષણોને વખાણરૂપ માનીને રખે અભિમાનના પ્રચંડ પર્વતપર ચડી જાય. કારણ કે તે તારાં વખાણના વિશેષણો નથી, પણ તારા કૂર પાપાત્માના તે જુદા જુદા ભીષણ ફેટા છે. વળી સફેત દાઢીવાલા પેલા બુદ્ધાઓના સત્કારોથી રખે તું કૂંદીને ફાંકડો બની જાય. તે સત્કારો નથી, પણ તારે માટે તે એક જાતના ફિટકારોજ છે. પેલી શ્વેત-

સોસાઈટીના વાહવાહના પોકારો તને એક વખત તોળાહ તોળાહના પોકારો કરાવશે. અન્ય એજન્સીઓના એજન્ટો આમ તારી જેમ કન્યાઓને માટે અગ્નિના કુંડો તૈયાર કરીને તેમાં તેમને હોમતા નથી. તેઓ સજીવન મનુષ્ય અને તેમાં પણ અબળાઓને રીખાવી રીખાવીને મારવાનો ધંધો કરતા નથી. હું તો વિધાતાની પણ એક ગંભીર ગફલતજ સમજું છું. કારણ કે માંસાહારીઓ તથા કુર કસાઈઓને માટે જેમ તેણે સાતમી નરક તૈયાર કરી છે, તેમ તારા જેવા કન્યા એજન્સીના માલીકોને માટે તથા એ એજન્સીને ઉત્તેજન આપનારા શયવાનો માટે જો એક એલાયદી આઠમી નરક તૈયાર કરી રાખી હોત, તો તેની ચતુરાઈ ગણાત. હામા ! તું ગમે તેવો ચાલાક છે પણ હવે તારો કાળ પાસે આવ્યો હોય એમ મને લાગે છે. ‘અતિ બહુ વખત ન ચાલે’ એ ન્યાય હવે તારી ઉપરજ ઉતરશે. કુદરતની કોર્ટમાં અંધેર નથી. ગરીબ ગાય જેવી બિચારી અબળાઓ ઉપર સીતમ ગુળરવામાં તેં જે એક પ્રકારની બહાદુરી બાપરી છે. તે બાળ વિધવાઓના ગુમ શ્રાપ તારા રોમેરોમમાં ફીડાફે આવીને તને તારા કાતીલ કૃત્યોની ચાહી અપાવી તારા જામેલા રક્તને તે ચૂસી ચૂસીને તને સતાવશે. અધર્મ અને અન્યાયનો ધન્સાફ દુનીયામાં કોને મળ્યો નથી ? જ્ઞાતિમાં હાબલ થયેલા રાક્ષસી રિવાજોને નાબૂદ કરવાને બદલે ઉલટા સતેજ કરનારા તારા જેવા નરપિશાઓને કુદરતે શા માટે પેદા કર્યા હશે ? હામા, જ્ઞાતિના આગેવાન ગણાતા શ્રીમંતોને બલે પોતાની જ્ઞાતિનું અભિમાન કે દરઠાર ન હોય અને તેથી અત્યારે તને કોઈ પૂછ-

નાર પણ નથી. પરંતુ આ તારા કમકમાટી ભરેલા કૃત્યોને કુદરત તો કદી સહન કરી શકશેજ નહિ. તારી આ કન્યાએજન્સીની જાહેરાતોથી શરદ ઋતુની શ્વેત વાદળીની જેમ જોત જોતામાં આકાશમાં ઉડી જશે અને તેની સાથે આ તારી બહાદૂરીના પણ ખાર વાગી જશે. તેં જો આ તારી બહાદૂરીને સીધે રસ્તે વાપરીને જાહેરાતોથી પેદા કરી હોત, તો તે જોઇને કુદરત પણ રાજ થાત. જા, પાપાત્મા દામા ! જા, તારી સામે એસીને વાત કરતાં પણ મારા જીગરમાં ઝેર વ્યાપી જાય છે. અરે ! તારા જેવા અધમાધમનું નામ સાંભળતાં પણ માફ કલેજું કંપી ઉઠે છે. જ્યાંસુધી તું આ તારી અધમ સ્થિતિને સુધારે નહિ, ત્યાંસુધી મારા આંગણે પગ પણ મૂકીશ નહિ. શું કહું ? જ્ઞાતિની સત્તા મારા હાથમાં નથી, તેમ જ્ઞાતિના આગેવાનો પોતાની કોમને માટે કંઈક બેઠરકાર છે નહિ તો હું જ્ઞાતિમાં તારું નામ કે નિશાન રહેવા પણ ન દઉં. પેલા માંસાહારી કરતાં પણ અધમાધમ શયતાન માળાપોને પણ શું દોષ દેવો ? કે જ્યાં તારા જેવા એજન્સીના માલીકો થઇને તેમને મ્હોં માગ્યા પૈસા અપાની સ્વાર્થના સડેલા કીડા બનાવી મૂકે છે. જા, દામા ! જ્ઞાતિની થતી અવદશા જોઇને મારું લોહી અત્યારે એટલું બધું તપી ગયું છે કે, વખતસર હવે તને અહીંથી બાગવું પણ ભારે થઇ પડશે. નાદાન ! જ્ઞાતિની અવદશામાં મારી અને તારી અવદશા પણ સમાયેલીજ છે. એટલે તું તારી પોતાનીજ અવદશા કરવા બેઠો છે. તને હજી મધ્યું કહેવાનું બાકી રહી ગયું છે, પણ અત્યારે તો તને મારી નજર આગળથી બાગી છૂટવુંજ પડશે.

આટલું સમજાવ્યા છતાં તને કંઈજ અસર થઈ નથી, એમ તારા મલીન મુખ ઉપરથીજ ખરાબર અનુમાન થઈ શકે છે. જા, કસાઈ! પાપાત્મા હવે અહીંથી એકદમ ચાલ્યો જા. તારા સ્પર્શથી આ અવનીતલ પણ અપવિત્ર થાય છે.” આ છેલ્લા શબ્દોની સાથેજ પટેલ એકદમ ઉભો થઈ ગયો. એટલે સમયસૂચકતા વાપરીને ‘ઠીક, શેઠ! આપને માહું લાગ્યું હોય તો મારો અપરાધ ક્ષમા કરજો’ એમ બડબડતો દામો ત્યાંથી વીજળીના વેગે પલાયન કરી ગયો.

દેમુ ડાસી બારણાને આંતરે બેસી રહીને આ બે પાત્રોના બેલ બધો જોયા કરતી હતી. પ્રથમ દામો જ્યારે પટેલ પાસે આવ્યો, તે વખતે તેની ધારણા કંઈ જુદાજ પ્રકારની હતી અને ઘણા દિવસથી તે એ ધારણા પાર પાડવાની રાહ જોયા કરતી હતી. પટેલ જ્યારે કોઠાની સાથે જરા ખાનગી વાતમાં ઉતરતો, ત્યારે ડાસી છાની રીતે તે સાંભળવા ઉભી રહેતી. આજ તો દામાના દર્શન થતાંજ તેણે ધારી લીધું હતું કે—‘વખતસર હવે થોડાજ દિવસમાં નવી વહુનું મ્હલકતું મુખ જોઈને આ સીતેર વરસે હું મને પોતાને એક નસીબદાર માનીશ.’ પરંતુ તેની આ ધારણા એક ઘડીવારમાંજ પલટાઈ ગઈ. પહેલાં તેણે પટેલને લગ્ન સંબંધી ભલામણ કરવાની ઘણી વાર ઉમેદ કરી હતી, પણ તેવો પ્રસંગજ કોઈ વાર મળી શક્યો નહોતો. આજે લગ્ન સંબંધમાં પોતાના પુત્રનું ભયંકર સ્વરૂપ જોઈને તેની આશાની ઇમારત બધી આઠાશમાં ઉડી ગઈ. હવે આ વાત કોઠવાર પણ પટેલને કહેવાની ઉમેદ તેણે માંડી વાળી. ‘કદાચ કહેવા જતાં તે એકદમ પોતાનું

વિકાળ સ્વરૂપ ધારણ કરે, તો ઘરમાં માન ન રહે અને ઘડપણમાં સુખે રોટલો ખાવો મુશ્કેલ થઈ પડે.' આ ધાસ્તીથીજ ડાસી મા એક-દમ દબાઈ ગઈ અને તરતજ પોતાનું 'મ્હોડું' ખતાવ્યા વિના ત્યાંથી ઘરમાં ચાલી ગઈ.

વાચક સમજી શકયા હશે કે દામો દલાલ અત્યારે એક જીવતા જીવને વેચવાનો સોદો લઈને આવ્યો હતો. તેણે એક પંદર વરસની પદ્મણીના પિતાને પૈસાના પ્રભાવથી પાગલ બનાવી દીધો હતો. પટેલ કબૂલ કરે અને પોતાની ગરમ થેલીનું 'મ્હોં' મોકળું કરે એટલીજ વાર હતી. પટેલની ધનસંપત્તિ અને સત્તાના વર્ણનથી તે કન્યાના બાપ સાથે દશ હજાર કોરી કરતાં વધુ ન લેવાનો કોલકરાર કરી આવ્યો હતો. તેમ કરવા જતાં પટેલ તરફથી પોતાને માન અને સાબાશી મેળવવાની તેણે ધારણા રાખી હતી. પરંતુ એ ધારણામાં તે સંપૂર્ણ નિરાશ થઈ ગયો. એટલુંજ નહિ પણ હવે પછી તેવું કામ કરવા જતાં તેને પટેલની ધાસ્તી આડે આવવાની શંકા રહી ગઈ. ધક્કા અને અપમાન તો તેણે ઘણું ઠેકાણે સહન કર્યો હતાં, તો પછી પટેલના એક મુઠ્ઠીભર તિરસ્કાર કે અપમાનથી તે શું ડરવાનો હતો.

વાચક ! પરંતુ તે પણ પીગળાવી નાખે તેવી પટેલની વાગ્ધારાથી પણ જેનું કઠોર હૃદય પીગળ્યું નહિ, તો હવે કઈ જડી બુદ્ધીથી તેનું મન મીણુ જેવું બને ? અહા ! પાપાત્માએને પોતાનો એક સ્વાર્થજ બહાલામાં બહાલો હોય છે.

પ્રકરણ ૩ જી.

સંપત્તિની શરૂઆત.

વિક્રમની વીશમી સદીમાં પણ આ છેલ્લા દાયકામાં ફરેક સમાજ કે જ્ઞાતિને જે લાઇટ મળી છે, તે અગાઉના દાયકા કરતાં ઘણીજ વધારે છે એમ કહીએ તો ચાલે. આપણી જ્ઞાતિમાં ઠંધક ચાલાકી વ્યવહારકુશળતા, બે ચાર તસુ ફેશન અને લક્ષ્મીનો તો તે કરતાં પણ હદ ઉપરાંત વધારો થયો છે. પરંતુ તેની સાથે કેટલીક ખરાબ બદીઓ પણ એટલી બધી અંદર ઘુસી ગઇ છે, કે તેને મરડી મચોડીને હાંકી કાઢવાને માટે વરસોના વરસો જોઈએ. આ બીના માટે આપણે બીજા કોઈ પ્રસંગે વિચાર કરીશું. આપણી આ વાર્તા વીશમી સદીના મધ્ય ભાગમાંથી શરૂ થાય છે. એટલે તે વખતે ચાલુ જમાના જેવી ચળવળ તો નહિજ હોય, છતાં જુના જમાના કરતાં તો તે વખતે બહુજ વધારે લાઇટ હતી.

વૃદ્ધલગ્નનો વિચાર માંડી વાળતાં કેટલીક ખટપટની પ્રવૃત્તિ અટકી રહેવાથી હવે પટેલના મગજને ઠંધક શાંતિ તો મળી, પરંતુ ગૃહવ્યસ્થાની ચિંતાથી હજી તે મુક્ત થયો નહોતો. ‘કાસી માની વૃદ્ધાવસ્થા થઇ અને છોકરા હજી બાળક હોવાથી ધરનો કારભાર કેને સોંપવો’ એ વિચાર પટેલના મગજમાં વારંવાર આવ્યા કરતો હતો. છેવટે તેણે પોતાની એક ગંગાબાઈ કરીને પાંત્રીશ વરસની વિધવા બહેન, કે જે પોતાના સાસરે રહેતી હતી. તેને બોલાવીને તેણે પોતાના ધરનો બધો કારભાર તેના હાથમાં

સોંપી દીધો. હવે પટેલને માત્ર પોતાના બે બાળકોની કંઈક કાલજ હતી. તેમાં કમ્મુને અત્યારે લગભગ બાર વરસ અને કેસરને દશ વરસ થવા આવ્યા હતા. ગામમાં દરબારી સ્કૂલ હતી, પરંતુ દાદીમાનો ચઢાવેલ કમ્મુ તેમાં ભાગ્યેજ બે ચાર દિવસે એક વખત હાજરી આપતો. ડોસીની આગળ તે માસ્તરની મારનું બાનુ બતાવતો, એટલે તે કમ્મુને પોતાના ખોળામાં લઈ એક મીઠી ચુમ્મી દઈને કહેતી કે—“બેટા! માસ્તરની માર ખાવા તને કાંઈ નિશાળે બેસાડ્યો નથી. લણ્ણતર જેટલી આવડી તેટલી બસ છે. મારથી શું વધારે આવડી જવાનું હતું? પીટયા માસ્તરોને કોઈ પૂછનાર ન મળે, એટલે ઘરનું દુઃખ ગામના છોકરા ઉપર ઉતારે.”

કમ્મુ:—‘ના, ના, માજી! એ તો પોતાના છોકરાને પણ ઘણીવાર માર મારીને રોવરાવે છે. બધા છોકરાઓ એનાથી બહુ બીએ છે.’

ડોસી:—‘એનો છોકરો કલખણો હશે, એટલે તેની સાથે બીચારા ગામના છોકરાઓને પણ નેતરની ગરમાગરમ પ્રસાદી મળે. બેટા! હવે તું કોઈ કોઈ વારજ નીશાળે જતો જજે, એટલે તારા બાપુ સમજે કે—‘કમ્મુ નીશાળે જાય છે’ ડોસીમાની આ શિખામણ કમ્મુને મીઠી સાકર જેવી લાગી.

પ્રિય વાંચનાર! જ્ઞાતિમાં અત્યારે કેળવણીની લાઈટ જે ઝાંખી બેવામાં આવે છે, તેમાં આ ડોસીમા જેવી અજ્ઞાન સ્ત્રીઓ ખાસ કરણરૂપ થઈ છે. પોતાના બાળકોને બાળવયમાં લાડ લડાવી તેમને કેળવણીથી બેનશીબ રાખવા એના જેવી બીજી લયંકર

મૂખાંધ કંઈ છે ? આજે તમારા ગૃહસ્થાશ્રમ તરફ જુઓ કે તેમાં પ્રેમ કેટલો છે ? તમારા સંતાનો તરફ નજર કરો કે તેમની તમારા તરફ ભક્તિભાવના કેટલી છે ? આજે તમારા ઘર અને શાંતિ તરફ દૃષ્ટિ ફેરવો કે તેમાં સંપ, શાંતિ અને મીઠાશ કેટલી છે ? કંઈજ નહિ. શા માટે ? એક કેળવણીની લાઇટના અભાવેજ આજે આવી અવહશ થવા પામી છે.

પટેલ જો કે કેળવણી માટે લાગણી ધરાવતો હતો, પરંતુ અત્યારે ચારે બાજુની પ્રવૃત્તિને લીધે તે કમ્મુ ઉપર પૂરતી દેખ-રેખ રાખી શકતો નહોતો. કમ્મુને જોઈને કેસર પણ કોઈ કોઈવાર લખતાં વાંચતાં શીખતી હતી, પણ ડોસીને તે ગમતું ન હતું. પટેલની વારંવારની ભલામણથી ડોસી કેસરને ભણતાં અટકાવી શકતી નહિ, પરંતુ તે ઘરના નજીવા કામોમાં તેને એવી રીતે જોડી દેતી, કે તે બિચારીને નવરાશનો વખતજ લાગ્યે મળતો, છતાં તે પોતાની કાજજીથી સાધારણ લખતાં વાંચતાં તો શીખી રહી.

કમ્મુને નીશાળની કાજજી આઠ આના એાછી થઈ. એટલે જોઈને નવરાશ મળી. તેમ ડોસીમાની ઉપરવટ અને પટેલની અન્ય પ્રવૃત્તિને લીધે કમ્મુને અત્યારે કોઈ પૂછનાર ન હતું. તેણે ગામના બે ચાર છોકરાઓને પોતાના ગોઠીયા બનાવી દીધા. કમ્મુ તેમને મીઠું મ્હોડું કરાવતો, એટલે તેઓ પોતે ખાસ તણાઈને કમ્મુની પાર્ટીમાં હાજર થતા. પટેલ ઘણીવાર પોતાની ખાનગી બેઠકમાં કેસબોક્સ (રોકડ પેટી) બંધ કર્યા વિના મૂકી દેતો. આ પોલનો લાલ લઈને આપણા કમ્મુભાઈ ઉર્ફે કરમશીભાઈ ત્રણ ચાર દિવસે હશેક પાંચીઆ સાવચેતીથી કહાડી લેતો. એટલે

નાસ્તાપાણી માટે કશી હરકત આવતી નહિ. કમ્મુની પાર્ટીમાં મુખ્ય પાર્ટ લજ્જનાર આપણા દામા દલાલનો દીકરો ધમલો હતો અને એવા બીજા કેટલાક રખડતા છોકરાઓ માલપાણીના લોભથી પોતાની મેળેજ ભેગા થઈ જતા. પિતાની બેઠકકારી પુત્રોને આવી રીતે નડે છે. પછી થોડાજ દિવસોમાં તેમને જુગારનું વ્યસન લાગુ પડી ચુક્યું. એટલે પછી તે બે ચાર દિવસે પાંચ દશ પાંચીઆથી કાંઈ કામ ચાલે? હવે તો રોજ દશ બાર પાંચીઆની જરૂર પડવા લાગી. એક બાબુ જેમ કમ્મુ રોજ દશ પંદર પાંચીઆ ચોરી લાવતો, તેમ બીજા બાબુ ધમલો પણ તેમજ કરતો.

એક દિવસે કમ્મુ પંદર પાંચીઆ કેડમાં ખોસીને ઉતાવળથી બેઠકની બહાર નીકળવા જતો હતો, તેવામાં ભાગ્યચોગે અચાનક પટેલ ત્યાં આવી ચડ્યો, એટલે કમ્મુ એકદમ ગભરાઈ ગયો. આ તેના ગભરાટથી પટેલના બહેનમાં વધારો થયો. તેણે ધાયું કે—‘વખતસર કમ્મુએ રજા વગર બે ચાર કોરી લીધી હશે.’ એમ સમજીને પટેલ તેને બેઠકમાં લઈ ગયો. ત્યાં તપાસ કરતાં કમ્મુ પાસેથી પંદર પાંચીઆ નગદ નીકળ્યા. આ ગજબ ભેટાં પટેલ તો અજબ થઈને વિચારમાં પડી ગયો કે—‘તેર વરસનો છોકરો ઘરમાંથી પંદર પંદર પાંચીઆ ચોરી લઈને આડે રસ્તે ઉઠાવી આવે તો વખત જતાં તે ઘરની શી દશા થાય? સાડું થયું કે આજે આ બધું મારા જાણવામાં આવી ગયું, નહિ તો કમ્મુ કેણુ જાણે કેટલાએ પાંચીઆ ઉઠાવીને ઉઠાવી આવત. પરંતુ આ આજે લીધા તેમ અગાઉ પણ જરૂર લીધા હશે.’ એમ ધારીને પુરાંવ તપાસી ભેટાં માત્ર ત્રણ હજાર કોરી

એાછી થઇ. આ બધી બાજી બગાડવાનું કારણ જ્યારે તેણે
 ખારીકાઇથી તપાસી જોયું, ત્યારે ' એક તો ડાસીની મૂર્ખાઇ
 અને બીજી પોતાની બેદરકારી ' આ બે કારણોને લીધેજ કમ્મુએ
 બે મહિનામાં ત્રણ હજાર કોરીનું પાણી કર્યું. આ બધી હકી-
 કત ડાસીમાને સંભળાવતાં તેના કલેજ બળીને આખજ થઇ
 ગયા. આ બધી જવાબદારી ડાસીમા ઉપર નાખતાં પટેલે કહ્યું
 કે:—' ડાસીમા ! તમે બેઠા બેઠા છોકરાઓને સુધારવાને બદલે
 ઉલટા તેમને બુચકારી બુચકારીને બગાડો છો. કમ્મુની સંભાળ
 રાખવા મેં તમારી ઉપર બરોસો રાખ્યો, તેનું આ પરિણામ
 આવ્યું, આટલી કાચી વયમાં છોકરાઓને નીશાળનું બંધન ન
 હોય, તો તેઓ કુછંદે ચડ્યા વિના ન રહે. કમ્મુને જે તમે નીશા-
 ળથી રહિત કર્યો, એજ તમે મોટામાં મોટી ભૂલ કરી છે. આવી
 ભયંકર સ્થિતિ જો લાંબો વખત રહી હોત, તો મારા છોકરાનું
 ભવિષ્ય ધૂળમાં મળી જાત. બસ ! હવે બીજી પ્રવૃત્તિમાં માથું
 મારવા કરતાં અત્યારે તો કમ્મુને સુધારવાની કાળજી રાખવાનીજ
 વધારે જરૂર છે.' એમ સમજીને પટેલે પચાશ કોરીના માસિક
 પગારથી કમ્મુને માટે એક ખાસ માસ્તરને બોલાવી લીધો.
 એટલે હવે કમ્મુને દિવસનો લગભગ બધો ટાઇમ માસ્તરની
 પાસેજ ગાળવાનો હતો. આ બંધનથી પ્રથમ તો તેને બહુજ
 કંટાળો આવવા લાગ્યો. પણ આસ્તે આસ્તે ભણતરમાં મન પડે-
 વાયું, એટલે કુછંદનો એક પણ વિચાર તેના અંતરમાં ટકી ન
 શક્યો. એવી રીતે બાર મહિનામાં તેણે લગભગ ગુજરાતી ત્રણ
 ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ કરી લીધો, અને તે જોઇને પટેલ બહુજ

સંતોષ થયો. તો પણ કમ્મુને મુંબઈની કેાઈ વેપારી લાઈનમાં બેડી દેવા પછીજ પટેલનું મન કંઈક નિશ્ચિંત થાય તેમ હતું. અને એજ તેની છેલ્લામાં છેલ્લી ઉમેદ હતી કાલની ગતિ કદાપિ અટકતી નથી. કાલનો વિશ્વાસ કરવો—એ પટેલને એક જાતની મૂર્ખાઈ લાગતી હતી. એટલે કમ્મુને લઈને તે મુંબઈ આવ્યો. ત્યાં પોતાના મામાના પુત્ર ચાપશીલાઈ વેપારી લાઈનના સારા અનુભવી હતા. તેમની સાથે વેપારની મસલત ચલાવતાં પટેલે નિશ્ચય કર્યો કે—‘બંદરપર એક અનાજની વખાર ચાલુ કરવી અને આસ્તે આસ્તે તે કામ સારા પાયા પર લઈ જવું. તેમાં ચાપશીલાઈને ભાગીદાર તરીકે બેડવા.’ આ પોતાનો નિશ્ચય વિચાર તેણે ચાપશીલાઈને કહી સંભળાવ્યો, એટલે તેણે પણ તેમાં પોતાની ખુશી દર્શાવી. તે દરમ્યાન પણ કમ્મુનો અભ્યાસ તો તેણે ચાલુજ રખાવ્યો હતો.

મુંબઈમાં આવ્યા પછી કમ્મુને માત્ર ચાર મહિનાજ અભ્યાસ કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો. તેમાં તેણે ગુજરાતી ચોથું ધોરણ અને થોડું અંગ્રેજી શીખી લીધું. ચાર મહિના પછી પટેલે પોતાના છોકરાના નામથી એટલે કમરશી પાંચા એવા નામે અનાજની વખાર ચાલુ કરી. જે કે તેમાં પટેલની તો ખાસ દેખરેખ હતીજ, તથાપિ કમ્મુને થોડા વખતમાં વેપારનો વધારે અનુભવ અપાવવા પટેલ તેના પર આસ્તે આસ્તે વેપારનો બોજી વધારતો ગયો. અનુભવથી જે આવડે છે, તે પુસ્તકોમાં, નીશાળોમાં કે કોલેજમાં પણ મળતું નથી. કમ્મુનો અનુભવ હવે વધવા લાગ્યો અને માત્ર આઠ દશ મહિનામાં તેને પોતાના ખર્ચ પૂરતો અનુભવ

મળી ગયો. આ પ્રમાણે કમ્મુની કુશળતા અને અનુભવ જોતાં પટેલના મનને ટાઢક વળી. પહેલા વરસમાં વેપારની, શરૂઆત હોવાથી તેઓ વધારે પસારા કે જોખમમાં ન ઉતર્યા છતાં તેઓ પચીશ હજાર રૂપીઆનો વધારો કરી શક્યા.

આ બધું પાર ઉતાર્યા છતાં કમ્મુ અને કેસરના લગ્ન કરવાની ફરજ બજાવવાની પટેલને હજી બાકીજ છે. કમ્મુને પંદર વરસ થયા હતા, પરંતુ તેના લગ્નને માટે લગભગ બે વરસથી ડાસીની કંટ કંટ ચાલુ હતી. તે પોતાની હયાતીમાં પૌત્રવધૂનું મોં જોવા તલપી રહી હતી. પટેલની ધારણા એવી હતી કે— ‘હજી બાર મહિના પછી કમ્મુ અને કેસર-બંનેના લગ્ન એક મુહૂર્તે કરવા.’ પરંતુ ડાસી હવે તેને શાંતિથી બેસવા દે તેમ ન હતી. અત્યારે પણ ઉઠતાં બેસતાં તે એજ કંટકટથી પટેલના ઠાન કરડી ખાતી હતી. સમજી વાચકોએ સમજી લેવું જોઈએ કે કેટલાક જમીનદારી અને લેવડ દેવડના અગત્યના કામને લીધે કમ્મુને મુંબઈમાં મૂકીને પટેલને અત્યારે દેશમાં આવવું પડ્યું છે. અને તેથી હેમુ ડાસી દિવસમાં દશ વખત તેને એને એજ વાત સંભળાવ્યા કરે છે. આથી હવે તે પોતાની ધીરજ ખોઈ બેઠો છે કમ્મુના સગપણ બાબતની તો તેને ચિંતાજ ન હતી, કારણ કે તે નાનપણમાંજ કરેલું હતું. કેસરને માટે તેણે એક ખાનદાન કુટુંબમાં તપાસ કરાવીને સગપણ નક્કી કરી લીધું. કમ્મુને અગાઉથી તાર કરીને દેશમાં બોલાવી લીધો અને થોડાજ વખતમાં કમ્મુ તથા કેસરના લગ્ન ધામધુમથી કરી લીધાં. આથી હેમુ ડાસીના આનંદનો પાર ન રહ્યો. લાંબા વખત

તની ઉમેદ પાર પડવાથી ડાસીના સૂકા લાકડા જેવા શરીરમાં આજે નવું લોહી આવ્યું. પોતાની પૌત્રવધૂનું હૃદયનું મુખ જોઈને તે હર્ષચ્છેલી બની ગઈ. આ પ્રસંગ માટે ગામની સ્ત્રીઓ તેના મહા-ભાગ્યના વખાણ કરી કરીને તેના આનંદમાં વધારો કરતી હતી. કોણ જાણે તેના સીત્તેર વરસના ખાલી જોખા જેવા શરીરમાં આટલું બધું નવું બળ ક્યાંથી આવી ગયું કે તે હવે લાકડીના ટેકા વિના પણ સારો રીતે હરવા ફરવા લાગી. તેને હવે દુનીયાદારીના કોઈ પણ પ્રકારના સુખની ઉમેદ રહી ન હતી. તેથી તે પોતાના જીવનને ધન્ય માનવા લાગી. પટેલ પણ પોતાની આ એક મોટી ફરજ બજાવીને ફારગત થયો. માત્ર આ એક છેદથી ઠાણજી તેના મન-પર હતી, તે ઉતરી જવાથી તેના મનને હવે બહુજ શાંતિ મળી. તે પોતાની દુનીયાદારીની તમામ ફરજો પૂર્ણ રીતે બજાવતાં પોતાને ભાગ્યશાળી માનવા લાગ્યો. બંને ભાઈ જોડેનના લગ્નનું કામ બધું આનંદ અને શાંતિ સાથે પાર ઉતરો જવાથી સહુ કોઈ આનંદ પામ્યા.

વાચક ! ચાલો, હવે આપણે પેલા હામા દલાલના ઘરની જરા સંભાળ લઈએ.

પ્રકરણ ૪ થું.

ધર ફીટે ધર જાય.

વાંચનારને યાદ હશે કે પેલી જુગારપાર્ટીના મુખ્ય મેંબર આપણા કમ્મુલાઈ અને હામા દલાલનો ધમલો હતો. પટેલના આંકુશથી કમ્મુ એ કુછંદથી બચી ગયો, પણ ધમલાને કોઈ પૂછનારજ ન હતું. રાતદિવસના મળીને ચોવીશ ઠલાક સુધીમાં તે કદાચ પોતાના ધરમાં પગ ન મૂકે, તોપણ તેને કોઈ બોલાવનાર ન હતું. હામો પોતે દશ દિવસમાં ભાગ્યેજ એકાદ વખત હાજરી આપતો એટલે તેની ધણીયાણી વાલબાઈ એક બ્રાહ્મણની વ્હાલને વળગી પડી. તે બ્રાહ્મણ પ્રથમ તો લોટ માગવાને બાને હામાને ઘેર આવતો, પણ જ્યારે તેમ કરતાં વાલબાઈનું મન ન માન્યું, એટલે લેણે પોતાના છુટક ધર કામને માટે તેને એક નોકર તરીકે રાખી લીધો. આથી પેલા ભૂદેવને તો ‘એક પંથ ને દો કાજ’ જેવું થઈ પડ્યું. વળી વિચાર કરતાં તેને લાગ્યું કે-‘અહીં બરાબર પોલાંપોલ છે, માટે તેનો જેટલો લાભ લેવાય, તેટલો લઈ લેવો. આવો અવસર વારંવાર ક્યાં આવવાનો છે? જે માણસ પોલનો લાભ લઈ શકતો નથી, તે મોટામાં મોટી મૂખાઈ કરે છે. હામો દલાલ તો દલાલીની જાહેજલાલીમાંજ રચીમચી રહ્યો છે. તે આઠ દિવસે એક વખત માત્ર નગદ નાણા મૂકવાને માટેજ ધરના આંગણે પગલાં કરે છે. આ પોલનો લાભ તેની માનીતી વાલબાઈ ને ધમલો લઈ જાય અને આ તેમને જોર જીવલો રહી જાય

એ કેમ બને ? ખસ ! એ પોલનો લાભ અમને ત્રણેને સરખો મળવો જોઈએ. જુઓ, દામા દલાલે પોતે પોતનો લાભ અખાડવા મારા બાપુને પોતાની એજન્સીમાં ખાનગી ગોર તરીકે રાખેલ છે. ત્યાં પણ મારા બાપુ સારી રીતે એ પોલનો લાભ લઈને પોતાના હાથ ટાંકા કરે છે. વળી વધારામાં પેલા પોતીયા પંડિત પાસે મારા બાપુ, વૃદ્ધ લક્ષ્મના બે ચાર મૂળ મંત્રો મ્હોટે કરી લાવ્યા છે. તે જ્યારે પેલા વૃદ્ધ વરરાજ ચોરીએ ચડી બાર વરસની બાળાની બાજુમાં બેસે અને પોતાનો લાકડા જેવો સુકો હાથ, પેલી બાળાના કમળ જેવા કોમળ હાથ સાથે એકરૂપ કરે, ત્યારે મારા બાપુ, અગડં બગડં કરી પેલા વૃદ્ધલક્ષ્મના મહામંત્રને કેવા ટપોટપ બોલી દઈને ડબલ દક્ષિણા અને પાકો સીધો લઈ લે છે ? આ પણ એક પોલનો જ લાભ છે. નહિ તો મારા બાપુને આવડે છે શું ? કયા પાટલા પર તેણે ધૂળ નાખીને કક્કો વાળ્યો છે ? પણ જરા હાજી હા ગોર રહ્યા, એટલે સહુ વાહવાહથી વધાવી લે છે. આ બધી પોલમાં પોલ ચાલી આવે છે. એટલે કોઈ પલ્લો પકડનાર પણ નથી. મોટાઓમાં વળી મોટી પોલ; તેમાં અમારા જેવાની એક નાનકડી પોલ પેસીને પસાર થઈ જાય, તો ત્યાં કોણ આંખ ઉઘાડીને જુએ તેમ છે ? જુઓ, પેલા વાણીયા બાઈ પોલનો લાભ લેતાં જરાપણ ડરે છે ? નાતમાં કોઈ પૂછનાર ન મળે, એટલે પોલમાં પોલ ચલાવતા આવે છે. નહિ તો તેઓ પોતાની જ ગરીબ છોકરીને પૈસા સાટે વેચી ખરા કે ? અને તેમાં પણ મ્હોં માગ્યા નાણાં મળે, ત્યારે જ આ શાણાલાઈ સમજે. અમારા જેવા રાંક બિલ્લુક પણ એવું કામ કદી ન કરે. આ પોલ નહિ તો ખીજું શું ? આ એક પોલમાં

વળી બીજી બુદ્ધિઓની પોલ પણ ચાલી જાય છે. પેલા પોતીયા પંડિતે પણ મારા બાપુને ખૂબ પહાવી દીધા છે હો. કંઈક મુખથી બહાનુતાં આવડ્યું, એટલે બસ! તેનો અર્થ તો કેણુ કાશીને! પંડિત થઈને અમને પૂછવા આવે તેમ છે? મારે બેઠે પણ આમાં તો એણે હાજર વાળી દીધી છે. વળી એ મહામંત્રનો પાઠ મ્હોડે કરવામાં મેં પણ ક્યાં જોઈ મહેનત કરી છે?

હાલા વાંચકો! એ વૃદ્ધલગ્નના મહામંત્રનો મહિમા તમે પણ એકવાર સાંભળીને તમારા કાન પાવન કરો. પણ યાદ રાખજો કે તેનો અર્થ પૂછવા તમે મારી પાસે દક્ષિણા વિના કદી ભૂલેચ્છકે પણ આવતા નહિ. સાંભળો:—

“કન્યા જય સાસરે, ને વર જય શમશાને;
આ તે લગ્ન કે લીલામ? તે કહેશે કોઈ કાને?
કન્યાના લેવાણા નગદ નાણા,
અને ગોરના ભરાણા પૂરા ભાણા;
ત્યારે એમ કહેશે કોઈ શાણા,
કે કન્યાના માથે શું પાણા?
વચમાં એક દલાલ ને બીજા ગોર,
તેમાં બુદ્ધિજીએ ચલાવ્યું જોર;
કન્યા તો બિચારી ગરીબડી ગાય,
પણ અરે! કસાઈ બાપ! તારું સત્યાનાશ જાય.”

વાંચક! કહો, આ પચાશ ગજ પહોળી પોલનો લાભ લેવાને માટે અમારા જેવા બુદ્ધિ પ્રાણીઓ સિવાય પોતે બહાદુર બનીને કેણુ હીંમત કરી શકે તેમ છે?

મારી બેટી વાલબાઈ પણ અત્યારે મારાપર કેવી ફીફા ફીફા થઈ પડી છે? રાંડ! તું પણ જઈ લે, કે આ જીવલો તારી પોલમાં પેસીને પોતાના ખીસ્સા કેવા તર કરે છે? તારા ઘરમાં હરામના દામની ક્યાં ખોટ છે? એ મફતનો માલ તાણી તાણીને દામાએ બિચારા કેક બુદ્ધિએને બાવા બનાવી દીધા હશે? મારો બેટો ધમલો પણ એના ઘરમાં બરાબર પાક્યો છે હો! દરરોજ વીશ પચીશ પાંચીઆપર તો એ પણ પાણી ફેરવી આવે છે. એણે આ ધગધગતા ધનને ઠેકાણે પાડવાનો ધંધો ઠીક શોધી કહાડ્યો છે. મારા બેટા, ઘરમાં બધા એક બીજાને માથે પછાડીએ તેવા ભેગા થયા છે. એ ગમે તેવા હોય, પણ જીવલા, તને તો માલ પાણી મળે એટલે તું રાજી! રાજી!! ને રાજી!!!”

આ પ્રમાણે લાંબા વિચારો ઠર્યા પછી હર્ષના ઉછાળાથી ત્યાં બેઠા બેઠા જીવલાને જરા ઝોકું આવી ગયું. એવામાં વાલબાઈ તેના ચરણ-કમળનો સ્પર્શ કરીને બોલી:—“જીવલા! હવે શું અહીંજ બેસી રહેવું છે? કંઈ ખાવું છે કે નહિ? તારાપર એવી તે શી ચિંતા આવી પડી છે કે જેથી કલાકના કલાક સુધી વિચારના વૃક્ષ પર લટકી રહીને ખાવાનું પણ લાન ભૂલી ગયો છે? ચાલ, જરા ગરમાગરમ સીરો ને બજાર્યા ખાઈ લે, એટલે તારી ચિંતાનો અંત આવી જશે.”

જીવલો:—“વાલબાઈ! વાત એવી છે કે તે કહેવા જેવી પણ નથી અને સહેવા જેવી પણ નથી. જો આજ સવારે હું જ્યારે ઘરથી નીકળ્યો, ત્યારે મારી સ્ત્રીએ મને એકાંતમાં બોલાવીને કહ્યું કે—આખો દિવસ પેલી દલાલની વાલબાઈના ઘરમાં પડ્યા પડ્યા શું કરો

છો ? અમને તો અહીં માગ્યો લોટ પણ પૂરો ખાવાને મળતો નથી. એ શેઠાણી હશે, તો એના ઘરની. અમે સુખી છીએ કે દુઃખી તેની કોઈ વાર તમે પૂછા પણ કરી છે ? ખસ હવેથી તમે વિનાંકામે એને ઘેર જશો નહિ. નહિ તો હું તમારા માખાપ અને ભાઈને કહીને તમારી પોલ પોલ બધી ઉઘાડી કરાવીશ.”

આ બોલનો કંઈ પણ જવાબ આપ્યા વિના હું ગુપ ગુપ અહીં ચાલ્યો આગ્યો. ત્યારપછી હું એજ વિચારમાં ગુંથાઈ ગયો છું કે ‘હવે શું કરવું?’ મારી તો હવે મતિ પણ મુંઝાઈ ગઈ છે. એ રાંઠ આપણી પોલ ઉઘાડ્યા વિના અટકશે નહિ એટલે ગામમાં ઘર ઘર આપણા ગીત ગવાશે. વળી વાલબાઈ, આમાં મારા કરતાં તને વધારે ધાર્તી જેવું છે. હામો દલાલ એ વિઘટયો તો તે એક પિકાળ સિંહ કરતાં પણ વધારે ભયંકર છે. માટે હવે આપણા બચાવનો કોઈ રસ્તો શોધી કાઢ.”

આ બધા બોલ સાંભળતાં વાલબાઈ જરા વિચાર કરીને બોલી: “જીવલા ! એમાં તું ગભરાઈને આમ ખડાવરો શું બની ગયો છે ? એ બિચારી તારી બામણીનું તે ગળું કેટલું ? એક સાકરની કણી તેના મ્હોડામાં મૂકી, એટલે તે બિચારી ગુપ અને ગુપ. લે, આ એક મારી સોનાની સાંકળી તને છુપી રીતે આપું છું, તે તારી બામણીના ગળામાં નાખતાં તેને કાનમાં કહેજે કે—‘હવે બહુ બોલકી થઈને તારા ડહાપણને ડાળીશ નહિ. જા ફતેહ કર’” એમ કહીને તેણે વીશ તોલાની ઝગમગતી એક સુવર્ણ સાંકળી જીવલાના હાથમાં મૂકી. એટલે તેની ગરમી જીવલાના આખા શરીરની તમામ નસોમાં વીજળીના વેગે વ્યાપી ગઈ. આ કલ્પિત નાટક બજ-

વતાં જીવલોએ લગભગ એ હજાર કોરીનો માલ તો પોતાના બાપનો કરી લીધો. પરંતુ પેલા ધમલાનો શિકાર હજી બાકી રહ્યો છે.

આજે ધમલો પોતાના બાપના ઘરમાંથી પચીશ પાંચીઆ સાથે એક પંદર તોલાની મગમાળા લઈને પસાર થાય છે. કોણ જાણે આજે મગમાળાથી એને શું કામ સાધવાનું છે? તે મોટા રસ્તાને પસાર કરીને એક સાંકળી શેરીમાં પેઠો અને ત્યાંથી તે એક એવા માર્ગ પર આવી ચડ્યો, કે જ્યાં દિવસે પણ ભાગ્યેજ કોઈ માણસનો પગસંચાર થતો હશે. ત્યાં એક કંપાઉન્ડ કે જેના પાછળના ભાગમાં એક મોટો દરવાજો અને ફરતી દીવાલ બાંધવામાં આવેલ છે. તથા આગળના ભાગમાં એક રહેવાનું મકાન જેવામાં આવતું હતું. ધમલો એ દિવાલ ઉપરથી કંપાઉન્ડમાં દાખલ થયો. આજે ઘરથી નીકળતાંજ જીવલો તેની પાછળ લાગુ પડ્યો હતો. પેલા મોટા દરવાજાના સાંધામાંથી અંદરનું બધું જોઈ શકાતું એટલે જીવલો બહારથી બધું જોયા કરતો હતો, અંદર દાખલ થતાંજ તે એક બુંદા બાવળના થડની આડે લપાઈને બેસી રહ્યો અને જાણે કોઈ વ્યક્તિ ત્યાં આવનાર હોય, તેમ તે વારંવાર ડોકીયાં કરીને તેની રાહ જોયા કરતો હતો. તેમ કરતાં લગભગ પંદર વીશ મીનીટ અને અડધો કલાક પણ થવા આવ્યો, છતાં કોઈ ત્યાં આવ્યું નહિ. આથી તે નિરાશ થઈને તેજ રસ્તે પાછો બહાર ઉતરી પડ્યો. આ વખતે જીવલો અચાનક તેની સામે આવીને બોલી ઉઠ્યો—“કેમ ધમ્મુ ભાઈ! તમે તો હવે મોટાં મોટાં કામ કરવા મંડી પડ્યા છો? આ કંપાઉન્ડમાં જવા આવવાનો રસ્તો દીવાલ

ઉપરથીજ રાખવામાં આવેલ છે શું ? અંદર કાંઈ શિકાર કરવા ગયા હશે? પણ જોજો આમ કરતાં તમારો પોતાનો શિકાર ક્યાં ન થઈ જાય, તે જરા ધ્યાન રાખજો. હામો દલાલ તો મને કહી કહીને થાક્યા કે— ‘ધમલો આડે રસ્તે ક્યાં ઉતરી ન જાય, તેની સાંભાળ રાખજો.’ પણ આ ભાઈને તેની ક્યાં દરકાર છે? ઉલટા વચમાં અમે નોકર રહ્યા, એટલે અમને ખાસડા ખાવા પડશે. આ તો ઠીક, પણ કોઈ પારકું માણસ જુએ, તો પરબારો તમારાપર ચોરીનોજ ખટ્ટો ચડાવે, એટલે હામાભાઈ દીવો લઈને ભલે તમને શોધ્યા કરે. ખસ, આજે તો આપણે હામાશેઠને ચોખ્ખો ચોખ્ખું કહી દેવાના કે— ‘આ ધમલાની જોખમદારીનો હું જવાબદાર નહિ.’ વળી વધારે પૂછશે, તો આજના આ શિકારની વાત પણ જરા મીઠું મરચું લંબેરીને કહેવી પડશે.”

આ બધું સાંભળીને ધમલો તો ધબકાધબક થઈ ગયો. તે ગલ-રાઈને બિચારો અવાચક જેવો બની ગયો. તેણે વિચાર્યું કે— “આ બલા તે વળી વચમાં ક્યાં આવી? આના એક એક બોલમાં મારી બધી પોલજ ભરેલી છે. જો આ પોલ પિતાના કાને જશે, તો મારે ક્યાં પગ મૂકવાની પણ જગ્યા નહિ રહે. અત્યારે મારા ખીરસા ગરમાગરમ છે, માટે તેના જોરથી જો જીવલાને દળાવી દઉં, તો એ ટાઢો ગાર જેવો થઈ જશે. ઠીક છે ! ચાલો, આ મગમાળાનો શિકાર એકને બદલે બીજાને મળી ગયો, તો પણ આ દલાલના દીકરાને ક્યાં મોટો ખાડો પડે તેમ છે ? ” એમ ધારીને તેણે જીવલાના હાથમાં પેલી મગમાળા સાથે પચીસ પાંચીઆ મૂકી દીધા. અને જીવલા સામે એક બોલ પણ ન બોલતાં તે પોતાના નાકની ઢાંડીપર આંગ-

ળીથી ઇસારત કરીને ત્યાંથી પોખારા ગણી ગયો. જુઓ, આનું નામજ ' ઘર ફીટે ઘર જાય.'

પ્રકરણ ૫ મું.

કરમશીભાઈની કઠોરતા.

કમ્મુને હવે આપણે કરમશી કહીને બોલાવવો પડશે. કારણ કે તે હવે બે પગવાળો મટીને ચાર પગવાળો થયો છે. માણસ ચતુષ્પદી થયા પછી તેવા અધુરા નામથી તેને બોલાવવાનો રિવાજ આપણામાંથી હવે બહુ કમી થઈ ગયો છે. કોણ જાણે કરમશીમાં એટલી બધી કઠોરતા ક્યાંથી આવી ગઈ? તે કઠોરતાના ગેળી શિક્ષણનો પાઠ એવો તો પઠી આવ્યો હતો કે વેપારની જાહેજલાલી વધતાં અને લક્ષ્મીની તેને સારી જેવી પ્રાપ્તિ થતાં તેની સાથે સાથે કઠોરતા એક હરીફ થઈ તેના અંતરમાં આવીને બેઠી. જેમ જેમ તેની પાસે પૈસો વધતો ગયો, તેમ તેમ તેની કઠોરતામાં ઉલટો વધારો થતો ગયો. વાચક! આપ સમજી શકશો કે લક્ષ્મીમાં જડતા (અજ્ઞાનતા) અને કઠોરતા-એ બે ગુણો રહેલાજ છે. જે પુરૂષો તેના દાસ થઈ તેની સામે હાથ જોડી તેની સેવા (રક્ષા) ઉઠાવવાને એક પગે ઉભા થઈ રહ્યા છે, તેમનામાં ઉઠત બે ગુણો ઉતર્યા વિના રહેતાજ નથી. તેથી આપણા કમ્મુ ઉર્ફે કરમશીમાં એ બે નામીયા ગુણો ઉતરીને વિસ્તાર પામ્યા હોય તો તેમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નથી. અથવા તો લક્ષ્મીદેવીના પૂજારી થવા માટે કે તેનું રક્ષણ કરવા

માટેજ તેણે આમનુબ્યનો મોંઘો જન્મ ધારણ કર્યો હોય તો પણ કોણ જાણે ? ' આપ તેવા બેટા અને વડ તેવા ટેટા ' આ પુરાણી લોકવાયકાને તેણે અક્ષરે અક્ષર અસત્ય બનાવી દીધી હતી. કારણ કે તેના આપમાં જે ઉદારતા અને વિચારશીલતા વિગેરે ગુણો હતા, તેમાંની જરા ગંધ પણ આ ભાઈસાહેબમાં ન હતી. સખાવતે બહાદૂર કેટલાક દાનવીરોની સખાવતોને તે હસી કહાડતો હતો. અને પોતાથી બની શકે તેવું હોય, તો ત્યાં પોતે જાતે જઈને તેમને ઉપદેશ આપવા મંડી પડતો કે—' શેઠ ! પૈસો સંભાળવાની શું તમારામાં તાકાત નથી ? અથવા તો શું ઉપર આકાશમાંથીજ પરબારી લક્ષ્મી તમારા ઘરમાં ઉતરી છે ? કે આમ છુટે હાથે સહુને આપ્યા કરો છો ? ' આવા આવા પત્થરા મૂકીને તે પોતાની જીભ-લડીને રાતદિવસ મદીનજ કર્યા કરતો હતો. વળી પેલા ઘંટા-કર્ણની જેમ ભગવાનના નામથી તે દૂરજ ભાગ્યા કરતો હતો. કોઈ-વાર ભાષણ કે ઉપદેશમાં ન છુટકે જ્યારે તેને જવાનો વખત આવતો, ત્યારે અગાઉથીજ તે પોતાના ઠાનમાં કપાસના પોતા મારીને જતો હતો. આ બધી તકલીફ તે એટલા માટે ઉઠાવતો કે—' દાન, દયા કે ભગવતનું નામ ભૂલે ચૂકે પણ ઠાન વાટે પોતાના અંતરમાં ઉતરી એાતપ્રોત થઈને પોતાને તે કોઈવાર હેરાન ન કરે. ' વાચક ! કહો, એના જેવો કોઈ વિશ્વમાં વિચક્ષણ હશે ખરો કે ? તેનું કર્મસિંહુ એવું નામ રાખવાને બદલે બે કુકર્મસિંહુ એવું નામ રાખવામાં આવ્યું હોત, તો ખરેખર ! તેની ફાઈને પણ યથાર્થ નામ પાડવા માટે સાબાશી મળત.

કરમશીના લગ્ન પછી લગભગ બાર મહિને દેમુ ડોસી

મરણ પામી. એટલે પોતાની સ્થિતિ સારી હોવાથી કરમશીની ના-
ખુશી છતાં પાંચ પટેલે પોતાના હાથે ડોસીમાનું ખારમું કર્યું.
અને તેમાં તેણે લગલગ પાંચ હજાર કોરીને ખરચ કર્યો. તે
પછી પટેલ લગલગ આઠ વરસે મરણ પામ્યો. આ વખતે કર-
મશીને લગલગ પચીશ વરસ થવા આવ્યા હતા. પોતાના
પિતાના મરણ પાછળ પાંચ કોરી ખરચવાને તેના સંબંધીઓએ
તેને બહુ ભલામણ કરી, પણ તેણે એકજ જવાબમાં પતાવી દીધું
કે—‘આઘેલું કયાં છ મહિના પેટમાં રહે તેમ છે?’ આથી તેઓ
હારીને પાછા ચાલ્યા ગયા. હવે કરમશીના ઘરમાં એક તેની
ક્રોધ ગંગાબાઈ હતી, તેને ઘરની બધી ભલામણ કરીને કરમશી
પોતાના કુટુંબ સહિત મુંબઈ આવીને રહ્યો. વાચક! આપણે
હજી એક વાત બાકી રહી ગઈ છે. તે એ કે અત્યારે કરમશીને
ઘેર ચાર વરસનું એક બાળક છે. એટલે અગાઉના તેના ચાર
પગમાં આ બે પગનો ઉમેરો થવાથી કરમશીના હવે છ પગ થયા.
અરે હા, પણ એ બે પગ વધ્યા તેને બદલે કરમશીને કંઈક ટાઇ-
ટલનું પૂછડું લગાડી દેવું જોઈએ કે નહિ? હા, તેને હવે આપણે
કરમશીભાઈ કહીને બોલાવીશું. બસ, આપણા વાણીયાભાઈના
‘જરટીસ આફ ધી પીસ’ એવા મોટા સમપાતર જેવા કંઈ
માનપાતર હોય નહિ. પણ હા, એક બીજી વાત યાદ આવે છે
કે—‘ભમરાને છ પગ હોય એટલા માટે શબ્દકોશમાં તેને
ષટપદ કહેવામાં આવેલ છે.’ ત્યારે શું આપણા કરમશીભાઈને
પણ ભમરા જેવા સમજવા એમ? હા, પોતાની સુખવાસનાને
પૂરી કરવા પેલા ભમરની જેમ તેના મનરૂપ મધુકરને હવે કોઈ-

વાર ક્યાં પણ શાંતિ મળવી મુશ્કેલ છે. સંતોષરૂપ અમૃતમાં સ્નાન કર્યા વિના મનને શાંતિ ક્યાંથી મળે ?

વેપારની બાબતમાં જો કે સચ્ચાઈ અને ઉદારતા રાખવાની જરૂર છે. પરંતુ એ સૂત્રને તેણે કોઈવાર પોતાના હૃદયમાં સ્થાન પણ આપ્યું ન હોય. અને તે આપી પણ ક્યાંથી શકે ? કારણ કે તેનું હૃદય સ્વાર્થ લોભ અને નિર્દયતાના ગંધાતા કાદવથી ભરચક ભરાયેલું હતું. વખારના માણસોને તે ચૂસી ચૂસીને એવા તો સતાવતો કે તે જિયારા બીજે વરસે ત્યાં રહેવા લાગ્યેજ ઉમેદ કરતા. નવા માણસો રાખતાં પ્રથમ તે કોઈ જાતનો ઠરાવ કરતો નહિ, એટલે પગારના ચુકાદા વખતે તેમની અનેક ગફલત બતાવીને તેમના કામના પ્રમાણ કરતાં પણ પચાશ પચીશ ઓછા ભરી આપતો. નોકર માણસો તરફ તે લેશ પણ દયા દર્શાવતો નહિ. આથી ઘણા માણસો તો તેનું નામ સાંભળતાંજ પાંચ પગલા પાછા હટી જતા, પણ જેમને બીજે ક્યાં નોકરી મળવાનો જોગ બનતો નહિ, તેઓજ ન છુટકે આપણા કરમશીલાઈ પાસે કડવો અનુભવ લેવા આવતા. પોતાની જ્ઞાતિના હોય કે પરજ્ઞાતિના હોય, પોતાના ગામના હોય કે સગાં સંબંધી હોય, પરંતુ કરમશીલાઈએ તો સહુ કોઈને માટે માત્ર એકજ કડક કાયદો રાખ્યો હતો કે-‘ધર જાઓ એાર મર જાઓ.’

એક દિવસે ભાણજીલાઈ કરીને એક યુવક નોકરીની ઉમેદથી કરમશીલાઈ પાસે આવ્યો. જે વીશા ઓશવાલ જ્ઞાતિનો અને તેના ગામનોજ રહેવાસી હતો. પોતાની પ્રથમની નોકરી છુટી જવાથી બીજી નોકરીની તપાસ કરતાં આપણા કરમશીલાઈનું નામ તેના

સાંભળવામાં આવ્યું. પોતે એકજ ગામનો હોવાથી કરમશીલાઈ પાસે સારું ચાન્સ મળવાની તેને આશા હતી. કરમશીલાઈ પાસે આવતાં તેણે પોતાની ઉમેદ જાહેર કરી. એટલે કરમશીલાઈએ પોતાની કપટજાતી જવાબ આપ્યો કે—‘લાણુભાઈ! અત્યારે અમારી પાસે માણસો તો પૂરતા છે, છતાં બીજે ક્યાં તમને નોકરી ન હોય, તો લલે ખુશીથી આપણી વખારે કામ કરવા આવતા જાને. પગાર માટે આપણે પછીથી સમજી લેઈશું. આથી લાણુભાઈને સંતોષ થયો. પછીથી તે બરાબર ટાઈમસર તેની વખારે કામ કરવા લાગ્યો. તે પ્રથમથીજ વેપારી લાઈનનો અનુભવી હતો, એટલે તેને કોઈપણ પ્રકારની લલામણ કરવાની જરૂર ન હતી. એ રીતે નોકરી કરતાં એક મહિનો થયો, એટલે તેણે પોતાના ખર્ચ માટે પગાર માગ્યો. આથી કરમશીલાઈએ દશ દશના બે કટકા તેના હાથમાં મૂકી દીધા; જે તેના અનુભવ અને કામના પ્રમાણમાં બહુજ ઓછા હતા. એક મહિનાના અનુભવપરથી તેણે કરમશીલાઈની ઉદારતા બરાબર ઓળખી લીધી હતી. એટલે હવે ‘પોતાના પગારનો ઠરાવ ક્યાં વિના ન રહેવું’ એવી ધારણાથી તેણે કહ્યું કે—‘શેઠ! મારા કામની કદર કરીને હવે મારા પગારનો ઠરાવ થવો જોઈએ. કારણ કે મારી પાછળ બીજા ચાર જીવ છે. તેમનો આધાર પણ મારી આ નોકરી ઉપરજ છે. વળી દેશ કરતાં મુંબઈના ખર્ચ વધારે, એટલે બધાનું ગુજરાન ઓછે પગારે ચાલી ન શકે.’

કરમશીલાઈ:—‘લાણુભાઈ! આ વીશ રૂપીઆમાં કાંઈ તારે એક મહિનાનો પગાર માનવાનો નથી, પણ આ તો તને અપ

પૂરતા હમણા આપ્યા છે. કુટુંબના ખરચ તો દરેકની પાછળ લાગ્યા પડ્યા છે. છતાં આટલેથી તારો નિર્વાહ ન ચાલે, તો હમણા દશ પંદર રૂપિયા કોઈની પાસેથી ઉછીના લઈ લે. અહીં તો અમારે લાગીયા સાથે કામ રહ્યું, એટલે અગાઉથી વધારે ન અપાય.’

લાલુજી—‘શેઠ ! નોકરી આપની ઠરું, અને ગામમાંથી ઉછીના લઈને મારું ગુજરાન ચલાવું—એ કેવી મૂર્ખાઈની વાત ? કદાચ મારા નામપર પાંચ રૂપિયા વધારે થઈ જશે, તો પણ આપ મારા જ્ઞાતિના અને ગામના છે. વળી હું આપનો એક ધર્મબંધુ છું. પોતાના જ્ઞાતિલા અને ધર્મબંધુઓને સહાય આપી તેમના દુઃખ દૂર કરવાને આજે ઘણા શ્રીમંતો હજારો અને લાખો રૂપિયાનો ખરચ કરે છે. આપ સાહેબની મીઠી નજર હશે, તો પણ હું મારા કુટુંબનું સુખેથી ભરણ પોષણ કરી શકીશ.’

કરમશીલાઈ—‘લાલુજી ! કાલે કંઈ તકરાર થઈ અને તું અહીંથી નીકળી જાય, અગર અમે તને રજા આપીએ; તો પછી એ વધારાના રૂપિયા માટે શું અમે વાટે ને ઘાટે તારી પાસે ઉઘરાણી કર્યા કરીએ ? આપણે એક જ્ઞાતિના, એક ગામના અને એક ધર્મના છીએ, તે હું ક્યાં નાકબૂલ કરું છું ? વળી આજ કાલ મુંબઈમાં સદાની સુખડી બહુજ સસ્તી થઈ પડી છે. અને તેથી તે શ્રીમાંતોના ઘરમાં સદાના ખટ્ટા રૂપિયા બહુજ ઉભરાઈ જતા હશે કે તેમની લોખંડની તીજેરીમાં સમાતા નહિ હોય, તેથી તેઓ આમ હજારો નગદ નાણાપર પાણી ફેરવીને લક્ષ્મી-દેવીનું હાહાકાર અપમાન કરવા બેઠા છે. અહીં ક્યાં તેવા નકામા

નાણા પડ્યા છે? અહીં તો પૂરા પરસેવાના પૈસા છે. તે બાણી
 જોઈને પોતાના હાથે કાંઈ કોઈને મુક્ત આપી દેવાય ખરા કે? જો,
 બાણી! આજે તારી ઉપર દયા કરવા જઈએ, તો કાલે બીજા
 તારા જેવા ચાર મારે આંગણે આવીને ઉભા રહેશે. કહે, એવી
 રીતે અમે કેટલાની દયા કરવા જઈએ? વળી આજ કાલ દયા ખાવા
 જઈએ, તો પોતેજ ખવાઈ જઈએ. જેમને મીઠું મીઠું કહીને બોલા-
 વવા જઈએ, તે આપણાજ માથે ચડીને બેસે છે. માટે તેવા વધા-
 રાના નાણા સાચવવાની મારામાં ક્યાં તાકાત ઓછી છે? કે તે બીજા-
 ઓને મુક્ત આપું? બાણી! તું ગરીબ અને બાળગોપાળવાળો
 છે, તેથી જા, તને પચીશ ઉપર એક મીઠું ચડાવી આપીશું, પણ
 કામ કરવામાં કાંઈ કચાશ રાખીશ નહિ હો. ’

બાણીભાઈ તો બીજે ક્યાં છ સોનો પગાર નક્કી કરી આંચે
 હતો, એટલે હવે તેને માત્ર કરમશીલાઈના કાવાદાવાજ જોવાના
 હતા. તેની આ અઢીસોની ઉદારતા બાણીભાઈથી સહન થઈ
 શકી નહિ. કરમશીલાઈના ઠલેજાની કથા સાંભળીને તેનું લેજું જરા
 ચસકી ગયું. તે એકદમ જુસ્સા અને ગુસ્સાથી બોલ્યો—

“ કરમશીલાઈ! આપે મારા માટે આટલી બધી ઉદારતા
 બતાવી, તેને માટે હું આપનો ઉપકાર નહિ પણ ધિક્કાર માનું છું.
 માણસોના શરીરનું માંસ ચૂસી ચૂસીને તેમને ખરચ પૂરતો પણ
 પગાર ન આપવો—એ શું એક વેપારી બચ્ચાનું કામ છે? શેઠ!
 તમે આજે આ બગલાની પાંખ જેવા ઉજળા થઈને ફરો છો, તે
 તમારા માણસોનાજ પ્રતાપે. તમે આજે મનગમતા ખાનપાન ખાઈ
 પીને મહોનમત્ત હાથી જેવા મસ્ત થઈને ફરો છો, તે પણ તમારા

માણસોનાજ પ્રતાપે. જો તેમણે પોતાના શરીરના ભોગે તમને સહાયતા ન આપી હોત, તો શું તમે આજે આવા મહોન્મત્ત થઈને ફરી શકત ખરા કે ? એવો તે કયો વેદીયો ઢોર તમને પઢાવીને પાટલે બેસારી ગયો છે કે—‘જ્ઞાતિબંધુ અને ધર્મબંધુને સહાય આપવામાં ધનનો ખર્ચ કરતાં લક્ષ્મીદેવીનું અપમાન થાય.’ શું ત્યારે દાન, ધર્મ અને દયા વિના એ વેદીયો તમને અહીંથીજ સીધી સ્વર્ગની સીડી માંડી આપશે એમ ? વાહ ! શેઠ ! આ સ્વર્ગના સીધા રસ્તાની કુંચી તો એક તમારેજ હાથ આવી ગઈ લાગે છે. શેઠ ! પેલા દાનવીરોનું દાન જોઈને તમે લક્ષ્મીનું અપમાન સમજો છો; પણ ખરી રીતે તો લક્ષ્મીદેવી, તમારા જેવા મજબૂત માણસોના હાથમાં સપડાયાથી તે બિચારી પશ્ચાત્તાપના તાપમાં રાત-દિવસ તપ્યા કરતી હશે. મુરખી શેઠ ! હું ઘણો દિલગીર છું કે—સ્વર્ગનો સીધો રસ્તો શોધનાર આપના જેવા શોધકો પણ મારા દેશ, ગામ અને ધર્મમાં સંખ્યાબંધ મોજુદ છે. શેઠ ! આપની લક્ષ્મી અને લીલા આપ સાહેબનેજ મુખારક હો. એની ઝેરી હવાનો સ્પર્શ પણ અમારા જેવાને બહુ નુકશાનકર્તા છે. જે લક્ષ્મીને પોતાના ઉપયોગમાં લેતાં પણ તમારા હાથને કંપારી છુટે છે, તે અમારા જેવા જ્ઞાતિબંધુને શું કામ આવવાની હતી ? એ લક્ષ્મીનો વારસો કુદરત કોને આપશે, તે કાંઈ અત્યારે સમજી શકાતું નથી. ઠીક, સાહેબજી ! કંઈ વધારે બોલાયું હોય, તો દરગુજર કરશો. ” એટલું બોલતાંજ ભાણુજીભાઈ વરત ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. કરમશીભાઈ કંઈક બોલવા જતો હતો, પણ તે સાંભળવાની દરકાર ન કરતાં તે ચાલી નીકળ્યો.

વાચક ! માત્ર આટલીજ કૃપણતાથી કરમશીલાઈના હૃદયનો માપ થઈ શકે તેમ ન હતું. એવા એવા તો અનેક તરેહના તરંગો તેના અંતરંગમાં ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલા હતા. જેમાંના આ એક બે તો માત્ર નમુનારૂપજ હતા. તેની વળારપર કોઈ પ્રાદ્મણ્ય કે ભિક્ષુક આવતો, ત્યારે તેને તો તે એમજ ચોપડાવતો કે- “ શું તારા બાપદાદાની અહીંયા થાપણ બાપણ મૂકી છે કે રોજને રોજ આવીને અમારું માથું ખાય છે? આવડા મોટા મુંબઈ શહેરમાં તારો પાપી પેટ ભરાતો નથી કે આખો દિવસ અહીંજ આવીને ઉભો છે? મુંબઈમાં સદાવ્રતોની કયાં ખોટ છે? અમે અમારું કામ સંભાળીએ કે તમને સંભાળીએ? તમે લોકોએ તો દાતારોને સતાવવાનો એક જાતનો ઇન્કારો લીધો છે. મુક્તના માલપાણીથી મસ્ત બનીને તમે લોકો દેશની દરિદ્રતામાં વધારો કરો છો. હમણા કોઈ એવી લડાઈ પણ જાગતી નથી. કે સરકાર બાપુ તમને વગર ટીકીટે આગમોટ કે આગગાડીમાં બેસારીને ત્યાં ઝાડુ ઠહાડવા લાગે જાય. અરે પ્રભુ! અમારા દેશમાં આવા આણસુ અને નકામા માણસોને શા માટે પેદા કર્યા? અરે પરમાધાર્મીઓ! તમને જો માણસોની જરૂર હોય, તો અહીં આવો અને હરામના માલપાણીથી માતેલા આ માણસોને તમારા હૃદયીયાર ઉપાડવા કે મુકવાના કામમાં ગોઠવવા તમારા પેલા ઠત્તલખાનાઓમાં લઈ જાઓ.” આવા આવા મર્મલેદક અનેક ઠડવા વાકયો તેણે ગોખીને મહાંડે વરી રાખ્યા હતા. અટલ બાળું કંઈ દાન આપવાનું બદલે તે ખુદલા મને અને મોકળી જીભે ગાલ-પ્રદાનજ કરતો હતો. આથી ઘણા ભિક્ષુકો તો ત્યાં આવતાજ બંધ થઈ ગયા, છતાં કોઈ અજાણ્યા બિચારા ભૂલેચુકે ત્યાં આવી ચડતા,

તો તેમને ઉપરનું જ દાન મળતું. આથી તેઓ ખીજીવાર ત્યાં આવવાની ઉમેદ પણ ઠઠી કરતા ન હતા.

એક દિવસે લિલુકો બધા ભેગા થયા અને ચળવળ ચલાવતાં તેઓ સર્વાનુમતે એવા ઠરાવ પર આવ્યા કે—“દાનની સાથે દુનીયામાં કીર્તિ તો મળવી જ જોઈએ. આપણા કરમશી શેઠ ગમે ત્યારે ગમે તે લિલુક તેના આંગણે ઉભો રહે, તે વખતે હજાર કામ હાથમાંથી પડતા મૂકીને તે આવનાર ચાચકને એક પ્રકારનું ગેળી દાન આપવાને માટે તે એક સિંહની માફક તરતજ તૈયાર થઈ જાય છે. (તાળીઓ) આ તેમની ઠદર ખૂંડવા આપણે અત્યારે અહીં એકઠા થયા છીએ. તો આપણી આ સભા આજે રા. રા. કરમશીલાઈને તેમના ગુણ પ્રમાણે એક લયંકર અને ઝગમગતો ગાલિદાતાનો માનવંતો ઇલકાળ આપતાં પોતાને કદરદાન માને છે. (તાળીઓ) જે કરમશીલાઈના પ્રદાનના પ્રમાણમાં ઠંધજ નથી. (તાળીઓ) આશા છે કે તેઓશ્રી આ અપૂર્વ ઇલકાળને અલંકારની જેમ અંગીકાર કરીને અમારી આ તનતોડ તકલીફનો ખદલો આપવા કોઈવાર પોતાના ગરમાગરમ હાથ, પગ કે જીભ લંબાવશે.” ખસ, છેવટે સભા સમાપ્ત થતાં તેઓ કરમશીલાઈના નામનો ‘જય બોલ્યા કે ક્ષય બોલ્યા’ તે ગગનગર્જ કોલાહલમાં ધરાધર સાંભળવામાં ન આવ્યું. આ ઉજળા ઇલકાળની વાત જ્યારે કરમશીલાઈના કાને આવી, ત્યારથી તે માગવા આવતા લિલુકોને ગાલીઓની ડબલ દક્ષિણા દેવા લાગ્યો.

વાચક ! લિલુકોએ ભેગા થઈને આવેા ખાટો ખેતાળ કોઈ દાનવીરને ક્યાં આપ્યો હોય, એમ આપે કોઈવાર સાંભળ્યું છે ?

નહિ તો આપણા કરમશીલાઈને તેમાં આજથી પેલા નંબરે ગણ્યો. પણ આ આટલી બધી હીલચાલથી કરમશીલાઈને તો એક મેથી કે મગના દાણા જેટલી પણ અસર નજ થઈ. કહો, આવા દાન-વીરો પણ દુનીયામાં શોધ્યા જડે ખરા કે નહિ ?

ખરેખર ! દુનીયામાં લસણ ન હોત, તો કરતુરીની કીંમત આટલી બધી વધી જાત ખરી કે ?

પ્રકરણ ૬ હું.

દામા દલાલની દુર્દશા.

વાચક ! દામા દલાલના પુણ્યની લિમીટ હવે પૂરી થવા આવી છે. તેની પડતીના પાસા પડવાની અણી હિપર છે. તેના તરફ હવે કુદરતની કડવી નજર થઈ છે. તે બિચારો પડદાની પાછળ રહેલ પોતાના ભવિષ્યને ભલે જોઈ શકતો નથી, પણ તેના પાપનો ઘડો હવે કુટવાની તૈયારીમાં છે. તેની એજન્સીની સાથે હવે તેની શૂરાતનનો પણ અંત આવવાનો છે. બાળવિધવાઓના ગુપ્ત શ્રાપોનું સૈન્ય હવે તેને ચારે બાજુથી ઘેરી લેશે, તે આપણા અને દુનીયાના પણ જોવામાં આવીજ જશે. તેના પુણ્યની ઇમારતમાં તેણે પોતેજ આગ લગાડી છે, તો હવે તેને ભરમીભૂત થવાને કેટલો વખત લાગવાનો હતો ? અત્યારે જો કોઈ ભવિષ્યવાદી આવીને તેના કાનમાં તેનું ભયંકર ભવિષ્ય કહી સંભળાવે અને તેથી તે કોઈ મહાત્માની

મીઠી છાયામાં છુપાઈને કુદરતથી બચવા પામે, તો કોણ જાણે? નહિ તો તેના બચાવનો હુવે એકે રસ્તો રહ્યો નથી. દુનીયામાં પાપાત્માઓને પોતાના પાપનું ફળ મળે અને ધર્માત્માઓને તેમના ધર્મનું ફળ મળે, તોજ આ જગતનો વ્યવહાર ચાલી શકે. મનુષ્યના સારા યા નરતા ભાગ્યને બીજું કોઈ ઘડનાર નથી, પણ તેનો તે પોતેજ ઘડનાર છે. છતાં તેવી બાબતમાં બીજા કોઈને દોષ દેવો—એ શું મૂર્ખાઈ નથી? એક સાધારણ પાપી વિચાર કરવા જતાં પણ ચારે બાજુથી ભય આવીને મનુષ્યને ઘેરી લે છે, તો પછી તેવાં કાતીલ કૃત્યો કરીને શું તે નિર્ભય થઈને ફરી શકે ખરો?

*

*

*

માન—એ સ્ત્રીઓને સુરક્ષિત રાખવાની એક મજબૂત દિવાલ છે. જો કમલાગ્યે એ દિવાલ તૂટી પડે, તો પછી તેમને સુરક્ષિત રાખવાને કોઈ પણ સમર્થ નથી. આપણા દામા દલાલની સ્ત્રી વાલબાઈનું પણ તેમજ બન્યું છે. તેણે પોતાની માનરૂપ દિવાલને તોડી પાડીને જમીનદોસ્ત કરી દીધી છે. તે જીવલાના કંદમાં એટલી બધી ફસી પડી છે કે—‘તેને કેટલા હબ્બરની દક્ષિણા અપાઈ?’ તે પણ તેના જ્યાલમાં નથી. તે માત્ર મનમથને માન આપવાના ઝેરી નિરુસામાંજ મસ્ત છે. ‘જીવલો પોતાના ઘરમાંથી કેટલા દાગીના ચોરી કેટલા પાંચીઆ લઈ ગયો?’ તેની સરત રાખવાની તેનામાં તાત્કાલિક ક્યાં છે? તે નો રાતદિવસ એક કામદેવનેજ પ્રસન્ન કરવાની માળા જપ્ત કરે છે. વળી આ બાજુ ધમલાને પણ કોણ પૂછનાર છે કે—‘તું આખા દિવસમાં કેટલા પાંચીઆપર પાણી ફેરવી આવે છે?’ આ બધી પોલ કાંઈ પાંચ પંદર દિવસની નથી?

તે મહિનાના મહિના તો શું પણ ચાર વરસથી તે બરાબર એવાને એવાજ વેગથી ચાલી આવે છે. દામા દલાલનું આ બીજું ઘર હતું. આપણા ધમ્મુભાઈ તેની પ્રથમની સ્ત્રીના સુપુત્ર છે. વાલબાઈનું પાણીપ્રહણ ક્યાં પછી થોડાજ વખતમાં તેની ઠમકતી ચાલ, બોલવાની ચતુરાઈ અને કોમળતા, તેના હાથ અને પગનો લટકો મટકો, તેના ખીલતા યાવનનું ઉભરાઈ આવેલું સૌંદર્ય, તેના ગૌરવરણા ગાલ, તેની કપડા પહેરવાની ઢબ, બાળહરણી જેવી તેની અણી-આરી અને જાડુલરી આંખ અને વધારામાં તેની ચંચલતા-આ બધું જોઈને દામા દલાલ તો તેના પર પ્રીદા પ્રીદાજ થઈ ગયો. પોતાની આ રંભા જેવી રમણીથી તે જગતને તૃપ્તિવત્ માનવા લાગ્યો. તેને સ્વર્ગની પણ હવે પરવા ન રહી. દામાને હવે સવાસો ટકા ખાત્રી થઈ ગઈ કે—“દ્રોપદી કરતાં પણ વધારે ચાલક આ સતી મારી તીજેરીની તમામ મીલકત બરાબર સંભાળી શકશે. એટલે પછી તે ગણવા કે ગોઠવવાની તેમજ લેવડ દેવડ કરવાની મારે એક રતિભાર પણ તકલીફ ઉઠાવવી પડશે નહિ.” એમ ધારી-નેજ તેણે પોતાના કંદોરા પર લટકતી ચાવીને તે લલનાની લચકાતી કેડપર લટકાવી દીધી અને તે પણ પોતાનાજ હાથે. વાલબાઈ પોતે જરા ભણેલી, બોલવામાં ક્યાં અંધાઈ ન જાય તેવી અને મોટા મોટા મહેાંને પણ પાણી ભરાવે તેવી હતી. પણ માત્ર એક માબાની દિવાલને તોડીને તેણે તેના ટુકડે ટુકડા કરી નાખ્યા હતા. ધમલો ‘બુગારમાં નાણાંનું પાણી કરી આવે છે.’ એ તેની નજર બહાર ન હતું. છતાં તેમાં પણ તેના એક છુપો ભેદ સમાયેલો હતો, અને તેથી જીવલો જ્યારે કંઈ લેવડદેવડના બાને ચાવી માગતો,

ત્યારે વાલખાઈ કંઈ આનાકાની કે પુછ્યા વિનાજ તીજ્જરીની ચાવી,
તેના જુગારથી ખરડાયેલા હાથમાં મુકતી.

*

*

*

*

ઘણા દાકતરો અને હકીમો કહી ગયા છે કે ‘જે માણસ રાત-
દિવસ એક જાતના વિચારોની ગડમથલમાં પોતાના મનને રોકી
રાખે છે અને એક ઘડીવાર પણ જે પોતાના મગજને શાંતિ કે સુખ
આપતો નથી, તે માણસના મગજની ઘણીવાર ડગરી ખસી જાય
છે. અથવા તો તેના શરીરને એવો કોઈ ભયંકર રોગ લાગુ પડે
છે કે જે તેને શમશાન સુધી લઈ જાય છે. અહીં આપણા દામા
દલાલની પણ એવીજ સ્થિતિ થઈ. કેટલાક ઠાવાદાવાના વિચારોની
ગડમથલ અને ખોરાકમાં ક્યાં તીખાશ વધારે હોય તો ક્યાં ખટાશ
વધારે હોય, કોઈવાર ટાઢું હોય તો કોઈવાર માત્ર નાસ્તાથીજ પતા-
વવાનું હોય-તેમાં પણ વળી ટાઈમસર તો ભાગ્યેજ કોઈવાર તેને ખા-
વાનું મળતું. આવા કારણોને લીધે તેને સંગ્રહણીનો ભયંકર રોગ લાગુ
પડ્યો. તેમ છતાં સ્વાર્થના જોરથી કેટલાક દિવસો તો તેણે જેમ તેમ
તાણી તાણીને કહાડ્યા. પણ જ્યારે તે એક લોથ જેવો થઈ ગયો,
અને હાલતાં ચાલતાં પણ તેને ચઠરી આવવા લાગી, ત્યારે તે
ઘરમાં આવીને પડ્યો. હવે દોડાદોડી કરવાની તેનામાં તાકાત ન
હતી. જો કે પેલા શયતાનોના અને પેલા ખાખી પૂતલાઓના તેને
કાગળો તો આવતા, પરંતુ હવે તો તેનો પુરેપુરો જવાબ લખી
નાખવાની પણ તેનામાં શક્તિ રહી ન હતી. તે ઘણે ભાગે માત્ર
છાશ અને દવાપરજ રહ્યો હતો. આ વખતે પોતાના ભયંકર
પાપનું ફરજી થતાં તેને ભાસ્યું કે—‘આ હડીલો રોગ હવે મને

થોડાજ વખતમાં શમશાન દેખાડશે'. છતાં જીવવાની આશા સહુ કોઈને એક સરખીજ હોય છે. દવા કરતાં અને પરેજ પાળતાં એક મહિના પછી તેને ઠંઠક આરામ જણાયો. એટલે હરવા ફરવાની અને ઠંઠક વાતચિત કરવાની તેનામાં તાકાત આવી.

એક દિવસે તીજરીની તપાસ કરતાં તેમાં માત્ર પચીશ હજાર કોરીજ તેને માલુમ પડી અને દાગીના પણ માત્ર આઠ દશજ તેના જીવામાં આવ્યા. આથી તેને એકદમ ધ્રાસકો પડ્યો અને તેની સાથે તેને ચક્કર આવી ગયા. પંદર મીનીટ પછી તે સાવધાન થઈને ચિંતા અને ગંભીર વિચારમાં પડી ગયો કે—“એજન્સીની આટલી બધી પેદાશ ગઈ ક્યાં? કોઈને ઉધાર કે વ્યાજે નાણા આપવાની તો મેં સખત મના ઠરી છે. ત્યારે શું આ ધમલો આટલી બધી રકમ ક્યાં આડે રસ્તે ઉતારી આવ્યો? તેમ પણ ન બને. કારણ કે તીજરીની ચાવી તો પેલી રાંડના હાથમાં હતી. ત્યારે શું એ રાંડે કોઈને ખવરાવી દીધા? કે પોતાના બાપને ઘેર તે મૂકી આવી? લગભગ એક લાખ કોરી કરતાં ઉપરાંત રકમ હોવી જોઈએ. ઘરનો તે એટલો બધો કયો મોટો ખર્ચ હતો કે જેમાં આવડી મોટી રકમ ચટણીની જેમ ચટ થઈ જાય? અરે! પણ આટલી માથાકુટ અને મહેનત કરી, તેના બદલામાં દામાને માત્ર સંગ્રહણી રોગજ? નહિ, આમાં ઠંઠક ગેળી લેદ હોવો જોઈએ. ફિકર નહિ, ઠંઠક સાજો થયા પછી એનો ખરાખર ઇન્સાફ આપીશ. અત્યારે તો ઉંચેથી બોલવા જતાં પણ અંદરના હાડકા બધા ખડખડી ઉઠે છે. વળી અત્યારે જો એ રાંડને કે ધમલાને ધમકાવીશ, તો મારી ચાકરી કરવા ઉભા પણ નહિ રહે.” એમ ધારીને

તેણે અત્યારે તો પોતાના મનમાંને મનમાંજ એક કડવો ઘુંટડો પી લીધો.

એજન્સીની ગડમથલ તો તેણે મૂકી દીધી અને તેથી તે ઠંધક સાંજે પણ થયો, પરંતુ આ નગદ નાણાની નવી ગડમથલ તેને લાગુ પડીને તેના રોમેરોમમાં વ્યાપી ગઈ. ચિંતા કરતાં પણ પ્રબળ અને પ્રચંડ આ ચિંતા તેના અંતરમાં ઉતરીને દેવદારના ખાલી ખોખા જેવા તેના ક્ષીણ શરીરને ક્ષણે ક્ષણે બાળવા લાગી. આથી તેનો રોગ વધીને પ્રથમ કરતાં પણ વધારે ભયંકર રૂપમાં આવી ગયો. હવે શ્વાસ લેતાં તેની છાતી એક ભુંગળાની જેમ અવાજ કરતી હતી. તેની આંખોના ડોળા નિસ્તેજ થઈને બહુજ ઉંડા ઉતરી ગયા હતા. તેના મુખપર જાણે મરણની શ્યામ છાયા છવાઈ રહી હતી. બોલવા જતાં તેની છાતી કંપી ઉઠતી અને તેથી તે બરાબર સમજી શકાય તેમ સ્પષ્ટ બોલી શકતો નહોતો. પોતાની સ્ત્રી અને ધમલાને જોઈ જોઈને તેને પેલા નગદ નાણાની વાંત વારંવાર યાદ આવતી અને તેથીજ તે વધારેને વધારે ભયંકર સ્થિતિ ભોગવી રહ્યો હતો. આ અંતરની ગુપ્ત ચિંતાએ તેને એટલેસુધી ધ્રાવણ બનાવી દીધો કે તેણે પોતેજ હવે પોતાની જીવનદોરીની આશા મૂકી દીધી. તે બિચારાને હવે પોતાના પૂર્વ પાપને યાદ કરીને તેનો પસ્તાવો કરવાનો અવકાશજ ક્યાં છે ? કારણ કે નગદ નાણાની ચિંતા તે બિચારાને બલાત્કારથી લગભગ મરણ પથારી સુધી ધસડી ગઈ છે.

એવામાં દેવજીભાઈ કરીને એક તેનો જીનો દોસ્ત હતો, તેને હામાની બીમારીના બબર મળવાથી તે એકદમ ત્યાં આવ્યો. તેણે

માધવનિદાન તથા ખીજા બે ત્રણ વેદક ગ્રંથોનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. પણ પોતાની સ્થિતિ સારી હોવાથી તેવો ધર્મ કરવાની તેને જરૂર ન હતી. તેણે પ્રથમ દામાને આગળની હકીકત પૂછી અને તેમાં રોગ પાછો ઉઠ્યો કરીને આટલી હદ સુધી તેને લઇ આવ્યો, એ જાણત તેને જરા વિચારવા જેવી લાગી. તેનું ગુપ્ત કારણ તેને કંઈ જાણ્યું જ નહોતું. છેવટે જ્યારે બહુ આગ્રહથી તેણે દામાને પૂછ્યું, ત્યારે તેણે પોતાના અંતરની સાચેસાચી વાત તેને કહી બતાવી. આથી “તેના રોગમાં વધારો કરનાર એક તેની સ્ત્રી અને ખીજા ધમલો—એ બે કારણ મુખ્ય માલુમ પડ્યા. અને હવે પછી પણ જો આવીને આવી સ્થિતિ રહેશે, તો દામાભાઈ માત્ર આઠ દશ દિવસના પરોણા થઈને સદાને માટે ચાલ્યા જશે.” એમ ધારીને દેવજીભાઈએ તેને માટે એક અલગ મકાનની સગવડ કરી આપી. અને દામાની સારવાર માટે એક પગારદાર માણસ રાખી લીધો. એ મકાનમાં દામાપાસે તેની સ્ત્રી અને ધમલો ન જાય—એવી તેણે સખ્ત ભલામણ કરી. આ પ્રમાણે વાલભાઈ અને દુભલાનો અટકાવ થવાથી તથા દવા અને પરેજની ખરાબર કાળજી રાખવાથી તેનો રોગ પાછો કંઈક નરમ પડ્યો, અને દિવસે દિવસે તેના શરીરમાં જરા જોર આવતું ગયું. છેવટે વૈદ્યની સલાહથી તે મુંબઈ આવ્યો અને ત્યાં એક મોટા પ્રખ્યાત દાકતરની તેણે દવા ચાલુ કરી. આથી ત્રણ મહિનામાં લગભગ તેને ખાર આના જેટલો આરામ થઇ ગયો. પરંતુ તેટલા વખતમાં તેને લગભગ બે હજાર રૂ. કરતાં વધારે એટલે દશ હજાર કોરીનો ખર્ચ થયો અને તેથી પેટી પચીશ હજારની તીજેરી માંની એક ખુણ ખાલી થઇ ગઇ.

આ બાબુ પોતાના ઘરમાં બહારની આવક બંધ થઇ એટલે વાલબાઈની ખુમારી પણ હવે ક્ષીણ થવા લાગી. ધમલો પણ હવે ઘરમાંથી લાગ્યેજ કોઇવાર પાંચ પાંચીઆ પામી શકતો. છતાં પેલી જુગારની લાનતને લીધે તે હવે બાના બતાવીને બહારથી પૈસા ઉછીના લેવા લાગ્યો. તોપણ એ વ્યસન તો એનું પ્રથમ કરતાં બહુજ ઓછું થઇ ગયું. છતાં ગામના ગૃહસ્થોના કેંક છોઠરાઓને જે તેણે જુગારના કીડા બનાવી દીધા હતા; તેથી તેમના માબાપોની ધમલાપર બહુજ કડવી નજર રહેતી આવી, અને જો લાગ આવે તો કોઇવાર તેનો બદલો લેવાને પણ તે તૈયારજ હતા. એવામાં એક દિવસે ગામમાં કામ પ્રસંગે માંડવીથી એક પોલીસ સીપાઈ આવેલ, તેને ખાનગી સુચના કરીને કેટલાક લોકોએ ધમલાને જુગાર રમતાં પકડાવ્યો. આ વખતે પોલીસને આજીજ કે સત્કાર ઠરીને પણ તેને કોઇ છોડાવે તેવો ન હતો. કારણ કે ઘણાખરા તેને પકડાવવામાંજ સામેલ હતા. એટલે ધમલાભાઈને પોલીસના પાકા આશ્રયતળે રહેવાનો વખત આવ્યો.

*

*

*

જુઓ, આજે માંડવીના બારામાં એક સ્ટીમર દેખાય છે. અને તે પણ બ્રીટીશ ઇંડીયા સ્ટીમ નેવીગેસન કંપનીની છે. સ્ટીમર માંડવીના બારામાં આવતાંજ બધા બેસાડ્યોને કહી દેવામાં આવ્યું કે—‘હરીયો બહુ તોફાની લાગે છે, માટે આજે અહીં ઉતરવું સલામતી ભરેલું નથી.’ આ હિતશિખામણ કેટલાક સમજી માણ્યો. સોને પસંદ પણ પડી, પરંતુ કેટલાક પોતાની ંહાલી કે ંહાલા-

ઓને ભેટવાને તલપી રહ્યા હતા, તેમને એ એક વિઘ્ન જેવી લાગી. વિયોગના એ દિવસ વધારે વહી જાય--એ સહન કરવું તેમને બહુ મુશ્કેલ હતું. તેથી તેઓ ત્યાં બે મછવા આવેલ હતા, તેમાં કુદી પડ્યા. તે વખતે પવન, એક કાળા નાગની જેમ કુંદાડા મારી રહ્યા હતા. અને તેથી દરિયાના મોજાઓ ઉંચે ઉછળી ઉછળીને જાણે આકાશમાં ઉડવાની તૈયારી કરતા હોય એવા લાસતા હતા. સ્ટીમરથી મછવા છુટ્યા ત્યારે લગભગ સાંજના પાંચ વાગ્યા હતા. વળી તે દિવસે તોફાની તરંગોને લીધે સ્ટીમર પણ અડધો માઈલ આંધે ઉભી રહી હતી. પેલા બહાલાના વિયોગી માણસો ઉતરતાં તો ઉતરી ગયા, પણ પછીથી તેમને એક એક સમય યમરાજના સંદેશા જેવો લાસતો હતો. એક મોજ પછી બીજા મોજ સુધી મછવો સહીસલામત રહેશે કે કેમ? તેની પણ શંકા થઈ પડી હતી. તે વખતે 'કોઈ દેવની તો કોઈ દેવીની, કોઈ યમની તો કોઈ યક્ષની, કોઈ પીરની તો કોઈ ફકીરની, કોઈ માતાની તો કોઈ જાગણીની'--એમ સહુ કોઈ પોતપોતાની આસ્થા પ્રમાણે સાચા મનથી માનતા કરવા મંડી પડ્યા. 'આ એક વસમો વખત ઓળંગી જઈએ, તો હવે કોઈવાર મુંબઈ ન જઈએ.' અને જઈએ તો સ્ટીમર રસ્તે ન આવીએ.' એમ ધારીને કેટલાક માણસોએ ત્યાં પાણી લઈ લીધું. પણ આ વસમા વખતનેજ તેઓ ઓળંગી શકશે કે નહિ, તેની ઠ્યાં પૂરી ખાત્રી હતી? અત્યારે તો તે બધા બિચારા કાળના મુખમાં હતા. જોતજોતામાં સૂર્ય પશ્ચિમના આકાશની પેલે પાર પહોંચી ગયો. અને રાત્રિ જગતપર પોતાનું જોર ચલાવવા તૈયાર થઈ. છતાં

પેલા બે મછવા હજી કીનારાની બહુ દૂર ઉછળતા મોજાઓમાંજ અથડાતા હતા. અને તે પણ એક પૂર્વમાં અને એક પશ્ચિમમાં. નિખિડ અંધકાર ચોતરફ છવાઈ ગયેલ હોવાથી કીનારાની સપાટી તો ક્યાંથી નજરે પડે? પણ માત્ર એક દીવાદાંડી અને કેટલાક ઝાંખા દીવા જોવામાં આવતા, જેથી ‘ત્યાં કીનારો છે’—એમ અનુમાન કરી શકાતું. કીનારાપર ઘણા લોકો એ ડગમગતા બે મછવાની એકી નજરે રાહ જોઈ ઉભા હતા. પણ અત્યારે તે એક એવા અદ્ભુત યોગીને ક્યાંથી શોધી લાવે કે જે પોતાના યોગબળથી એ બંને મછવાને તાણીને કીનારાસુધી લઈ આવે? રાતના લગભગ દશ, અગીયાર અને બારના ટકોરા થયા, પણ એ બે મછવાનું કંઈ નામ કે નિશાન ક્યાં જોવામાં ન આવ્યું.

સવાર થતાં બાળસૂર્યના સોનેરી કિરણોએ જ્યારે પૃથ્વીને સુવર્ણ જેવી બનાવી દીધી અને પવનની સાથે સમુદ્રના ભયંકર મોજા શાંત થયા. તે વખતે પાણીના તરંગો સાથે તણાતી તણાતી કેટલીક લાસો કીનારાપર આવીને અટકી. એટલે તરત પોલીસ અને દાકતરને ખબર પહોંચાડવામાં આવી અને તેની સાથે એ ભયંકર ખબર ગામના પણ ચારે ખુણામાં ફરી વળી. દાકતરી તપાસ ચાલતાં એ અગીયાર લાસમાંથી માત્ર એક લાસમાં કંઈક ઉંડું અને અદૃશ્ય ચેતન હતું. એટલે તેને સારવાર માટે હોસ્પિટલમાં લઈ જવામાં આવી. અને બાકીની દશ લાસોને અગ્નિ-સંસ્કાર કરવામાં આવ્યો.

વાચક ! એ સજીવન લાસ કોની? તે સંચેતન લાસ આપણા

માનવંત પેલા દામાં દલાનીજ હતી. તે આ અણુધારી આકૃતમાં શી રીતે સપડાઈ ગયો ?

આપણે વાંચી ગયા કે એનો ડાહ્યો દીકરો પેલો ધમલો પોલી-સના હાથમાં ગયો. અને એ સમાચાર જ્યારે વાલખાઇના કાને આવ્યા, કે તરતજ તેણે મુંઝઈ દામાદલાલને અરજાંટ તાર ઠર્યો— ‘ધમલો પોલીસના હાથમાં, તમે જલદી આવો.’ આ તાર મળતાંજ દામાના મનમાં સાત પાંચ થઈ પડ્યા. તે મોટી ચિંતામાં પડી ગયો કે— ‘ધમલે કોની ચોરી કરી હશે કે ક્યાં આડે રસ્તે ઉતરીને અથડાણો હશે ? તેવા કુંદમાં બીજા કોઈએ ધરાદાપૂર્વક એને ફસાવ્યો હશે કે પોતે તેવા કોઈ લાંપટનો સોબતી બનીને લપ ટાણો હશે ? ગમે તેમ હોય, પણ અત્યારે મારે ત્યાં ગયા વિના તો છુટકોજ નથી.’ એમ ધારીને તે સ્ટીમર રસ્તે ઠંચ તરફ રવાના થયો. અને તોફાની દરિયાની દરકાર ન કરતાં તે મછવામાં પણ કુદી પડ્યો. પેલા એ મછવામાંથી એક ક્યાં ખરાબે ચડી જતાં ભાંગીને ભુકોભુકો થઈ ગયો, પણ તેમાંના ઉતાડ્યો બધા મરી જુરીને જેમતેમ જીવતા બહાર નીકળ્યા. પરંતુ બીજા મછવે તોફાની પવનના ઝપાટાથી સઢ તુટવાની સાથેજ અધવચ્ચ ઉંધો વળી ગયો. આ મછવામાં લગભગ પચીશ માણસો હતા. તેમાં પાંચ સ્ત્રીઓ, છ છોકરા અને પંદર પુરૂષો હતા. એ મછવામાં આપણા એકના એક દામાલાઇ પણ ગિરાજમાન થયેલ હતા. જે અગીયાર લાસો મળી આવી, તેમાં ત્રણ સ્ત્રીઓ, ત્રણ છોકરા અને પાંચ પુરૂષો હતા. બાકીના બેસાડ્યોનું શું થયું, તેનો કંઈ પતોજ ક્યાં ન મળ્યો.

એક પોલીસનો સીપાઇ દામાને ઘણા વખતથી ઓળખતો હતો. તેથી તેની આ હાલતના સમાચાર તેના ઘરે પહોંચ્યાડવામાં આવ્યા. એ ખબર મળતાં વાલખાઇ તેા ગિચારી બેભાનજ બની ગઇ. બે ઘડી પછી સાન આવતાં તે વિચારમાં પડી કે—“આતો વળી દાઝ્યાપર દામ આવ્યું. એક આફતનો તેા હજી અંત આવ્યો નથી, તેટલામાં વળી બીજી આફત આવીને તુટી પડી. માણસોને પરભવમાં પોતાના પાપનો ખદલો મળતો હશે—તે તેા કોણ જોઇ આવ્યું છે? પણ માણસને પોતાના પાપ કે કુકર્મનો ખદલો અહીંને અહીંજ મળે છે, એ તેા સાક્ષાત મારા જીવામાં પણ આવી ગયું.” વાલખાઇ તેના એજન્સીના કામને પહેલાં પણ અંતરથી ધિક્કારતીજ હતી. અને તેવું કામ ન કરવા માટે તેણે દામાને એક બેવાર ભલામણ પણ કરી હતી. પરંતુ તે વખતે દામો સમજીને શાંત બેસી રહે તેવો નહોતો. વાલખાઇ પોતાના ઘરની કોઇને ભલામણ કરીને તે એકદમ માંડવી આવી, અને હોરપીટલમાં પોતાના ધણીની બેભાન હાલત જોઇને તે અત્યંત દુઃખી દિલથી ઉજ્જ આંસુ પાડતાં પોતાના કપાળપર હાથ રાખી કર્મનો વાંક કહાડીને બેસી રહી.

પંદર અને સોળ વરસની કેામળ વિધવાઓના ગુપ્ત શ્રાપની સખ્ત વૃષ્ટિ ચાલુ હોવા છતાં આજે એ દામો શું પેલા ખાખી પુતલાઓના માત્ર બે ચાર આશીર્વાદથીજ બચી ગયો? કે તેના બાપ દાદાના પુર્વના પ્રબલ પુણ્ય એને મહદગાર થયા? જુઓ, તે લગભગ આઠ દશ કલાકસુધી ઉછળતા દરીયાઇ મોજમાં ભટકાણો હશે. કદાચ તેણે

પાણીપર તરવાને ફાંફા માર્યા હશે, પણ તે કેટલો વખત? ખરેખર! આવા અણીના વખતે કુદરતેજ તેને બચાવી લીધો— એમ કહીએ તો ચાલે. શું હજી તેના પાપનો પૂરો બદલો તેને મળી ચૂક્યો ન હશે? કે જગતને પાપના બદલાના પાઠનું ગેળી શિક્ષણ આપવાને માટેજ કુદરતે હજી તેને ટકાવી રાખ્યો છે? દુનિયામાં એવા ઘણા આગ અને પાણીના અકસ્માત બનાવો બને છે, અને તેમાં અણુધારી રીતે કુદરત ઘણાને બચાવી પણ લે છે. ખરાબર છે! જુઓ, આપણી પેઢી જુનીપુરાણી કહેવત પણ એમજ કહે છે કે—‘રામ રાખે, તેને કાણ ચાખે?’

પ્રકરણ ૭ મું.

કળેડાની કમકમાટી.

આ એક પુરાણા ઠવિનો શ્લોક છે કે:—

“સમાનશીલઘ્યસનેષુ મૈત્રી વયઃસમાનેષુ સુલગ્નગ્રંથિઃ”

એટલે—‘આચાર, વિચાર અને આદત સમાન હોય, ત્યાંજ મિત્રાઈ જામે. તેમ વય, વિદ્યા અને સ્વભાવ મળતા હોય, ત્યાંજ લગ્નની ગાંઠ જોડવાથી દંપતી (પતિ પત્ની) સુખી થાય.’

પાંત્રીશને પાંચ વરસનો પુરૂષ અને સોળ વરસની સુંદરી—એ પણ એક કળેડુંજ, બાર વરસની બાળા અને બાવન વરસના બુઢણજ—એ પણ કળેડાનીજ વાત, તેમ પંદર વરસની પદમણી અને પાંસઠ વરસનો પેલવાન—એ તો વળી તે ઠરવાં પણ વધારે હેરવ

પમાટે તેવી હકીકત. પણ આપણે તો અત્યારે એમાંની એકે બાબતની ચર્ચા ચલાવવાના નથી. આપણી કન્ઝેડાની વાત તો એક જુદાજ પ્રકારની છે. આપણે તો સત્તર વરસની સુંદરી અને બાર વરસના બાળકની એક વિચિત્ર વાત વર્ણવી છે, અને તે ખરેખર ! કમકમાટી ઉપજાવે તેવીજ છે.

*

*

*

જુઓ, આજે આપણા કરમશીલાઈના ઘરે મંગળગીત સાથે ઢોલ વાગે છે. તેમના ચિરંજીવી મી. લખુભાઈના શુભ લગ્ન હવે માત્ર સાત આઠ દિવસમાંજ થવાના છે. આજે એના ઘરના આંગણે આઠડાના લાકડાની તથા સફેત કડબની સહાયતાથી દેશી કારીગરી પ્રમાણે બનાવવામાં આવેલ એક સાદો મંડપ જોવામાં આવે છે. એ મંડપની છાયા તો જો કે છિદ્રોવાળી હતી, છતાં એસનારને આનંદ તો એટલા માટે થતો કે—પેલી કડબના સુકા પાંદડાં પવનના યોગે એક બીજા સાથે અફડાતા અને તેથી સીતારની તારની જેમ તેમાંથી ખરજ, મધ્યમ અને ટીપ—એ ત્રણે સપ્તકોના વિવિધ સુરો ઉત્પન્ન થઈને મંડપની ચારે બાજુ ફરી વળતા. કહો, વાચક! એ કુદરતી સ્વર્ગીય સંગીતથી માણસનું મન ઘાયલ થયા વિના રહે ખંડૂં ? વળી બીજી વાત એવી સાંભળવામાં આવી છે કે—એ મંડપની પાછળ કરમશીલાઈએ લગભગ બે હજાર ઢોલકડા ઉર્ફે બે લાખ ફોલકડા જેટલો ગંજાવર ખરચ કરી નાખ્યો હતો. વાચક ! જો એ આપણા ભાઈ સાહેબે કદાચ વાયરલેસ ટેલીગ્રામથી આપ સાહેબને આમંત્રણ નિમંત્રણ કે નિયંત્રણ કયું હોત, તો આપ સાહેબજરા બની ઠનીને એ મનહર મંડપની શોભા જોવા અને પેલા સ્વર્ગીય

સંગીતનો સ્વાદ ચાખવાને પહોંચી જાત ખરા કે નહિ? અને કદાચ તેવા લાલ લીલા આમંત્રણ વિના પણ આપ જો ત્યાં પધાર્યા હોત, તો એક જીંદગી તો શું પણ તેવી જે ચાર જીંદગીસુધી તમને એ સંગીતસુધાના ખાટા મીઠા એડકાર આવ્યા કરત.

મી. લખુભાઈને અત્યારે લગભગ બાર વરસ થયા હતા, અને કન્યાને સત્તર વરસમાં માત્ર સાત મહિના એાછા હતા. તેમાં પણ વળી ભયંકર બાળત તો એ હતી કે—આપણા લખુભાઈ સાહેબ તો વળી બાર વરસને બદલે દશ વરસના જેવડા લાગતા. કહો, ભાઈએ! આ ગાડું સહીસલામતથી સુખે સુખે પાર ઉતરી શકે ખરું? આપણા પેલા પૈસાના પુખ્તરી કરમશીભાઈએ લક્ષ્મીની લાંબી લાલચથી એ લાકડે માઠડું શી રીતે વળગાળ્યું; તે પણ જરા ધાન અને ધ્યાન દહને સાંભળો:—

આપણા કરમશીભાઈ કેવા મજબૂત ચૂસ છે, એ તો આપણે સહુ સોએ સો ટકા સમજીએ છીએ. એને ક્યાંથી પરબારી પૈસાની થેલી પ્રાપ્ત થઈ જાય, તો એનો ઉત્સાહ અને આનંદ અંતરમાં સમાય ખરો કે? લખુ પાંચ વરસનો થયો ત્યારથી તે એવીજ તપાસ કરતો હતો કે—“માબાપની લાડકી કોઈ એવી કન્યા મળી જાય કે જે સાથે સાથે દશ બાર હજાર કેરીનો માલ પણ આપણા ઘરમાં ઉપાડી આવે. કન્યા ભલે કદાચ ખુબ સુરત હોય, પણ જો ગરીબ ઘરની હોય, તો તે શા કામની? લખુભાઈ કરતાં કદાચ તે જે ચાર વરસ મોટી હોય તો પણ ચલાવી લઈએ; પરંતુ ઘર તો પૈસાદારોમાં પણ વળી પહેલા નંબરનું હોવું જોઈએ.” આવા સડેલા ઇશ્વરથી તે ઘણા શ્રીમંતોને ઘેર પૂછા કરાવતો; પણ તેના લોભી

સ્વભાવને બધા બરાબર જાણતા હતા, એટલે તેમ કરવા કોઈ કબૂલ ન થયો. એમ કરતાં લખુને લગભગ અગીયાર વરસ થવા આવ્યા, છતાં તેને કોઈ શ્રીમંત ઘર ન મળ્યું. કોણ જાણે, કુદરત પોતે કોઈવાર અન્યાય કરે છે, કે મનુષ્ય પોતાના હાથેજ મૂર્ખાઈ કરે છે? તે તો પરમાત્મા જાણે. પણ તેવા અઘટિત બનાવો દુનીયામાં ઘણા બનતા આવે છે. આવો અઘટિત અન્યાય કુદરત ઠઠાચ આપણા લખુભાઈ ઉપર ઉતારે, તો કોણ જાણે?

એવામાં એક લખુભાઈ કરીને ગર્લશ્રીમંત કે જે રામચરથી પાંચ કોશ દુરના ગામનો હતો, તેને માત્ર એકની એક કન્યા હતી. અને તેને માટે તે લગભગ પાંચ વરસથી તેવા એક શ્રીમંત ઘરની શોધ કરતો હતો. તે જ કે કરમશીલાઈના ઘરનો સારી રીતે જાણીતો હતો, ‘છતાં બીજું ઘર મળે ત્યાં-સુધી પોતાની લાડકી કન્યા એ ઘરમાં ન આપવી’ એમ તેણે ધારી રાખ્યું હતું. પરંતુ મનુષ્યની ધારણા અને કુદરતની ધારણા એક સરખી ઉતરતી હોય એવો ખાસ નિયમ નથી. જ્યારે તેને પોતાની ધારણા પ્રમાણે તેવું શ્રીમંત ઘર ન મળ્યું; અને આ બાબુ કન્યા પણ લગભગ પંદર વરસની થવા આવી, એટલે તેની ચિંતા હદ ઉપરાંત વધી પડી. કોઈ ગરીબ ઘરના છોકરાઓની તે વખતે ઠંધ ખોટ ન હતી. પણ તેવા ઘરમાં કન્યા આપવાને તે બીલકુલ રાજીજ ન હતો. ‘છોકરો લલે કન્યા કરતાં બે વરસ નાનો હોય, પણ ઘર તો શ્રીમંતજ હોવું જોઈએ’ આ તેની આશા અથડાઈ અથડાઈને છેવટ કરમશીલાઈના ઘરમાં આવીને અટકી. તે તો પ્રથમથીજ એવી રાહ

જાનને બેઠો હતો. એટલે પછી તેમાં ક્ષણવાર પણ વિચાર કે વિલંબ કરવાની કંઈ જરૂર ન હતી. ખસ, લોભાંધ કરમશી-ભાઈએ પોતાના લખુનું ભવિષ્ય અને પેલા મુરખના શિરદાર લધુભાઈએ પોતાની લાડકી લીલુનું ભવિષ્ય ધુળધાણી કરી નાખ્યું. સ્વાર્થી અને મૂર્ખ માળાપોના હાથમાં પરાધીન થયેલા નિર્દોષ બાળકો કેમ સંડોવાય છે, તે જ ન જોયું હોય તો તમારી જ્ઞાતિનું ખારીકાઈથી અવલોકન કરો, ન સાંભળ્યું હોય તો કોઈ અનુભવી આગળ જઈને સાંભળો અને જો કયાં વાંચવામાં ન આવ્યું હોય તો આ પુસ્તક અને પ્રકરણના પાનાપર નજર ફેરવી જાઓ.

પોતાનો ઇરાદો પાર પડ્યો, એટલે કરમશીભાઈના રોમે-રોમમાં આનંદ છવાઈ રહ્યો. અને લધુભાઈ પણ કન્યાને ઠેકાણે પાડવાની કાલજીથી મુઠત થતાં સંતોષ પામ્યો. પણ અરે મૂર્ખ માળાપો ! તમારી આ મૂર્ખાઈથી તમારા બાળકોને કેટલો સંતોષ કે સંતાપ થતો હશે-તેનો કંઈ વિચાર કર્યો ? એક બાળુ તમે તમારા બાળકોને લાડકવાયા બનાવી પોતે દુઃખ વેઠીને પણ તેમને જ્યારે સુખ આપવા તૈયાર થાઓ છો, તો અત્યારે તમારા ભેજમાં એવો તે ઠયો ભુસ્સો ભરાઈ ગયો છે કે તેમના ભવિષ્યના સુખની તમે કંઈ દરકાર જ કરતા નથી ? માત્ર તમારા પોતાના સ્વાર્થમાં જ તમારી લોભવૃત્તિ લટકી રહી છે. પેલા મૂર્ખ માળા-પોના ઝેરી હાથે તે બિચારા લખુ અને લીલુનું ભવિષ્ય સાથે જોડાઈ ગયું. કહો, મારા વહાલા ભાઈઓ ! આ તે જુગતું જોડલું કે કમનશીબ કળેડું ? આ કમનશીબ કળેડાને જોતાં કયા કંઈ ઇન્સા-

નને પણ કમકમાટી ન છુટે ? તેમાં પણ વળી અતિ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે—આવો અઘટિત બનાવ જોતાં અન્ય લોકોને પણ જ્યારે કંપારી અને કમકમાટી છુટે છે, ત્યારે તે બાળકોના મૂર્ખ અને સ્વાર્થી માળાપો એ ફારસ જોઈને મનમાં પુલાય છે.

અહા ! લીલુ તો બિચારી પ્રેમને માટે મનોરથના મણકા ફેરવતી હતી, પણ તે મીઠો પ્રેમ તેને મળે ક્યાંથી ? લખુ તો બિચારો વિવાહની વાત સાંભળતાંજ મનમાં ઉત્સાહને બદલે ખેદ પામી રહ્યો હતો. કારણ કે તેને દુનીયાના વ્યવહારનું કશું ભાનજ ન હતું. એટલુંજ નહિ પરંતુ તેનું શરીર પણ એક બાળતપસ્વીના જેવું ક્ષીણ અને નિર્બળ બની ગયું હતું. વળી પ્રેમ કે લગ્નમાં શું સુખ છે—એ તો તેણે કોઈવાર સાંભળ્યું પણ ન હતું. તે હજી લગ્નની પહેલાં બે ત્રણ દિવસ ઉપર તો એક રમકડાને માટે પોતાની માતાના બોળામાં બેસીને રાંચેો હતો.

‘કહો, વાચક ! આ બાળક પેલી મદનમસ્ત માનિનીનું મન મનાવી શકે ખરો ? અરે ! મન મનાવવું તો દૂર રહ્યું, પણ લગ્ન વખતે ચોરીમાં તે રમણીય રમણી સાથે ફેરા ફરતાં પણ તે ગલરાઈ જતો હતો. પોતાના પ્યારા પતિના પ્રથમ સમાગમાંજ તે બિચારી લીલુ પ્રેમને માટે પૂર્ણ નિરાશ થઈ. તે એક બાળક પ્રેમ કે પ્રેમી બોલમાં શું સમજી શકે ? તેણે તો લીલુને જોતાંજ પોતાનું મુખ પણ રજામાં છુપાવી દીધું. ‘આ એક મારી પ્રેમપાત્ર પત્ની છે અને તે મારા પ્રેમની તરસી છે’ આવો ગંભીર વિચાર તો તેને આવેજ ક્યાંથી ? એ વિચાર તો અલગ રહ્યો, પરંતુ એક સામાન્ય આનંદની વાત

કરતાં પણ તેને આવડતી ન હતી. અરે ! તે આનંદની લીલા પણ દૂર રહી; પરંતુ તે લીલુના મુખકમળની સામે બેસીને જરા મીઠું મીઠું હાસ્ય કરે, તો તે જોઈને પણ લીલુ અત્યારે બહુ આનંદ પામે તેમ હતી. પરંતુ અહીં તો તેમાંનું કશુંજ ન મળે. આ પોતાના ગુપ્ત દુઃખની વાત, તે કેની આગળ જઈને પ્રકાશે ?

ચાર દિવસ પછી તે જ્યારે પોતાના પીયરીએ આવી, ત્યારે તેની કેટલીક બાળસખીઓએ તેને પુછ્યું કે—‘ કેમ લીલુ ! પ્રેમનો મીઠો મેવો ખરાબર ચાખી આવીને ? ’ તેમના આ બોલથી તે બિચારીના અંતરમાં ઉલટી વધારે આગ સળગી ઉઠી. એ પ્રેમ-નિરાશાની ગુપ્ત વાત, ક્યાં કહેવા જેવી કે રહેવા જેવી હતી ? પોતાના માબાપને પણ તે શું કહી બતાવે ? પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓને આવી શરમની વાત દબાવી રાખવાની કુદરતે જે શક્તિ આપી છે, તે તો ખરેખર ! એક અજબ પ્રકારનીજ છે. જુઓ, કેટલીક કુમળી બાળાઓ દાંત વિનાના બુદ્ધાઓના હાથમાં ગયા છતાં, અને કેટલીક સોળ સત્તર વરસની સુંદરીઓ બાર વરસના બાળપતિની પાછળ પડ્યા છતાં તેઓ પોતાની મરજદનો લોપ કરે છે ? આવા પ્રસંગે તેમના મનની નામરજ છતાં તેઓ પોતાના વડીલોની સામે થઈને બેઅદબીનો એક બોલ પણ બોલે છે ? આ પેલી સહનશીલ શક્તિનોજ પ્રભાવ.

લીલુ (લીલબાઈ) બિચારી પોતાના માબાપની લાડકી હોવા છતાં તે હવે પીયરીએ વધારે વખત રહેવાથી શરમાતી હતી. કારણ કે ગામના ઝૈરાંઓ તેમની મરજ પ્રમાણે પોતાને માટે કંઈને કંઈ કડવી વાત કરે—એ તેનાથી સાંભળી શકાય તેમ ન હતું. એટલે

તે આઠ દશ મહિને માત્ર એકાદ વખતજ પોતાની વહાલી માતાને
લેટવા આવતી અને તે પણ માત્ર એક અઠવાડિયુંજ ત્યાં રહેતી.
સાસરે પણ તે બિચારીને કોઈ જાતનું સુખ તો નહોતુંજ. તેની
ઓરમાન સાસુ ખાવા પીવામાં, પહેરવા ઓઢવામાં અને હઠ
ઉપરાંત કામઠાજ કરાવવામાં તેને બહુજ સતાવતી હતી. છતાં
લીલબાઈ તે બધું દુઃખ મુંગે મ્હોડે અને મુંગે મને સહન કરી
લે તેવી હતી. પરંતુ તેને એક પોતાના પતિ તરફનું જે દુઃખ
હતું, તે એને સહન કરવું બહુજ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. વાચક !
કરમશીભાઈનું અત્યારે બીજું ઘર હતું. લખુભાઈ પ્રથમ સ્ત્રીના
પુત્ર હતો. તે સ્ત્રી ગુજરી ગયા પછી તેણે સગભગ ચાર વરસથી
આ બીજું ઘર કર્યું હતું. બિચારી લીલબાઈને અત્યારે ચારે
બાજુ દુઃખજ દેખાતું હતું. બીજું બધું દુઃખ હોવા છતાં તેને
એક પોતાના પતિ તરફનું જે સુખ હોય, તો તે બીજા દુઃખની
દરઠાર પણ ન કરે. પરંતુ તે પણ ક્યાં હતું ? ઘરમાં જ્યારે
જતાં આવતાં તે પોતાના નિસ્તેજ પતિ તરફ નજર કરતી, ત્યારે
તે બિચારીને શુ થતું હશે, તે તો પરમાત્મા કે તે પોતે જાણે.

એક દિવસે એકાંતમાં તેણે પોતાના પતિને બહુજ માન
અને મીઠાશ ભરી ભાષામાં વિનંતી કરી કે—“ પ્રાણનાથ ! આપ
દિવસે દિવસે આમ કેમ સુકાતા જાઓ છો ? શું આપને
કોઈ ચિંતા-ડાઠણ વળગી છે ? કે જેથી આપ આવા નિર્બળ અને
નિઝતસાહી બની ગયા છો ? અથવા તો આપને કંઈ ગુપ્ત વ્યાધિ
છે કે જેથી આપના શરીરનું પાણી બધું સોસાતું જાય છે ? નાથ !
ઠઠાચ બીજાઓની આગળ તો આપ તેવી વાવ ગુપ્ત રાખો

તે ઠીકજ છે; પરંતુ હું આપની અર્ધાંગના અને વળી આપના સુખ—દુઃખની સાથી છું. તો તે આપના અંતરની વાત મારાથી પણ ગુપ્ત રાખો—તે શું આપને ઉચિત લાગે છે? શું મારામાં પણ આપને વિશ્વાસ નથી? હું આજે લગભગ બે વરસ કરતાં પણ વધારે વખતથી આપના મીઠા પ્રેમામૃતની તરસીને તરસીજ રહી છું. આપે કોઈવાર મીઠું હાસ્ય કરીને પણ મને હસાવી નથી. તેમ ન તો કોઈવાર મને સુખ—દુઃખની વાત પૂછીને આભારી કરી છે. ઠહાલા! માત્ર આપના અંતરના આનંદના પાકા પાચા ઉપરજ મારા આનંદની ઇમારતને આધાર રહેલો છે. સ્ત્રીઓને તો પતિ—એજ પરમેશ્વર છે. આ દીન દાસીને પ્રેમભર્યા બે મીઠા બોલની પ્રસાદી આપશે, તો પણ તે પોતાને એક નશીબદાર માનશે. મારા હૃદયાના અમૂલ્ય હાર! એક આપના આનંદ વિના આ શોભનીય સંપત્તિ બધી—મને એક વિપત્તિરૂપજ લાગે છે, એક આપના અનુપમ ઉત્સાહ વિના અ! જરીયન અને રેશમી વસ્ત્રો તે માત્ર મારા એક સંતાપના સમૂહનેજ વધારનાર છે, એક આપના સંતોષ વિના આ કીંમતી અલંકારો—તે મને એક અગ્નિના લડકા જેવા લાસે છે. સ્વામિનાથ! વધારે શું કહું? એક આપના મીઠા પ્રેમ વિના આ માફ સુંદર શરીર પણ—એક ગંધ વિનાના ગુલાબ જેવું નકામુંજ છે. કુદરતે સ્ત્રીઓને માટે જો દુનીયામાં કયાં પણ સુખ છુપાવીને રાખ્યું હોય—તો તેમના પતિના સુખમાંજ તેમનું એક સુખ સમાયેલું છે. એક દીવાના પ્રકાશ વિના મનહર મકાન પણ શા ઠામનું? મારા સુખના સાગર! તેમ આપના એક પ્રેમના પ્રબળ પ્રકાશ વિના માફ આ સુંદર

શરીર પણ શા કામનું? ખરેખર! તે આપની એક અનુકંપા વિના મુખને બદલે કેવળ દુઃખરૂપજ છે. આપ સમજી અને મારા શિરદાર છો, તો આ મારી નમ્ર વિનંતી સાંભળીને તેના સાચા દિલથી સ્વીકાર નહિ કરો? ”

લીલબાઈની આ મર્મભેદી અને પ્રેમપૂર્ણ નમ્ર વિનંતી તેણે ખરાબર ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી કે નહિ-તે અમે કશું કહી શકતા નથી. પરંતુ તેના પ્રત્યુત્તરમાં તે પોતાના મુખથી એક ભાંગ્યો તૂટ્યો ગોલમાત્ર પણ બોલી શક્યો નહિ. લીલબાઈની નમ્ર વિનંતી વખતે તે પોતાના હાથની વચલી આંગળીના વધેલા નખથી માત્ર જમીનનેજ કોતરી રહ્યો હતો. આ વખતે જો ત્યાં કોઈ કાલિદાસ જેવો કવીશ્વર હાજર હોત, તો તે—‘આ શરમા-ઈને પૃથ્વીમાં પેસી જવા માગે છે શું?’ એવીજ કહપના કરી બતાવત. તે એક એવા અંધકારમાં ગોંધા ખાતો હતો કે તેને પોતાનું પણ ભાગ્યેજ ભાન હશે. આપણે આ પ્રકરણની શરૂઆતમાં જોઈ ગયા કે :—

“વયઃસમાનેષુ સુલગ્નગ્રંથિઃ”

એટલે ‘સમાન વય વિના લગ્નની ગાંઠ-તે એક ગેળી ગોળી જેવી થઈ પડે છે.’ ખરેખર! આપણા લખુભાઈ પણ વખતસર એવાજ સંતાપ સરોવરમાં નિમગ્ન થઈ ગયા હશે? તેણે સમાન વયના કેટલાક છોકરાઓના મુખથી ઘણીવાર પોતાની એવી મર્મ-ભેદક મશ્કરી સાંભળી હતી કે :—

“કેમ લખુભાઈ! તારી વહુ તો ઉંચાઈમાં તારા કરતાં ખરાબર બમણી અને વળી વજનમાં તો તે બહુ લાંબી અને પહોળી

છે—એટલે તારા કરતાં લગભગ ચોગણી તો જરૂર હશેજ. એ તને પોતાના રેશમી ખોળામાં લઈને ખુબ રમાડે છે ને ? કે તું એને પેલી ઢીંગલીની જેમ રમત કરાવે છે ? અરે ! નહિ નહિ, એ ઢીંગલી તો પોતા કરતાં બહુજ નાની હોય, અને આ તો આપણા મીસ્તર કરતાં લાંબાઈ અને પહોળાઈમાં બહુ મોટી છે—એટલે આપ સાહેબજ એના ઢીંગલા બનીને રમતાં રમતાં રીસાતા હશે. પણ મીંડ લખુભાઈ ! ઠહે તો ખરો કે એ તને ગમે છે ખરી કે નહિ ? જો મારો બાપ મને એવડી મોટી અને વજનદાર છોકરી પરણાવવા જાય, તો હું તો પરબારી એ તેનેજ પરણાવી દઉં. વાહ ! આ તો વળી મોટો શાણોના પણ શિરદાર, કે પોતાની વહુ બાપને પરણાવી દે. વાહરે પેમલા વાહ ! તું તારી વહુ તારા બાપને પરણાવી દઈશ, ત્યારે તારા બાપની વહુ ક્યાં જશે ? તેનો પણ જરા અત્યારેજ નિવેડો કરી નાખને ? અરે ભલા માણસ ! આ તો વળી તમે વચમાં ણીજના ગીત ગાવા મંડી પડ્યા. આપણા મીંડ લખુભાઈને એની મોટી વહુના જરાં કુશળ સમાચાર તો પૂછો ? લખુભાઈ ! આ મશ્કરીની વાતથી તમે જરા પણ ડરી કે ડગી ન જતા હો. આપણા પેલા કારીઆની વહુ પણ તેના કરતાં દોઢ ગજ લાંબી અને પોણો ગજ પહોળી છે. અને વળી પેલા કચુની વહુ તો એક સીદણ જેવી કાળી અને લેંસ જેવી જાડી છે. ઠહે, લખુભાઈ ! એ આપણા બે દોસ્ત તારા કરતાં પણ વધારે નશીબદાર ખરા કે નહિ ? મારા બેટા દીકરીના માબાપો પણ નખોદજ વાળી દે છે ને ? પોતાની માતેલી છોકરી એક રમત કરતાં રમકડા જેવા પોરીયાને પરાણે પરણાવી દે છે. એ તો બધું

ઠીક, પણ આપણા લખુભાઈ અત્યારે પેલા પાપડ જેવા પાતળા કેમ બની ગયા છે ? પેલા લખુભાઈની દીકરી લીલબાઈ એ બિચારાને દરાવતી કે ડગાવતી તે નહિ હોય ને ? અથવા તે તે એક માતેલી મોટી બધરા જેવીને જોઈને એ ભાઈ સાહેબ પોતેજ ગભરાઈને ઘરમાં ક્યાંક ઘુસી જતો હશે ? અરે અઠઠલના ઓટલા ! તમને ગામના કોઈ મોટી વહુના માલિક છોકરા શોધ્યા જડે છે કે નહિ ? કે આ એક આપણા લખુભાઈજ ગામમાં પહેલે નંબરે પાસ છે ? એને વાટે ને ઘાટે સતાવી સતાવીને બિચારાને અડધો તો કરી મુક્યો છે ? હવે કોઈ રીતે એનો છેડો મુકશો ? ” આ માર્મિઠ મશ્કરીનો એકે એક બોલ તેને મનમાં સાલ્યા કરતો હતો. એક તો પોતે જરા સ્વભાવે બહુજ કાચો અને તેમાં વળી ગામના ગરીબ છોકરાઓ પણ ધોળે દિવસે વાટે ને ઘાટે પોતાના પર મશ્કરીનો માર ચલાવે, એ તેને ક્ષત પર ક્ષાર જેવું થઈ પડ્યું. એ ફરીયાદ તે બિચારો કેાની પાસે કરવા જાય ? આ શલ્ય તેને એક તીક્ષણ કાંટાની જેમ હૃદયમાં ખુંચી રહ્યું હતું, અને તેથીજ તે શુન્ય અને ઉદાસ બની ગયો હતો. તેને ભણાવવાની કે તેના શરીરની સંભાળ રાખવાની કરમશીભાઈને પ્રથમથીજ દરકાર ન હતી. કારણ કે તે તો રાત દિવસ એક લક્ષ્મીદેવીનું પ્રેમથી પુજન કરવામાંજ પાગલ બની ગયો હતો.

લખુભાઈ દશ વરસનો થયો તે પહેલાં કદાચ દેખાદેખીથી ગુજરાતી એક બે ચોપડી ભણ્યો હશે, પણ પછીથી તો તેને બીડીનું બંધાણ એવું લાગુ પડ્યું કે દરરોજ તે ખાર દોકડાની બીડી ખાલસા કરતો. તેમાં પોતાના સોબતી છોક-

રાઓ પણ સાથે હતા. આ ધુમ્રપાનની ધુનથી તેની છાતી બહુજ નબળી પડી ગઈ અને તેથી દિવસે દિવસે તેની ખોરાકની રૂચિ ધીમી પડતી ગઈ. તે દિવસભરમાં દશ તોલા દુધ અને માત્ર દશ તોલા અનાજ પચાવવાની ત્રિમિટપર આવ્યો. તેની નબળાઈ વધવાનું આ એક મોટામાં મોટું કારણ હતું. એ ધુમ્રપાનના વ્યસનથી તેનું શરીર આટલું બધું પાચમાલ થઈ ગયું છતાં તે વ્યસન તેનાથી મૂકી શકાયું નહિ. ખારીકાઈથી તપાસ કરતાં લીલ-ખાઈના જાણવામાં આવ્યું કે ‘એ ભયંકર વ્યસનથીજ તેની આ ખરાબી થઈ છે.’ અને તેથી તે ઘણીવાર તેને ધુમ્રપાન કરતાં અટકાવતી; પરંતુ આ ભાઈ સાહેબને તો એક અફીણીની જેમ તેના વિના ચાલે તેમ નજ હતું.

લખુ લગભગ ચૈત્ર વરસનો થયો, ત્યારથી તેને દમનો રોગ લાગુ પડ્યો. ઉધરસમાં તેને મોટા મોટા બડખા આવવા લાગ્યા અને કોઈવાર બડખામાં લોહી પણ પડતું હતું. આ તેની દયાજનક સ્થિતિ જોઈને બિચારી લીલખાઈ કોણ જાણે કેટલો સંતાપ પામતી હશે? તે તો તેનો આત્મા જાણે. ‘લખુને દમ લાગું પડ્યો છે’ એવો જ્યારે કરમશીલાઈને કચ્છથી કાગળ આવ્યો, ત્યારે તેણે લાંબું લખાણ ન કરતાં માત્ર એટલુંજ લખી વાળ્યું કે—‘હું અહીંથી દમની દવા મોકલું, તે લખુને પંદર દિવસ ખવરાવજો અને જો તેનાથી કશો દો ન જણાય, તો ત્યાં કોઈ એછા પૈસા લે, તેવા દેશી વૈદની દવા ચાલુ કરજો. હમણાં મને મરવાની પણ પુરસદ નથી, તો ત્યાં કયાંથી આવી શકું? બસ, પંદર દિવસ પછી પાછા કાગળથી ખબર આપજો. અને તે

પણ જેમ અને તેમ ટુંકી વિગત ટાંકીને. 'આ તેના કઠોર હૃદયની એક નિશાની હતી. લીલળાઈ થોડું લાણેડી હતી, એટલે આ કઠોર કાગળ વાંચીને તે વિચારમાં પડી ગઈ કે—'આવા રનેહ વિનાના સુકા ઘરમાં તે મારા પિતાએ શું સમજીને મને આપી? જે ખાસ પોતાના પુત્ર માટે પણ કાગળમાં આવી કઠોરતા બતાવે છે, તે પારકા ઘરની પુત્રી માટે શું લાગણી બતાવવાનો હતો? અરે દુનીયા! તારામાં સુખ તો કોણ જાણે કયાં છુપા ભાગમાં છુપાઈને ભરાયેલું છે? કે જેને કોઈ વિરલા મનુષ્યેજ શોધીને મેળવી શકે છે. પરંતુ દુઃખ તો ડગલે ને પગલે જાણે ઉભા રાઈજ જાય છે.' ખસ, આ છેવટના વિચાર સાથે તેના હૃદયની જેવા નેત્રમાંથી બે આંસુના ખિંદુ સરી પડ્યા. તેણે હવે સંસાર સુખની આશા લગભગ મૂકીજ દીધી. પોતાના પતિ તરફથી હવે પ્રેમસુખ મળે—એ તો તેને સ્વપ્ને પણ સંભવતું ન હતું. તો પછી તે બીજી કંઈ વસ્તુથી સુખની આશા રાખે? અરે પ્રેમની તરસી લીધુ! 'દુનીયામાં માત્ર હું એકજ અભાગણી છું.' એમ કદી માનીશ નહિ. તારી જ્ઞાતિમાં તારા જેવી કેંક અબજાએના અંતરમાં એક નહિ તો બીજું અને બીજું નહિ તો ત્રીજું—એમ અનેક પ્રકારના દુઃખના ભડકા ઉછળી રહ્યા હશે. કોઈને પતિ તરફનું દુઃખ હશે તો કોઈને સાસુનું દુઃખ હશે, કોઈને વાંધ્યત્વનું દુઃખ હશે, તો કોઈને વૈધવ્યનું દુઃખ હશે, કોઈને ધનનું દુઃખ હશે તો કોઈને તનનું દુઃખ હશે, કોઈને દેરાણીનું દુઃખ હશે, તો કોઈને જેઠાણીનું દુઃખ હશે, વળી કોઈને ખાવાનું દુઃખ હશે, તો કોઈને રહેવાનું દુઃખ હશે—આવી રીતે જો પારદર્શક સુક્ષ્મચત્રથી તપાસ કરવામાં

‘આવે, તો સેંકડે પોણી નવાણું ટકા જેટલી અમળાઓ દુઃખી, દુઃખીને દુઃખીજ માલુમ પડશે. ખસ, ‘આપણે દુઃખી તો જગ દુઃખી, અને આપણે સુખી તો જગ સુખી.’ આ પુરાણી કહાણી એક રીતે સહુ કોઈને લાગુ પડેજ છે.

લખુની છાતી દમના દર્દથી હવે બહુજ ઘાયલ થઇ ગઇ. છાતીની નિર્જળતાથી ઉઠતાં બેસતાં તેની કમર જરા વાંકી વળી જતી હતી. આટલું છતાં તેણે ધુમ્રપાનની ધુન થોડી ઘણી તો ચાલુજ રાખી હતી. ઘણી દવાઓ કરવામાં આવી, છતાં તેનું દમનું દર્દ તો વધતું ને વધતુંજ ગયું. અને તે એટલે સુધી કે હવે તેને રાત દિવસ પથારીપર પડી રહેવાનો વખત આવ્યો. લખુભાઈની આવી લયંકર સ્થિતિના ખબર ઠરમરીભાઈને આપવામાં આવ્યા, છતાં પૈસાના પૂજનથી પરવારીને તેણે કચ્છમાં આવવાની ઉમેદ પણ ન કરી. કારણ કે તેના જેવા કાવાદાવા અને પ્રપંચ રમનાર તેની પાછળ વખારમાં કોઇ માણસ ન હતું, અને તેથી વધારાના પચાશસો રૂપીઆનો રોજ પાણીમાં જાય—એ જાતે તેનાથી કેમ જોઇ શકાય? તેને દુનીયામાં વસુ શિવાય કોઇ વહાલુંજ ન હતું. તે પૈસામાંજ પોતાનું સુખ અને કદ્યાણુ જોઇ રહ્યો હતો. બિચારી લીલખાઇ રાત દિવસ પતિની પાસે બેસીને તેની સેવા ચાઠરી બજાવવાને તલપી રહી હતી, પરંતુ દુષ્ટ રૂઢિના લયથી તે બિચારી દવા કે કંઇ ખાવનું આપવાના બાને ચોવીશ કલાકમાં માત્ર બે ચાર વખતજ તેની પાસે આવવા પામતી—આ પણ તેની એક કમનીજ કઠણપૂઠ હતી. ‘નાની વયના દંપતી બીજના દેખતાં પ્રેમ કે સુખ—દુઃખની

વાતો ન કરી શકે અને કરવા જાય તો પોતાના વડીલો તરફથી તેમને ઉછાંછળા અને બેશરમનો ઇલકાળ મળે.' અભાગણી લીલુને પણ એ રિવાજને તાબે થઇનેજ માન આપવાનું હતું, એટલે તે વધારે ટાઇમ પોતાના પતિ પાસે શી રીતે બેસી શકે ? વળી લખુની પૂરતી રીતે ચાકરી કરવામાં પણ કોઇ સામેલ ન હતું. આ બધું પોતાની નજરે જોઇને લીલબાઇને કેટલું દુઃખ થતું હશે, તે તો લગવાન જાણે !

લખુની લયંકર સ્થિતિ વધતાં વધતાં તે બિચારો મરણ પથારી સુધી આવી પહોંચ્યો. તે હવે દુધ કે અનાજ તો દૂર રહ્યું, પરંતુ કાંઈ પણ દિવસમાં એકાદ વખત લાગ્યેજ લઈ શકતો. દમ અને ઉધરસની સાથે તેને શ્વાસ, અર્જુ અને જીર્ણવર પણ લાગુ પડી ચુક્યા. એટલે કેટલીક નવરી સ્ત્રીઓએ આ માર્મિક અને ગેળી વાતો ગામના ચારે ખુણામાં ઘેર ઘેર પહોંચાડી દીધી કે—‘લગવાન બિચારી લીલબાઇનું સૌભાગ્ય અખંડ રાખે. એ હજી નાનકડી છે. તેમાં પણ વળી એ પરણી ત્યારથી બિચારો લખુ તો માંદો ને માંદોજ રહે છે. સંસારમાં આવીને એણે સુખ પણ શું જોયું ? એ બિચારી બહુજ લલા સ્વભાવની છે. એના સુખથી કોઈની ખુરી વાત કદી બહાર નહીં આવી હોય. વળી એ બિચારી માખાપની પણ એકની એકજ છે. બાઈ ! સ્ત્રીઓને કંઈ દુઃખ ઓછું છે ? લખુને કંઈ થાય, તો એ બિચારીની જીંદગી તો એણેજ ગાંઠ ને ? જોડેન ! આજનો વખત બહુ વસમો છે. બિચારી બાર, ચાદ અને સોળ વરસની કેટલીએ છોકરીઓ રંડાપાતું દુઃખ ભોગવતી હશે ?’ બસ, ગામના બેરાંઓને આવી

વાતો સાંભળવાનું સુખ મળે, એટલે ઘરનું કામ તો શું પણ આવવાનું કે રાંધવાનુંએ ભુટ્ટી જાય? ગામની ઘણી સ્ત્રીઓ લખુની પુછ કરવા આવતી અને ઉપરની વાતોમાં પોતાની પદ-રના બે ચાર બોલતો ઉમેરો કરીને તે બિચારી દુઃખી લીલબા-ધને વારંવાર સંભળાવી તેના દુઃખમાં વધારો કરતી હતી.

જેમ લીલબાધએ પોતાના સંસાર સુખની આશા તણ દીધી તેમ હવે લખુભાઈએ પણ પોતાના જીવનતાંત્રની આશા મુકી દીધી. તેની આંખ અને રહેરાનો રંગ હવે બહુજ ભયંકર ભાસવા લાગ્યો. ઘરમાં માત્ર ગંગાબાઈ, લીલબાઈ અને તેની ચોરમાન માતા માનબાઈ હતી, પણ કોઈ પાકો આદમી ન હતો. તેથી તે બધી બહુજ ગભરાઈ ગઈ. છેવટે લીલબાઈએ પોતાના બાપને બોલાવી લીધો અને કરમશીલાઈને ઉતાવળથી એક તાર કરવામાં આવ્યો કે-‘લખુભાઈ બહુજ બિમાર છે. તમે જેમ અને તેમ જલદી આવો.’ આ તાર મળતાં પોતાની લાગણીથી તો નહિ, પરંતુ દુનીયને દેખાડવાની ખાતર તેને મુંબઈ મુકવી પડી, પણ કુદરતની આગળ સહુ કોઈ લાચાર છે. તે કચ્છમાં આવ્યા પહેલાં તો અલાગણી લીલબાઈના સૌભાગ્ય સુખનો સૂર્ય સદાને માટે અસ્ત થઈ ગયો. તે બિચારી દુઃખી લીલુને હવે કેણુ સૌભાગ્યવતી કહેશે? લગ્ન પછી માત્ર ત્રણ વરસમાંજ તે બાળવિધવા બની ગઈ. પોતાના હાથે કરેલ મૂર્ખાઈ લખુભાઈને પણ હવે પગલે પગલે પીડવા લાગી. પણ રાંડયા પછી ડહાપણ શા કામનું? તે વખતે પોતાની લાગણી પ્રમાણે સહુ કોઈએ શોકના ગરમ આંસુ પાડ્યા હશે, પરંતુ કરમશીલાઈને તો શોક વિના પણ આંસુ પાડવા પડ્યા. કારણ કે તેને લખુમાં

કંઈ સ્વાર્થ નહોતો. ‘તે પોતાને કમાવી ખવરાવશે’ એવી સ્વપ્ને પશુ તેને આશા ન હતી. પરંતુ ‘હવે આ લખુની વહુ ઘરમાં મફતના રોટલા આવશે’ આ બાબત તેને એક શલ્યરૂપ થઈ પડી. બસ, એક મહિના પછી તે ખટલા ચણિત પાછો મુંબઈ આવ્યો, અને જતાં જતાં તે ગંગાબાઈને બલામણુ કરતો ગયો કે—‘લખુની વહુ હવે એના બાપને ઘેરજ રહે તો સાઈ. આપણાથી એ સાપનો ભારો સંભાળી ન શકાય.’ આ તેના જેળી બોલ ઉપરથી ગંગાબાઈ સમજી ગઈ કે—‘આ તો ભાઈ સાહેબને એટલો ખરચ પશુ ભારે પડતો લાગે છે.’ લીલુ તો બિચારી બાપની એકજ હતી, એટલે લલુભાઈ તેને રોટલા માટે પરાધીન કરીને પારકાના મુખ સામું જોવાયે—એ તો બનવા જોગજ ન હતું.

વાચક ! તે પછી બે મહિને લલુભાઈ, પોતાની તે બાળવિધવા પુત્રીને પોતાના ઘરે તેડી ગયો. એટલે તે ચલાગણી લીલુભાઈએ પોતાનું દુઃખી જીવન ઘણું ખર્ચે ત્યાં રહીનેજ ગુજર્યું. અહા ! વિધાતાની કેવી વિચિત્ર ગતિ છે ?

પ્રકરણ ૮ મું.

પાપનો પશ્ચાત્તાપ.

જૈન સિદ્ધાંતના પારંગામી આપણા એક આચાર્ય મહારાજ કહી ગયા છે કે:—

“ સ્વસ્થાત્પરસ્થાનં પ્રમાદસ્ય વશાદ્ગતઃ
તત્રૈવ કમળં ભૂયઃ પ્રતિક્રમણમુચ્યતે.”

એટલે—‘ પ્રમાદ-અજ્ઞાનતાના યોગે પોતાની પ્રથમની ઉદાર (ઉંચી) ભાવનાથી પતિત થઇ પાપી ભાવનામાં જતાં પશ્ચાત્તાપ કરીને પાછા તેજ ઉદાર ભાવનામાં આવવું—તેનું નામજ પ્રતિક્રમણ છે. ’

પાપનો અંતરથી પશ્ચાત્તાપ કરવો — તે કરીને તેવાં પાપમાં પ્રવૃત્તિ ન કરવાની એક નિશાની છે. જગતમાં એવા પુરૂષો તો શોધ્યા પણ નહિ જડે, કે જેઓ પાપનો વિચારમાત્ર પણ નહિ કરતા હોય. વળી પાપના વિચારની સાથેજ પશ્ચાત્તાપ કરીને પાછા હઠી જાય-તેવા પુરૂષો પણ વિરલાજ હશે. તેમજ પાપ કરીને પણ પશ્ચાત્તાપથી પાછા હઠીને ફરી તેવી પાપી પ્રવૃત્તિનો ખ્યાલ નહિ કરનાર પુરૂષો પણ ખરેખર ! લવિષ્યમાં તેવી પાપવૃત્તિથી જયી જાય છે. પરંતુ પાપ કરીને પણ પશ્ચાત્તાપ ન કરનાર પુરૂષો લવિષ્યમાં તેવા પાપમાર્ગથી અટકી શકતા નથી. ભાવના વિના માત્ર પ્રતિક્રમણાદિકના બોલ બોલવાથી પાપની નિવૃત્તિ સંભવતી નથી.

એક પાપનો પશ્ચાત્તાપ કે પ્રતિક્રમણ કર્યા પછી પણ જો તે પાપનો અટકાવ ન થાય, તો તે ગોખી રાખેલા બોલ માત્ર શુકપાઠ જેવાજ છે. આપણા ઠથાનુયોગમાં એક ઠેકાણે પેલા કુંભારના ‘મિચ્છામિ દુક્કઢ’ માટે લખ્યું છે—તેવા મિચ્છામિ દુક્કઢથી જો પાપ બર્જાને ખાખ થઈ જતા હોય—તો આજે મોક્ષની મોંઘી સુખડી, એક સામાન્ય માણસને માટે પણ સસ્તામાં સસ્તી થઈ પડે. વળી આજકાલ આપણા શ્રીપન્થસણ પર્વના પ્રસંગે માત્ર કોરા કાગળપર હૃદયના પરવાના વગર વિગતવાર છાપવામાં આવેલ રંગબેરંગી ઠંકોત્રીપર માત્ર પોતાના નામનું મતું મારી દેવાથી જો ખમતખામણની લાવનાને હેતુ પાર પડી શકતો હોય—તો માત્ર આપણા જન બંધુએને માટે તે પણ એક સસ્તી સુખડીજ છે. જો કે પશ્ચાત્તાપ કે પ્રતિક્રમણ કરવું-તે બહુ મુશ્કેલ નથી; પરંતુ પછીથી તેવા પ્રકારના પાપની નિર્વૃત્તિ કરવી-એજ એક મોટામાં મોટી વાત છે.

*

*

*

વાચક! હવે આપણું પેલા દામા દલાલ અને તેના ચિરંજીવી મી. ધમલાની જરા તપાસ કરીએ. હોસ્પીટલમાં આવ્યા પછી દલાલને ત્રીજે દિવસે ઠંધક ભાન આવ્યું એટલે દાઢતરે વાલખાઇને ધીરજ આપીને કહ્યું કે—‘હવે ઠંધ ધાસ્તી જેવું નથી. માટે તમારે જો જવું હોય-તો ખુશીથી જાઓ. દલાલ આઠ દિવસ પછી ઘરે આવી શકશે.’ આથી વાલખાઇ ઠંધક ધીરજ ધરીને પોતાના ઘરે પાછી આવી. આઠ દિવસમાં દામાના શરીરમાંથી

હરિયાઇ અસર બિલકુલ નાબુદ થઇ ગઇ, એટલે તે પોતાને ઘેર આવ્યો.

હવે આ બાબુ માંડવીની પોલીસ કોર્ટમાં ધમલાનો કેસ ચાલતાં તે ગામના કેટલાક સાક્ષીઓને બોલાવવામાં આવ્યા. તે વખતે ધમલાના બચાવ માટે વાલબાઇએ પોતાના તરફથી બે માણસ મોકલ્યા અને તેમને ખાનગીમાં એવી ભલામણ કરી કે—“ઠઠાચ લાંચલુંચ કે હંડ આપતાં બે હજાર કોરીનો ખરચ થઇ જાય તો હરકત નહિ, પણ અમને નીચું જોવાનો વખત ન આવે—તેમ કરજો.” ગામના બીજા સાક્ષીઓમાં ઘણાખરા ધમલાને કડવી નજરથી જોનાર હતા. એટલે તેમણે એવી જુબાની આપી કે—“સાહેબ! લગભગ ચાર પાંચ વરસથી એણે ગામના ગૃહસ્થોના કેક છોકરાઓને જુગારના કીડા બનાવી દીધા છે, કેકને કેળવણી લેતાં અટકાવ્યા અને કેક છોકરાઓને ચોરી કરતા શીખવ્યા છે. એ તો એના બાપની મિલકતપર તાગડધિન્ના કરે છે, પણ અમ જેવા ગરીબના છોકરા મોટા થયા છતાં એ ભાઈ સાહેબની સોબતથી કંઈ ધંધો પાણી કરતાં પણ અટકી પડ્યા છે. એના બાપના ઘરમાં હરામના દામની કંઈ ખોટ નથી, એટલે એ તો ભલે ચાર પગે ચાલે, પણ અમ જેવાના છોકરાની લવિષ્યમાં શી ગતિ થાય? આપ નામદાર અમારા ગામની આ આફતનો અંત લાવો તોજ અમ જેવાનો કંઈ આરો ધાય. નહિ તો આખર જતાં અમ જેવાના ઘર શમશાન જેવા થઇ જશે.” ખસ, આ જુબાનીમાં બીજા સાક્ષીઓએ પણ બે બોલ ઉમેરીને સંમતિ આપી. ધમલાના બચાવ માટે બે માણસ આવ્યા હતા, તે પણ એ જુબાની

વિરૂદ્ધ કંઈ બોલી શક્યા નહિ. કારણ કે તે જુબાની કંઈ ઇર્ષ્યા
 કે અદેખાઈથી આપવામાં આવી ન હતી, પરંતુ ખરીરીતે બાબત
 પણ તેવીજ હતી. ખસ કેસનો ચુકાદો મળતાં ધમલાને એક
 હજાર કોરીનો દંડ અને બે મહિનાની સાદી કેદની શિક્ષા થઈ.
 પરંતુ બીજી એક હજાર કોરી દંડની ભરતાં તે કેદની સજાથી
 બચવા પાગ્યો. પણ પછીની સારી ચાલ ચલગત માટે જામીન-
 ગિરી બદલ અમુક વખત સુધી બીજી પાંચ હજાર કોરી અના-
 મત તરીકે ભરવી પડી. આ બધી ખટપટ કરતાં લગભગ
 હોઠ હજાર કોરીનો બીજો ખર્ચ પણ થઈ ગયો. એટલે
 અત્યારે તો આપણા ધમ્મુભાઈ માંડવી ખાતે લગભગ
 સાઠી આઠ હજાર કોરી મંડાવી આવ્યા. અને વળી પેલી જુગા-
 રની જમાવટ માટે જે ગામમાં ઉધાર મંડાવીને લગભગ બે હજાર
 કોરી લીધી હતી, તે તો આ ભાઈસાહેબને આંકડો જુદોજ. આ
 છુલ સમાચાર જ્યારે આપણા મીંઠ દામાભાઈના કાને આવ્યા,
 ત્યારે તેને તો જાણે પહેલાં એક મીઠી સમાધિ (મૂર્છા)જ આવી
 ગઈ. પાંચ મિનિટ પછી કંઈ ભાન આવતાં—‘મહામહેનતે મેળ-
 વેલ આ મિલકત થોડાજ વખતમાં મને એક આંખમીંચામણી કરી
 એક વેશ્યાની જેમ છેતરીને કેમ ચાલી ગઈ?’ આ વિચારથીજ તે છક
 થઈ ગયો. હજી સંઘહણીની કસર પણ તેને ચાર છ આના
 તો રહીજ ગઈ હતી. તેમાં આ ડ્રાસકો પડ્યો, એટલે તે બિચા-
 રાની તળીયતને પાછો કંઈક ધક્કો લાગ્યો. પણ હવે તે ફરી ખર્ચ
 કરીને મુંબઈ દવા કરાવવા જાય, તેટલી તેની તીજેરીમાં પૂંજી પણ
 ન હતી.

એક દિવસે તેણે પોતાની સ્ત્રી અને ધમલાને પાસે બોલાવી
જરા આંખ ખતાવી ધમલાવીને પેલા નગદનાણાની વાત પૂછી.
એટલે વાલબાઇએ પોતાના પરથી ભાર ઉતારીને કહ્યું કે—‘જુઓ,
આ ધમલો એક મોટો જુગારી બની ગયો. અમુક ચીજ
વસ્ત લાવવાના બાને મારી પાસે રોજ તીજ્જરીની ચાવી માગતો,
અને તેમાંથી પોતાને ગમે તેટલા પાંચીઆ ઉઠાવીને જુગારમાં
ઉઠાવી આવતો. આ ખબર કંઈ મને પહેલાં ન હતી. નહિ તો
હું એને કોઈવાર ચાવી આપું ખરી કે? એ કંઈ પારકો નથી કે
તેમાં અવિશ્વાસ આવે? નાથ! આ જુગારની પોલ જ્યારે મારા
જાણુવામાં આવી ત્યારથીજ મને વ્હેમ પેઠા. અને તપાસ કરી તો
તીજ્જરીમાં કંઈ ન મળે. માત્ર થોડી જણી રકમજ માલુમ પડી.
એવામાં તમે મુંબઈ ગયા, એટલે તે વાત તમને ઠહેવાની રહી
ગઈ. વળી જુઓ, મને ખબર પડતાં મેં જ્યારે ચાવીની સજ્જતાઈ
રાખી, ત્યારથી એ ગામમાં ઉધાર કરીને પૈસા લાવ્યો છે. તે પણ
લગભગ બે હજાર કોરીનો આંકડો થયો છે. હું સ્ત્રીજાતિ એના-
પર વધારે શું સજ્જતાઈ રાખી શકું?’ આ બોલવાની ચાલાકીથી
તેણે નગદ નાણાનો બધો દોષ ધમલા પર નાખી દીધો. આ બધું
પોતાને માટે છટાદાર લાવણુ સાંભળીને ધમલો તો બિચારો
ધબોધબ થઈ ગયો. પોતાના બચાવ માટે પોતાની જીભથી તે
એક હરફ પણ બોલી શક્યો નહિ. જુગારમાં કેટલા પૈસા પર પાણી
ફૂર્યું, તેનો કંઈ તેની પાસે હિસાબ ન હતો. વળી પોતે જુગારની
વાત પોતાના પરથી ઉતારી શકે—તેમ તો હતુંજ નહિ. ત્યાં
ગામમાં પણ તેની જુગારની સાચી સાખ પુરનાર ઘણા માણસો

મોબુદજ હતા. અને વળી વધારામાં પોતે લાઇ સાહેબ પોલીસના તાબા પરોણા થઇ આવ્યા હતા. આ બધા પુરાવા હજી ગરમાગરમજ હતા. છતાં હવે દામો ધમલાને મારી મારીને મુઠદાલ બનાવી દે, તો પણ પૈસા પાછા આવીને તીબેરીમાં ભરાય તેમ તો નજ હતું. એટલે દલાલ પોતાના કર્મનોજ દોષ કહાડીને બેસી રહ્યો. એ નગદ નાણાની સાથે કેટલાક દાગીના હરણ કરવાનો દોષ પણ વાલબાઇએ ધમલાપરજ મૂકી દીધો. એટલે પોતાની પચાશ ગજની પોલ, ધમલાની પોલમાં છુપાઇ ગઇ. પેલા જીવલાના હાથે ધન હુંટાવવાની બાબતનું તો ક્યાં નામ કે નિશાન પણ પ્રગટ ન થયું. અને તેથી વાલબાઇ પોતાને એક ચાલાક સમજીને તે મનમાંને મનમાં મ્હલકાવા લાગી. અરે અજ્ઞાન મનુષ્ય ! દુનીયામાં ગુપ્ત પાપનો બદલો પણ મળ્યા વિના તો રહેતોજ નથી. તે કુદરત બધું તાકી તાકીને જીએ છે, અને વખત આવે તેનો બદલો આપ્યા વિના પણ તે રહેતી નથી.

ધમલો પંદર વરસનો હતો, ત્યારથીજ દલાલે તેને એક ગૃહસ્થની કુલીન કન્યા સાથે પરણાવી દીધો હતો. પણ વાત એવી હતી કે—વાલબાઇને પોતાની પોલ પોલ ઘરમાં છાની રીતે ચલાવવી હતી. એટલે ધમલાની વહુ આવે કે નજીવી બાબતમાં નકામો મહાભારત કળયો કરી તેને મારી પીટીને હાંકી કહાડતી હતી. તેથી તે બિચારી લોકવ્યવહારની ખાતર ચાર છ મહિને ચાર દિવસ જેમ તેમ ત્યાં રહી જતી. ધમલાને જીગરના વ્યસનથી અટકાવવા તેણે એક વખત એવી ભલામણ કરી કે—“નાથ ! આ તમારી આદત આપણા કુલીન કુળ, ધર્મ અને જ્ઞાતિને માટે બહુજ અઘટિત

છે. એટલુંજ નહિ પણ તમારા પોતાને માટે પણ તે તેટલીજ હાની-
 કર્તા છે. માટે તમે હાલ મારા પિતાને ઘેર આવીને રહો. ત્યાં હું
 તમને કોઈ જાતની હરકત આવવા નહિ દર્શાવું. અને તેમ કરવાથી
 આ તમારું દુર્ગ્યસન પણ દૂર થઈ જશે. જુગારથી જગતમાં નાજ
 અને પાંડવો જેવા મહાસમર્થ પુરૂષો પણ રાજ્યભ્રષ્ટ થઈ ખુવા-
 રીમાં આવી પડ્યા, તો સામાન્ય માણસનું શું ગળું? આપ મારા
 પિતાના વલણમાં જે પોતાથી અને તેવું કામકાજ કર્યા કરશો,
 તો પણ તમને ત્યાં કોઈ પુછનાર નથી. વળી તમારી ઔર-
 માન માતાના સ્વાર્થ સ્વભાવને લીધે તે મને અહીં ચાર દિવસ
 વધારે રહેવા દે તેમ નથી. માટે ઠહાલા! કંઈક મારાપર દયા
 લાવીને આપ ત્યાં પધારો.” આ તેના શબ્દો ધમલે વચમાં
 કંઈપણ ધાંધલ કર્યા વગર સાંભળી લીધા. પણ તેને પોતાની
 સ્ત્રીની કે તેવી હિત શિખામણની કંઈ દરકારજ ક્યાં હતી? અરે!
 દરકાર તો દૂર રહી; પણ તેને ઉલટું તે તરછોડવા મંડી પડ્યો—
 “મોટી ડાહીમાની દીકરી થવા આવી. શું મારા બાપના ઘરમાં
 રોટલાની ખોટ છે, કે તારા બાપને ઘેર હું રોટલા ખાવા આવું?”
 પોતાના બાપનું ઘર સહુને ઠહાલું હોય. તારા બાપના ઘરમાં
 બહુ સુખ રોપ્યું હતું, અને તે તને એટલું બધું ઠહાલું હતું,
 તો મને પરણી શા માટે? દુનીયામાં બધી છોકરીઓ પરણીને
 પોતાના ખુદા જેવા બાપિંદને બાપના ઘરે રોટલા ખવરાવવા
 લઈ જતી હશે—એમ કે? મારી ઔરમાન માનું જાનુ તને ઠીક
 હાથમાં આવી ગયું. સાસુ ગમે તેવી હોય—તે જોઈએ તો દિવ-
 સમાં દશ વખત માર મારતી હોય, દિવસમાં દશ દશકા ગાળી-

ઓના ઝેરી ઘુંટડા પીવરાવતી હોય, અને વધારામાં તે એક ચાકરડી કરતાં પણ વધારે તેની પાસે કામકાજ કરાવી તેને માથું ઉંચે કરવાનો વખત પણ આવવા ન દેતી હોય—તો પણ વહુ તો સાસરેજ શોભે. તારો આપ કાંઈ પોતાના પોરીયાને મુકીને મને પોતાની મીઠી મિલકતનો વારસો આપે તેમ છે ? ‘પોતાના આપના ઘર જેવું તો પરાયા ઘરમાં સુખ અને માન ક્યાંથી હોય ?’ એ તો સહુ કોઈ જાણે છે. તો પછી આ પરાયા ઘરની આખી ઉમર સુધીની પનોતી તેં શા માટે માથે ઉપાડી લીધી ? મારી બેટી આજકાલની બૈરીઓ પણ કંઈ છાપરે ચઢીને બેઠી છે ને ? સાસરાના ઘરની ટાઢી છાયામાં પડી રહેવાનું મળે—છતાં આપના ઘરનો લાડવો લેવા દોડે. અરે ! મારા ઘરમાં રાજ હોય—તો પરણ્યા પહેલાં બધી છોકરીઓની રટાંપપર સહી લેવાનો કાયદો કહાડું. અને તેમાં પણ એવી રીતે કે—‘પરણ્યા પછી છોકરીએ આપના ઘરનું ખાંડું પાણી પીવું નહિ, તેમજ પોતાનાં માલિકને બરમાવી શરમાવીને પોતાના આપને ઘેર રાટલા ખવરાવવા લઈ જવો નહિ.’ આ ઉપયોગી કલમનું જે છોકરી અપમાન કરશે, તેને સદાને માટે પોતાના આપના ઘરના ખારા પાણીની સજા કરવામાં આવશે.’ વળી હું કેવા અમૂલ્ય કે નિર્મોલ્ય કામમાં વખત ગાળું છું—તેમાં તારે માથું મારવાની શી જરૂર છે ? ઘરનું કામ ન હોય અને નવરા બેસીને જો હાડકા ચડી જતા હોય, તો આંગણવાની મોટી અગાસીપર પેલી લાંબી નીસરણી માંડીને તેના પર ચડ ઉતર ઠર્યા કર. તું એવડી મોટી મેતાણી ઠ્યારની ? કે મને પણ પેલા પાંડવોનો પાઠ પઢાવવા આવી ? શું ઘરની બૈરીઓ કરતાં પણ

અમે અક્કલના ઉકરડા એમ ? કે ધરનું ઠામ કરનાર એક ખેરી જેવી પોતાની શુલામટી પોતે બહાદુરીથી આગળ આવીને પોતાના નામદાર રા. રા. ધમ્મુ લાઇને એક મોટો અક્કલનો પોથો ખોલી બતાવવા આવે ?” ખસ, આ અચુકત યુક્તિની ભુક્ષીથી ભરેલું તેનું બીષણુ લાષણુ સાંભળતાં તે તો ખિચારી જમીનનેજ જોઈ રહી અને તેમાં જાણે પેસવાના માર્ગની રાહ જોતી હોય-તેવી ઉદાસ અને આલીજ બની ગઈ.

એક દિવસે જીવલો જગુ સોનીના હાટે એક સોનાની વાંટી ગિરવી મૂઠવા આવ્યો. એવામાં લાગ્યયોગે ત્યાં દામો દલાલ આવી થડ્યો. તેને જોતાંજ જીવલો જીવ લઇને પવનના વેગે ત્યાંથી પસાર થઈ ગયો. અને જતાં જતાં તેણે એક ખેવાર દલાલ તરફ સિંહાવલોકન કરી જોયું. આ વિચિત્ર બનાવથી દામાના દિલમાં પૂરેપૂરો ઝેમ ભરાયો. તે પ્રથમ પોતાના ઘરે નોકર હતો. તે તો દલાલને ખબરજ હતી. એટલે તેણે અનુમાન કર્યું કે—“વખતસર નોકરી દરમ્યાન મારા ઘરમાંથી કંઈ માલ તાણી ગયો હોય, અને તેથીજ આ વખતે એ ચોરની જેમ ચતુરાઈથી છટકી ગયો લાગે છે. પણ અત્યારે તે જગુ સોની પાસે કંઈ ચીજ તો લાવેલજ હશે, નહિ તો આમ ચોરની જેમ રસ્તો ન માપે.” દલાલ આવ્યો, ત્યારે જગુ સોનીએ કંઈક પોતાના હાથ-માંથી નીચે મુકયું—તે દામાએ ખરાબર જોઈ લીધું. અને તેથી સોનીને પણ એવી શંકા રહી ગઈ કે—“દલાલે ખરાબર જોઈ તો લીધું.” તે વખતે દામાએ જરા છટા અને ચાલાકી ચલાવી કે—“કેમ, જગુ સોની ! આજકાલ માલ પાણી તો

સારી રીતે મળે છે ને? કંઈ આપણું પાકે તેવું હોય તો કહેજે હો. અત્યારે તો બેઠા બેઠા રોટલા પણ મુક્તના માથે પડે છે. પેલો જીવલો આજ તમને કંઈ નાસ્તો કરાવી ગયો લાગે છે. જોઈએ, શું લીધું?” હવે જગુથી છુપાવી શકાય તેમ હતુંજ નહિ. કારણ કે દલાલ સાથે તેનો જીનો સંબંધ હતો. તરત જગુએ હાથ લાંબો કરીને તે વીંટી દલાલના હાથમાં મુકી દીધી. તે જોતાંજ દામો તો વિચિત્ર વિચારમાં પડી ગયો:— “સોની મહાજન! આ તો આપણા ઘરની ચીજ લાગે છે. અને તે મારા ધારવા પ્રમાણે તમે પોતેજ બનાવી આપી છે. બસ, આ ઉપરથી એ સાબીતી મળે છે કે—એ લુચ્ચા બામણીઆના ઘરમાં મારા ઘરની એવી બીજી પણ ચીજો નીકળવી જોઈએ.” એમ ધારી તેણે પોલીસના હાથે જીવલાના ઘરની જડતી લેવરાવી અને તેમાં દલાલના ઘરના લગભગ દશ હજાર કોરીના દાગીના હાથ લાગ્યા. પછી તે દાગીના સાથે જીવલાને તેણે માંડવી પોલીસના કબજામાં રખાવ્યો અને પોતે તેનાપર ચોરી બદલની ફરીયાદ નોંધાવી.

આ બખર વાલબાઈના કાને આવતાં તે બિચારીને સાત પાંચ થઈ પડ્યા. તે એક ગંભીર ચિંતામાં પડી ગઈ કે—“હવે મારો પાપનો ઘડો કુટ્યા વિના નહિ રહે. કોર્ટમાં કેસ ચાલતાં જ્યારે જીબાની લેવાશે, ત્યારે જીવલો પોતાના બચાવને માટે મારી ગુપ્ત પોલ બધાના દેખતાં જરૂર ઉઘાડી કરશે. અને તે વખતે જીબાનીમાં કદાચ મને ઘસડી જાય, ત્યાં ઉલટ પાલટ તપાસ ચલાવતાં મને કંઈ પુછવામાં આવે—તો હું એક સ્ત્રી

જાતિ ત્યાં જવાબ પણ શું આપી શકું? વળી જીવલો પોતાના બચાવને માટે એવી કોઈ એક બે રાંડને સાક્ષીમાં ઉભી રાખી દે, તો પછી મારે પોતાનો બચાવ શી રીતે કરવો? તેમજ આ બધો મામલો દલાલના જાણવામાં આવે—એટલે તો પછી મારા બારજ વાગ્યા. તે તો પછી મને જીવતીજ શાળી રહેવા દે? હવે વગર મોતે મરવા જેવું તો આવીજ બન્યું છે, અને બદનામ થયા પછી દુનીયામાં જીવવું પણ નકામુંજ છે. આ બધી ભયંકર ખટપટ નજરે જોઈને ક્યાં વાવડી શોધવી પડે—તે કરતાં નિરાંતે પોતાના હાથેજ કિરતારનું નામ લઈને પરલોકમાં ચાલ્યા જવું—તે વંધારે સાફ છે.” એમ ધારીને તે કેસ નીકળ્યા પહેલાં પોતાની જીંદગીને ખતમ કરવાનો રસ્તો શોધવા લાગી.

દલાલનું શરીર બહુ દુર્બળ થઈ ગયું હતું. દિવસમાં બે ચાર વખત તેને ટેકો આપવાને માટે તે પોતાના ઘરમાં દશ બાર કોરીનું અફીણ હમેશાં રાખી મુકતો હતો, તે વાલબાઈના તો જાણવામાંજ હતું. કેસના આગલે દિવસે દલાલ જ્યારે માંડવી તરફ રવાના થયો, ત્યારે વાલબાઈને પોતાનો ધરાહો પાર પહોં વાનો બરાબર વખત મળ્યો. ધમલાનું તો કંઈ ઠેકાણુંજ નહિ, એટલે ઘરમાંજ તેને એકાંતનો પ્રસંગ મળી ગયો. રાતના આઠ વાગ્યા, એટલે ઘરનું બારણું તેણે અંદરથી બંધ કરી લીધું. હવે બહારથી તેને કોઈ સાદ કરીને બોલાવે તેમ ન હતું. ઘરમાં આવી પેટીમાંથી તેણે કસુંબાની ડાબલી બહાર કહાડી, અને તેમાંથી કસુંબો પણ હાથમાં લીધો; પરંતુ તેજ વખતે તેને કોણ જાણે કેવો વિચાર આવ્યો, કે તેણે તરતજ કસુંબો પાછો

પેદીમાં મુકી દીધો, અને પોતે પથારીપર આવીને બે ઘડી પડી રહી. અત્યારે તે ઉંડા વિચારમાં હતી. આવતી કાલનું ભવિષ્ય તેને બહુજ લયંકર ભાસતું હતું. એ ભવિષ્ય તે પોતાની નજરે જોવા ઇચ્છતી ન હતી. ‘જીવતો નર ભદ્રા પામે’ એ જોશ તેના સાંભળવામાં આવ્યો હતો, પણ ‘તે પોતાને માટે નહિ’ એમ ધારી લીધું. તે પાછી પથારીમાંથી ઉઠી અને કંપતા હાથે ઠસુંબો લીધો. આ વખતે તેની છાતી ને હાથ-પગ ધ્રુજતા હતા. અત્યારે કોઈ આવીને તેને આપઘાત કરતાં અટકાવે તેમ નહોતું; છતાં તેના હૃદયના એક ગેળી વિચારજ તેને અટકાવ અને પ્રેરણા કરતા હતા. પછી તેણે એક વાટકામાં પાંચ તોલા પાણી લીધું અને તેમાં બે તોલા ઠસુંબો લઈને નાખી દીધો. થોડીવાર પછી તે આગળીને એક રસ થઈ ગયો. એટલે તે ઠસુંબી પાણી પીવાને તેણે પોતાનો હાથ લાંબાવ્યો અને તે લઈને લગલગ પોતાના હોઠ સુધી તે ખાલો પહોંચાડી દીધો. એવામાં એક વિચાર આવવાથી તેણે તે પાછો નીચે મુકી દીધો. તે વિચાર એવો હતો કે “હું આપઘાત કરીને મરીશ તેથી જીવવાનો બચાવ તો કોઈરીતે થઈ શકે તેમ છેજ નહિ. તે બિચારો નિર્દોષ છે, છતાં જ્યાંસુધી ‘એ દાગીના મેં’ એને બક્ષીશ આપ્યા છે’—એમ મારા વરફથી પુરાવો ન મળે, ત્યાંસુધી તો તેના બચાવનો એકે રસ્તોજ નથી. મારા પાપી સ્વાર્થની ખાતર મેં જે ચીજ એને આપી છે. તેને માટે તેનાપર ચોરીનો આરોપ આવે એ તો અચુકતજ છે.” એમ ધારીને તેણે એક કાગળ હાથમાં લીધો, અને તેનાપર લાંબા તુટયા અક્ષરોમાં તેણે નીચે પ્રમાણે લખી કહાડયું.—

“ દુનિયાના ઘણાં દુઃખોમાંના એક દુઃખને લીધે મેં મારા પોતાના હાથે આપઘાતથી મરણ માગી લીધું છે. તે દુનીયાને જાણવાની કે જણાવવાની જરૂર નથી. તેમાં મારા પતિ કે બીજું કોઈ દોષિત કે કારણભૂત બિલકુલ નથી. વળી માલિકના દરબારમાં જતાં જતાં મારે એટલું પણ સાચે સાચું કહી દેવું જોઈએ કે અમારા ઘરના દાગીના બદલ જીવતાપર જે ચોરીનો આરોપ મુકવામાં આવ્યો છે, તે બદલ જીવતો બિચારો બિલકુલ નિર્દોષ છે. કારણ કે મારી કેટલીક માનતા પુરી કરવા તે દાગીના મેં જાતે તેને દક્ષિણામાં આપ્યા છે. તે એક પણ ચીજ અમારા ઘરેથી કોઈવાર ચોરીને લઈ ગયેલ નથી. તે બિચારો નિર્દોષ માર્યો ન જાય—એટલા માટેજ મારી ગેરહાજરી છતાં મારી સાક્ષીનો આ એક સાચો અને સખળ પુરાવો છે. અને તેથી વખતસર એનો બચાવજ થઈ શકશે.”

લી. વાલબાઈ.

બસ, એ કાગળ તેણે એક કવરમાં નાખ્યો અને તેના પર ‘નિર્દોષનો પુરાવો’ એવા અક્ષરો લખીને તે પોતાની પથારી પાસે મુકી દીધો. પછી તેણે ઘરના ચારે ખુણામાં એકવાર નજર ફેરવી લીધી. બારણુ ઉઘાડીને આંગણામાં, કેલીમાં અને બહાર એટલા પર તપાસ કરી, પરંતુ આજ તો ધમલો પણ ક્યાં જોવામાં ન આવ્યો. પાછા બારણુ વાસીને તે પથારી પર આવી, અને તૈયાર રાખેલ તે પ્રવાહી પીયાલો તેણે હાથમાં લીધો. આ વખતે તેના હાથ થરથરી રહ્યો હતો. ‘કંપતા હાથમાંથી વખતસર ઠસુંળી પાત્ર નીચે પડી જશે’ એવી ધાર્તાથી તેણે પોતાનો બીજો હાથ લાંબો કરીને જરા ટેકો રાખ્યો. આ છેલ્લી ઘડીએ તેના અંતરના ઉંડા

ભાગમાંથી તેને એક ગેબી અવાજ મળ્યો કે—‘ પાપી અને પ્રપત્ની વાહુ ! તારા પાપી આત્માના પ્રાયશ્ચિત માટે અત્યારે આ ઠસુંખાને ઠડવો ઘુંટડો તને બસ છે.’ આ અંતરધ્વની બંધ થતાં એક, બે કે ત્રણ મિનીટમાં આંખો મીંચીને તે બે ઘુંટડા ગટગટાવી ગઈ.

આ બાળુ દલાલના ગયા પછી ધમલાની હાજરી લેનાર કોઈ ન હતું. એટલે સાંજના પાંચ વાગે જમી પરવારીને તે ઘરની બહાર નીકળી પડ્યો. આજે એક નજીવા કારણથી દલાલે તેને માર માર્યો હતો અને વધારામાં વાલબાઈએ તેને ન બોલવાના બે વેણ સંભળાવ્યા હતા. આથી ભાઈસાહેબનું લોહી બહુ તપી ગયું હતું. તેની આંખોમાં જાણે ખુન ભરાયું હોય તેવી લાલ ભાસતી હતી. આગળ ચાલતાં તે એક દીવાલ પરથી કંપાઉંડમાં કુદી પડ્યો, જ્યાં તે અગાઉ પણ ચોરની જેમ બે ત્રણ વખત આવી ગયો હતો. ત્યાં એક કુલીન ઘરની ઠાંતા ઘરના કંઈ કામ પ્રસંગે તે પોતાના ઘરની પાછળના કંપાઉંડમાં એકલી આવી હતી. આ વખતે સૂર્ય અસ્ત થઈ ગયો હતો, પણ રાત્રિએ જગતપર હજી પોતાનું જોર બરાબર જમાવ્યું ન હતું. કોણ જાણે ધમલો તેના કોમળ અંગ પરથી અલંકાર લેવા માગતો હતો કે તેની લાજ હુંટવાને તે તલપી રહ્યો હતો ? પરંતુ ઘણીવાર તે બંનેની વચ્ચે ખુબ રકબક થઈ. આખર તે નવોઢા તેને ધિક્કાર અને બાયલાપણાના બોલ સંભળાવીને છટકવા જતી હતી, એવામાં ધમલાએ પોતાના ખિસ્સામાંથી એક પાણીદાર ચપ્પુ કહાડતાં તેનો હાથ પકડી લીધો. ‘ નાદાન નાજની ! તું આમ માફ અપમાન કરીને ક્યાં ભાગી જવાની હતી ? તારી ખુમારીનું ફળ તું અત્યારેજ આખી

લે.' આ બોલ બોલતાં ને પવિત્ર અબળા પર ચપ્પુ ચલાવવા જતો હતો, એવામાં પાછળથી કોઈએ તેના બંને હાથ પકડીને બાંધી લીધા. “ પારકા ઘરમાં પેસીને કુલીન કાંતાપર તરાપ મારનાર નાદાન ધમલા! તારું હવે આવી બન્યું છે. તને હવે માલિક પોતાના દરબારમાં બોલાવી લેવા માગે છે. આ પૃથવીના પવિત્ર પટપર તું હવે રહેવાને લાયકજ નથી.” ધમલાના હાથ બાંધનાર તે પેલી યુવતિનો સસરો હતો, અને તેણેજ આ ઉપરના બોલ તેને સંભળાવ્યા હતા. એવામાં એક પોલીસ સીપાઇ સાથે બે ચાર માણસ ત્યાં દાખલ થયા, અને તપાસ કરતાં—તે એક કુલીન અબળા પર બલાત્કાર અને તેના ખુનની કોશીશ કરનાર માલુમ પડ્યો. તરત પોલીસે તેને પોતાના સ્વાધીનમાં લીધો અને હાથ ઠડી પહેરાવીને અત્યારે તો તેને એક ચોરડામાં પુરી દીધો.

જે દિવસે જીવલાનો કેસ ચાલવાનો હતો, તેજ દિવસે સવારના આઠ વાગે ગામના કેટલાક માણસો દલાલના ઘરનું બારણું ખખડાવવા લાગ્યા. છતાં જ્યારે અંદરથી ઠંઠ જવાબ ન મળ્યો, ત્યારે બાજુની દિવાલ પરથી તેઓ અંદર આંગણમાં ઉતર્યા. અંદર ઘરનું બારણું પણ બંધજ હતું. તેથી એક બારી લાંગીને બે માણસ અંદર દાખલ થયા, અને તપાસ કરતાં વાલબાઈ મરણ પામેલી માલુમ પડી. આ લયંકર બનાવની ખબર પોલીસ મારફતે માંડવી ફોજદાર અને દલાલને પહોંચાડવામાં આવી. તે સાથે ધમલાને પણ માંડવી પોલીસની ફેબરેબ નીચે લઈ જવામાં આવ્યો. ધમલાના બાંધલની ખબર દલાલને જો કે માંડવીમાંજ મળી, છતાં તેની દરકાર ન કરતા પ્રથમ જીવલાના કેસની મુદત માગીને તે પોલીસના બે

માણસ અને દાકતરને સાથે લઇને તરત પોતાના ઘરે આવ્યો. ત્યાં દાકતરની તપાસ ચાલતાં—‘તે કસુંખાના ઠડવા ઘુંટડાથીજ મરણ પામી છે’—એમ સાળીત થયું. છતાં તેણે શા કારણથી આપઘાત કર્યો? તેનો મુદ્દા મળ્યા વિના ‘વખતસર તે ગંભીર આરોપ પોતાના પરજ આવી પડે’—એવી દલાલને ધારતી રહી. એવામાં પેલો ઠાગણ હાથ લાગ્યો અને તે કેસના સાક્ષી પુરાવા માટે પોલીસે પોતાના કબજામાં રાખ્યો. આથી દલાલની ગંભીર ધારતી તો ટળી ગઇ, પણ સાથે સાથે તે ઠાગીનાનો કેસ પણ લુલો થઇ ગયો. આઠ દિવસ પછી જીવલાનો કેસ નીકળતાં વાલખાઇના લેખિત સાક્ષી પુરાવાથી જીવલો નિર્દોષ ઠર્યો; એટલે તે ઠાગીના તેને હવાલે કરીને છોડી મુકવામાં આવ્યો.

માંડવીની પોલીસ કોર્ટમાં આપણા ધમ્મુલાઇ પ્રથમ નામ તો નોંધાવીજ ગયા હતા. એટલે ન્યાયાધીશ સાહેબને તેની ફરીથી ઓળખાણ લેવાની જરૂર ન પડી. તેનાપર એક ચોરી, ખલાસકાર અને ખુનની કોશીશ—એવા ત્રણ આરોપ મુકવામાં આવ્યા. તેમાં પેલી કુલીન યુવતિની જીખાની વખતે ધમલાના ખચાવ માટે એક પણ સાક્ષી કે પુરાવો ન મળ્યો—એટલે તેને પાંચ હજાર કોરીનો દંડ અને પાંચ વરસના સખત કેદખાનાની સજા થઇ. તેમાં પાંચ હજાર કોરીનો દંડ તો દલાલે પોતાની ઘરવખરી વેચીને પણ જેમ તેમ ભર્યો; પરંતુ સખતકેદની સજા તો આપણા ધમ્મુલાઇ ઉપર ખડીને ખડીજ રહી. પોતાનો સ્ત્રીના આપઘાતમાં અને ધમલાની ધાંધલમાં ઘરવખરી સાથે દલાલને પોતાનું મકાન પણ ગિરવી મુકવું પડ્યું. એટલે તેના હાથમાં હવે માત્ર

પચાશ સો કોરી લાગ્યેજ રહી હશે. વળી આ બધી ધમાલથી તેની દુર્બળ તબીયતને એટલો બધો ધક્કો લાગ્યો કે તેને હવે રાતદિવસ પધારીને આશ્રય લેવાનો વખત આવ્યો. ધમલાની વહુ શાણી અને સમજુ હતી, તેને પોતાની કંઠક સારવાર માટે તેણે બોલાવી લીધી. પણ પોતાની પાયમાલીની બળતરા હવે તેનાથી કોઈ રીતે ભુલાય તેમ ન હતી. દિવસે દિવસે તે વધારે ને વધારે દુબળો થતો ગયો અને દિવસભરમાં માત્ર બે ચાર વખત પાંચ તોલા કાંજી શિવાય તે કશું લઈ શકતો નહિ.

• પાપી માણસ જ્યારે પાયમાલીની પધારીપર આવે છે, ત્યારે તેને પોતાના પૂર્વ પાપનો પશ્ચાત્તાપ તો થયા વિના રહેતો નથી. દલલ બિચારો અભિમાનના પર્વતપર જેટલો ઉંચે ચઢ્યો હતો, તેટલુંજ તેને નીચે ઉતરવું પડ્યું. હવે એ પોતાના કર્મની કઠણાઈ કોને કહી બતાવે? તેને પુરા બે દિવસ જીવવાની પણ હવે આશા ન હતી. પોતાના હરામના દામની સ્થિતિ સાથે પોતાની દુઃસ્થિતિનો વિચાર કરતાં તેની આંખમાંથી શ્રાવણ અને બાહરવો વરંસવા લાગ્યો. પોતાના પ્રચંડ પાપોને યાદ કરીને પશ્ચાત્તાપ કરવાનું તેને માત્ર અંત્યાતેજ અવકાશ મળ્યો. પાંચા પટેલના એકેએક બોલ અત્યારે બરાબર સ્મરણમાં આવતાં તેને મીઠા સાકર જેવા લાગ્યા, પરંતુ હવે તેને યમ શિવાય બીજું સહાય કરનાર પણ કોણ હતું? આ વખતે પોતાના અંતરના ઉંડા ભાગમાંથી તેને એવો ગેબી બોધ મળ્યો કે—“દામા ! પાપાત્મા દામા ! કસાઈ દામા ! તારા પ્રચંડ પાપના પ્રમાણમાં આ સજા તને બહુજ ઓછી છે. નહિ તો નારક જીવોની જેમ જગત સમક્ષ તારા રોમેરોમમાં પેલી

બાળવિધવાઓના શ્રાપ—એક કાતીલ કીડારૂપે થઇને પ્રગટ થવા
 ન્નઇએ. નિર્દોષ બાળાઓને સતાવવામાં તે' તો કંઈ બાકીજ રાખી
 નથી, પણ તેનો બદલો આપવામાં કુદરતે તો કંઈક ઠચાશજ રાખી
 છે. તું તો હવે એક કાચી બે ઘડીનો પરોણો થઇને ભલે ચાલ્યો
 જા, પણ આ તારો દાબલો જ્ઞાતિના બીજા બંધુઓને મળે અને
 તેઓ તેમ કરતાં અટકે તો પણ બસ છે. ખરેખર ! તારા જેવા
 પાપી આવીને જ્ઞાતિની પડતી દશામાં ઉલટો ઉમેરોજ કરતા બચ
 છે. અરે! તે બિચારી અબાળાઓના દુઃખને માટે તો શું? પણ
 તારી આ કીંમતી જીંદગી પાણીના પરપોટાની જેમ કેવી રીતે
 નિષ્કુળ ચાલી જાય છે? તેનો પણ કોઈ સમયે તે' વિચાર
 કર્યો હતો? શા માટે કરે? તારાપર કયાં મોતનો ડંકો વાગ-
 વાનો હતો? આવો સમય જો અગાઉ કોઈ વાર યાદ આવ્યો
 હોત—તો તું તારા પોતાના જીવનને પણ સુધારી શકત. બસ,
 હવે તારી આવરદાની લિમિટ પુરી થવા આવી છે અને એક
 મિમિટ પછી આ દેહનો સહવાસ સદાને માટે તને છોડવો પડશે.”
 આ પ્રમાણે જાણે પોતેજ પોતાને ઉદ્દેશીને બોધ આપવા તૈયાર
 થયે હોય—તેમ બચ્યું. આ વખતે તે પોતાનું દુઃખ બધું બુલી
 ગયો હતો. એ ગેબી બોધ તરફજ તેનું લક્ષ્ય હતું. તે પછી એક
 ક્ષણ પણ તેને એ બોધનું મનન કરવાને અવકાશ ન મળ્યો. માત્ર
 બીજે ક્ષણેજ તેનો આત્મા પોતાના પાપ સાથે પરલોકમાં
 ચાલ્યો ગયો.

તે પછી પાંચ વરસની સખત કેદની સજા ભોગવીને ધમલો
 પોતાના બાપના અગર સસરાના ઘરે આવ્યો કે શરમાઇને કોઈ

બાવાઓની જમાતમાં લગી ગયો—તે કશું સાંભળવામાં આવ્યું નહિ. પરંતુ બિચારી તેની કુલીન સ્ત્રીએ પોતાના બાપના ઘરે પોતાની દુઃખી જીંદગી જેમ તેમ પુરી કરી.

એક પાપાત્માને લીધે ઘરમાં કેટલાને સોસલું પડે છે ? તેને માટે પણ આ હાખલોજ આપણને બોધ આપી શકશે.

પ્રકરણ ૯ મું.

મિત્રનો સદ્બોધ.

મિત્ર ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે—તેમાં એક જીહાર મિત્ર-કે જે રસ્તે ચાલતાં ક્યાં મળી જાય, તો સાહેબજી કરીને પરબારે ચાલતોજ થાય—એ મિત્ર માત્ર નામનોજ. બીજો સ્વાર્થી મિત્ર-કે જે પોતાનો સ્વાર્થ સધાય ત્યાંસુધીજ મિત્રાઈ ધરાવે, નહિ તો તે બોલવાની પણ તરદી ન લે. અને ત્રીજો ધર્મમિત્ર કે જે સુખ-દુઃખની વાત પુછીને પોતાથી બને તેટલો પોતાનો મિત્ર-ધર્મ બળવે—તેજ સાચો મિત્ર ગણાય છે.

આપણા કરમશીલાઈના એક રવજીભાઈ કરીને બાળમિત્ર હતો. તે બેકે બીજા ગામનો હતો, છતાં બાળવયમાં તે એક વખત રામપુરમાં પોતાના મામાને ઘેર બાર મહિના રહ્યા હતા. તે વખતે નીશાળમાં આવતાં કરમશીલાઈની સાથે તેને મિત્રાઈ થઈ હતી. કરમશીલાઈએ તે વખતે ઘણીવાર તેને મીઠી સુખડીનો સ્વાદ પણ ચખાડ્યો હતો, તેથી તો વળી મિત્રાઈમાં પુરેપુરી જમાવટ થઈ હતી. રવજીભાઈએ પોતાનો અભ્યાસ ચાલુ

રાખીને સારી કેળવણી લીધી, એટલુંજ નહિ પણ તે એકાદ વખત કાશી તરફ જઈને સંસ્કૃતનેા પણ સારો અભ્યાસ કરી આવ્યો હતો. વળી તેણે જૈનગ્રંથો પણ ઘણા જોયા હતા, જેથી તે માત્ર કચ્છી જૈન કોમમાં નહિ, પણ ગુજરાત અને કાઠીયાવાડની જૈન કોમમાં પણ તે એક સારો પંડિત ગણાતો હતો. વ્યાકરણ, ન્યાય, ઠાવ્ય અને પ્રાકૃત ભાષાને માટે પણ તેણે સારો પ્રયત્ન કર્યો હતો. વળી પોતાની સ્થિતિ સારી હોવાથી તેણે કોઈ વેપાર-ધંધાની ખટપટમાં ઉતરવાનું માંડી વાળ્યું હતું. ધંધાની ધમાલને લીધે કરમશીલાઈ તેને વરસે બે વરસે એકાદ વખત મળી શકતા. છતાં તેમની જુની મિત્રાઈ ચાલી આવતી હતી.

એક વખત ઠંઠ કામ પ્રસંગે રવજીભાઈને મુંબઈ આવવું પડ્યું. તે પહેલાં તેણે કરમશીલાઈને ખબર આપ્યા હતા, એટલે રવજીભાઈને ઉતરવાની સગવડ તેણે પોતાના ઘરેજ રખાવી. ચાર છ દિવસમાં કરમશીલાઈની વિચિત્ર પ્રવૃત્તિથી તે વાકેફ થઈ ગયો. સવારના સવાસાત વાગ્યાથી તે રાતના બાર વાગ્યા સુધીમાં તેને એક કલાક જમવાને માટે પણ ભાગ્યેજ મળતો, તેથી ઘણી-વાર દિવસમાં એકાદ વખત તો તે નાસ્તાથીજ નિભાવી લેતો હતો. જેને ખાવાની પણ પુરસદ ન મળે, તેને દર્શન કે વ્યાખ્યાનની વાત તો ક્યાંથી સુજે ? તેણે સમસ્ત જગતની લક્ષ્મી મેળવવાની જાણે એક બચંકર પ્રતિજ્ઞા લીધી હોય—તેમ તે આંખો મીંચીને ધંધાની ધાંધલામાંજ લય-લીન બની ગયો હતા. રવજીભાઈને તેણે પોતાના ઘરે તો ઉતાર્યા, પણ તેની સાથે આનંદ

કે મિત્રાઈની જે વાતો કરવાની તેને એક ક્ષણ પણ કુરસદ ન હતી. એટલે રવજીભાઈ પોતે તેની વખતે પર આવતો, અને જે ઘડી જેસીને એક ધ્યાનથી કરમશીભાઈની કાવાદાવાની કુશળતા જોઈને ચાલ્યો જતો હતો. આ પ્રમાણે કરતાં તેને લગભગ આઠ દિવસ થવા આવ્યા, પણ કરમશીભાઈ પોતે ઘડીભર નિરાંતે જેસીને વાત કરે—એવી તો તેને સ્વપ્ને પણ આશા ન હતી. એટલે તેને ખાસ પ્રેરણાથી પોતાની પાસે જેસીને જે હિતની વાત સંભળાવવાની તેની પુરેપુરી ઉમેદ હતી અને તે ઉમેદ પાર પાડ્યા વિના ત્યાંથી ન ખસવાનો તેણે પોતાના અંતઃકરણમાં એક દૃઢ નિશ્ચય કરી લીધો હતો.

એક દિવસે કોઈ નામીયા વેપારીના અચાનક અકુશળ સમાચાર ફરી વળ્યા અને જેને લીધે ખંદરના તમામ વેપારીઓને પોતાનો અર્થો વેપાર ખંધ રાખવો પડ્યો. આ સમય સાંધીને રવજીભાઈએ તેને જે ઘડી નિરાંતે જેસવાનો આગ્રહ કર્યો; એટલે કરમશીભાઈને જરા શરમાઈને જેસવું પડ્યું.

રવજીભાઈ—“ શેઠ ! આજકાલ તો આપ વેપારની બહુ ધમાલમાં પડ્યા છો. દુનીયાની તમામ લક્ષ્મી આવીને રખે આપને લાવથી ભેટી ન પડે ? ”

કરમશીભાઈ—“ તેવી ઇચ્છા તો સહુ કોઈને હોય, પણ તેમ અને ત્યારે ને ? છતાં મહાભારત મહેનતથી બધું સાધ્ય થઈ શકે છે.”

રવજીભાઈ—“ શું ત્યારે રાતદિવસની પાકી સાઠ ઘડીમાં ભગ-

વાનના દર્શન કે ગુરૂ મહારાજનું વ્યાખ્યાન સાંભળવાની આપને કાચી બે ઘડીની પણ પુરસદ મળી શકતી નથી કે ? ”

ઠરમશીભાઈ—(હસીને) “ રવજીભાઈ ! ઘડપણને કયાં આપણે ગિરવી મુકી આવ્યા છીએ ? કે અત્યારે ધમાલના વખતેજ વળી એ ઉપાધિને પણ માથે ઉપાડી લઈએ ? અત્યારે તો ખરો સમય સાધવાનો છે. ભગવાનની ભક્તિ અને ગુરૂનું વ્યાખ્યાન તો લાઠીના ટેકા વખતે પણ આપણે સાધી શકીશું. હાલ તો દમડી, દમડી ને દમડીનીજ વાત છે.”

રવજીભાઈ—“ વાહ શેઠ ! ત્યારે તો આપ જાતે યમરાક્ષના હરખારમાં જઈને અમુક વરસની આવરદાનું એગ્રીમેન્ટ લખાવીને રજીસ્ટર કરાવી આવ્યા હશે ? કારણ કે તે વિના આમ બહાદુરીથી કેમ બોલી શકાય ? ”

ઠરમશીભાઈ—“ એમાં શંકા કરવાની પણ શી જરૂર છે ? એ સધા પુણ્યના પુંછડા લક્ષ્મીની પાછળ ચોંટયાજ પડ્યા છે. એટલે જ્યાં લક્ષ્મી હોય—ત્યાં એ બધું સુખ હોવુંજ જોઈએ, એવો કુદરતી કાયદો છે. તો કુદરત પોતે પોતાના કાયદાપર શું પાણી ફેરવશે ? ”

રવજીભાઈ—“ ભગવાન આપને સો વરસ સુખી અને સહી-સલામત રાખે, પણ કદાચ તેવા પાપના ઉદયથી આપની આ પુણ્ય—લીલાની લિમિટ ખતમ થાય—તો આપ લક્ષ્મી કે કુદરત ઉપર કંઈ ફરીયાદ માંડી શકો ખરી ? તેવા પુણ્ય-પાપના ઉદય-અસ્તના દાખલા દુનીયામાં બહુ દેખાય છે.”

કરમશીભાઈ—“ જે માણસ આળસુ હોય, અને જેના પ્રયત્નમાં પુરેપુરિ કયાશ હોય-ત્યાં તેવા હાખલા પણ બનતા હશે; પરંતુ અહીં તો ચાહોમ કરીને આગળ પડનારા છીએ. અરે ! અમારા જેવા સતત પ્રયાસી માણસો તો લક્ષ્મી અને કુદરતને શોધ્યા પણ નહિ જડતા હોય. તમે વળી તેમાં પુણ્યનું પાખંડ ખોડીને ક્યાં બેઠા ? ”

રવજીભાઈ—“ એ તો બધું ઠીક, પણ શેઠજી, આ લક્ષ્મીને સંઘરી સંઘરીને આખિર આપને કરવું શું છે ? તેનો પણ કંઈ વિચાર તો કર્યોજ હશે ને ? જુઓ, અત્યારે તો આપને ખાવા પીવાની, પહેરવા-ઓઢવાની, બે ઘડી શાંતિમાં ગાળી કંઈ ધર્મ ધ્યાન અને પ્રભુભક્તિ કરવાની, કે પોતાના હાથે બે દમ્મી ખરચીને કંઈ દાન-પુણ્ય કરવાની તો કુરસદ પણ મળતી નથી. અને તેમ કરવાને તમે ઈચ્છતા પણ નથી. તો શું આપ આ પૈસાનું પારસલ કરીને તે પરબાઈ સ્વર્ગમાં કુબેર ભંડારીને ત્યાં મોકલવા ધારો છો ? અગર કંઈ નવીન શોધ કરીને તેમાંથી બીજી કોઈ વિચિત્ર વસ્તુ બનાવવા માગો છો ? શેઠ, દુનીયામાં જે પુરૂષ લક્ષ્મીને છુટા હાથે દાનપુણ્યમાં વાપરે છે; તેજ પુરૂષ લક્ષ્મીને મેળવી અને સંઘરી શકે છે.”

કરમશીભાઈ—“ અરે રવજીભાઈ ! આ તો તમે પેલા સુધરેલા સાહેબની જેમ ગપાબટકતા ગોળા ઉડાડવા તૈયાર થયા. એવી એવી તો અક્ષતની કેંક વાતોને હું ઉકાળીને અંતરમાં ઉતારી ગયો છું અને તે બરાબર હજમ પણ થઈ ગઈ છે; એટલે હવે અપચો થાય તેમ નથી. ‘લક્ષ્મીને સંઘરીને કરશો શું ?’ આ કેવો એક

ખાળક જેવો વિચિત્ર સવાલ ? લકમી કંઈ ધુળ કે પાણીની પોટલી નથી. મુડદાલ માણસોને સજીવન બનાવવાની તે એક અજબ પ્રકારની જડીબુટ્ટી છે, બુદ્ધાએને યુવાન બનાવવાની તે એક ચાકુતિ છે અને રાગીએને નિરાગી બનાવવાનું તે એક રસાયન છે. તમે પેલા મુધરેલા સાહેબના વિચારને મળતા રહ્યા, એટલે એની અંદરની ખુબી શું સમજી શકે ? વળી ધર્મધ્યાન અને પ્રભુભક્તિ તો મારી યૈરી રોજ બે ઘડીને બદલે બે પહોર બરાબર કરી આવે છે. તેમાં મેં આઠ આના અને આઠ દોકડા મારા બેઠા ભાગ રાખ્યો છે, એટલે એ તો આપણને કડાકુટજ ટળી ગઈ. વળી ખાવા-પીવા અને પહેરવા બોઢવામાં અમે પેલા શોખીન અને મુધરેલા સાહેબોની હબસખમાં તો ક્યાંથી આવી શકીએ ? અતિ ઉજળા અને ઉદ્ભટ વેશ માટે આવકના સાતમા ત્રતમાં મનાઈ કરવામાં આવેલ છે. આપણા બાપદાદા તે એવા કયા મલમલના વાણા પહેરતા કે આપણે તેમની હીલચાલને હડસેલી કહાડીએ ? માટે મિત્ર ! સાદાધમાંજ સુખ અને શાંતિ છે. ”

સ્વજીભાઈ—“ કરમશીભાઈ ! એવો તે કયો પોથીયો પંડિત તમને સ્વાર્થના શાસ્ત્રનું શિક્ષણ આપી ગયો છે ? કે સ્વાર્થ વિના તમારી પાસે કંઈ વાતજ નથી. શેઠ ! લકમીને આમ સંધરીને આવવી રાખતાં એ સદાને માટે તમારી પાસેને પાસેજ રહેશે—એવું સ્વપ્ને પણ સમજતા નહિ. તે એક પ્રપંચી વેશ્યાની જેમ તમને હગો હઈ છેતરીને ચાલી જશે. એણે કેંઈ ભલા ભલા બૂપ-તિઓને પણ છેતરીને રડતા અને રખડતા બનાવી દીધા છે. માણસ પોતાના એક સ્વાર્થી સુખની ખાતર ભલે આશાની અગણિત ધમા-

રતો ખાંધે, પણ એક પુણ્યની દીવાલ તુટી પડતાં તે બધી કણ-
વાશમાં ખેડાન મેડાન થઇ જાય છે. જુઓ, એક કવિએ કહ્યું છે કે—

“અહનિશ ઉદય અવનીપરે રવિનો કદી રહેતો નથી,
નદીમાંહિ નીરતણે પ્રવાહ સદાય સમ વહેતો નથી;
દિન એક વાતો વિજયની ખીજે દિવસ હઠ હારની,
જેતાં જણાય અહો સખે ! સઘળી ચટક દિન ચારની.”

આ કંઇ પક્ષપાતથી લખવામાં નથી આવ્યું, પણ એવા
ખનાવ જગતમાં સહુ કોઇ ધરાધર જોઇ શકે છે. વળી વીજળીના
અમકારા જેવા આ ક્ષણિક જીવનને માટે પણ તમે જે લાંબો વિશ્વાસ
રાખી બેઠા છો, તેને માટે પણ એક ઠેકાણે કહ્યું છે કે :—

“કાચા સુતરને તાંતણે ખાંધેલ આ જીવગાની છે,
દરિયાતણા મોજા સમી આ જુઠી જાણ જીવાની છે;
અણધારીએ અજાની ! જે આ આંખ બંધ થવાની છે,
અંતરતણી સહુ આશ અંતરમાં સમાઈ જવાની છે.”

દુનીયાનો આવો ભયંકર મામલો નજરે મળ્યા છતાં તમે આંખો
મીંચીને અંધારામાં બેઠા છો, એ કેવી વિચિત્ર વાત ? ભર્યા બાણા-
પર બેસીને પણ જો તમે બુખ્યાને બુખ્યા ઉઠી જાઓ—તો તેમાં
મૂર્ખાઇ કોની ?

“લક્ષ્મી વધારી વિવિધ બાજુ કપટ—પટ્ટતા વાપરી,
ના વાપરી તે તો કદી કયાં દાન લોગ મહીં જરી;
નિજ જ્ઞાતિને નિજ ધર્મ કાળે ધનિક ધનને વાપરે,
નહિ તો સમય જતાં થશે સંતાપ અંતરમાં ખરે.”

જેઓ દુનીયામાં દાન—પુણ્ય કરીને નામના મેળવી ગયા છે, તેઓ પ્રભાતે સૂર્યની પહેલાં સજ્જનોના હૃદયમાં પ્રકાશે છે. અને જેઓ એક ઠાગડા કુતરાની જેમ માત્ર પોતાના ઉદરનીજ કાળજી રાખીને ઠઠાર થઈ બેસી રહે છે—તેઓ પોતાની જન્મ-ભૂમિ—માતાને પણ ખરેખર! એક ભારરૂપજ છે—

“ નહીં લક્ષ્મીને વાપરી દેશ કાળે,
 નહીં લક્ષ્મીને વાપરી જ્ઞાતિ કાળે;
 નહીં લક્ષ્મીને વાપરી ધર્મ કાળે,
 અહો બ્રાત તુજ ભારથી માત લાળે. ”

વળી દાનાદિક પરોપકારના ગુણથીજ માણસ અધિક અધિક શોભે છે—

“ ઓઞ્ચં શ્રુતેનૈવ ન કુંડલેન, દાનેન પાણિર્નતુ કંકણેન ।

વિમાતિ કાયઃ સ્થલુ સજ્જનાનાં, પરોપકારૈર્ન તુ ચંદ્રનેન ॥ ”

એટલે—‘ સજ્જન પુરૂષો પોતાના કર્ણયુગલને કુંડલથી નહિ પણ શાસ્ત્રશ્રવણથી શોભાવે છે, પોતાના હસ્તને કંકણથી નહિ પણ દાનથી શોભાવે છે અને પોતાના શરીરને તેઓ ચંદ્રનથી નહિ પણ પરોપકારથી શોભાવે છે.’ અર્થાત્ શાસ્ત્રશ્રવણ દાન અને પરોપકાર વિના કર્ણ, હસ્ત અને શરીર શોભતા નથી. વળી શેઠ! એક શાહુકારની નાની વાત ઠહું—તે સાંભળો—

“ એક શાહુકાર હતો, તે સ્વભાવે બહુજ લોભી હતો. પાંચ પઈસા ખરચાઈ જાય—એવા બચથી તે તીર્થયાત્રા કરવા જતો નહી, શાસ્ત્રની વાતો તરફ તો તેને તિરસ્કારજ છુટતો હતો, કંઈ સાધુ મહાત્મા ક્યાં સામા મળી જાય—તો તે પોતાની આંખો

ચોળવા મંડી જતો, દાન આપવા જતાં તો તેના હાથને કંપારી આવતી, અન્યાયથી ધન વધારવાને તેને બહુ શોખ હતો અને ગર્વથી તે પોતાના મસ્તકને તો હમેશાં કરારને કરારજ રાખતો હતો.

એક દિવસે પગે ચાલીને કંઈ કામ માટે તે એકલો બીજે ગામ જવા નીકળ્યો. દૈવયોગે રસ્તામાં અચાનક ઠેસ વાગવાથી જમીનપર પડી જતાં તે ત્યાંજ તરત મરણ પામ્યો. આ વખતે ભુખને માર્યો એક શીયાળ ત્યાં આવી ચડ્યો. શેઠનું તાણું શખ જોઈને પોતાની અડધા દિવસની ભુખ ભાંગવાની ઇચ્છા થતાં તે શખ પાસે આવીને ‘પહેલાં કંઈ ખાણુથી ખાવાનું શરૂ કરું’ એવા વિચારમાંને વિચારમાં તેણે ‘એક કાચી ઘડી તો પસાર પણ કરી દીધી. પરંતુ હવે તેનાથી એક મિનિટ કે સેકન્ડ પણ રહેવાય તેમ ન હતું. એટલે પગવતી તેણે તેના એક હાથ પોતાના તરફ ખેંચી લીધો. અને કંઈક નમુને લેવા જતો હતો, એવામાં એજ શેઠનો એક બાણીતો પુરૂષ અચાનક તે રસ્તેથી નીકળ્યો. શેઠની મરણાવસ્થાનું તાણું શંખ અને તેનું ભક્ષણ કરવાની શિયાળની તૈયારી જોઈને તેને બોધ આપતા તે આ નીચેનો શ્લોક બોલ્યો:—

“હસ્તૌ દાનાવવર્જિતૌ શ્રુતિપરૌ સિદ્ધાંતવિદ્રોહિણૌ,
નેત્રે સાધુવિલોકનેન રહિતે પાદૌ ન તીર્થ ગતૌ;
અન્યાયાર્જિતવિત્તપૂર્ણમુદરં ગર્વેણ તુગં શિરઃ,
રે રે જંબુક મુંચ-મુંચ સહસા નીચસ્ય નિઘં વપુઃ” ॥

એટલે—‘અરે શિયાળ ! આ નીચ પુરૂષના શરીરનો એવો

તે કયો ભાગ તને સારો લાગે છે કે જેનું ભક્ષણ કરવાને તું આમ તલપાપડ થઈ રહ્યો છે ? જા, એણે પોતાના હાથથી દીન જનોને હાન કહી દીધું નથી, શ્રવણથી કોઈવાર શાસ્ત્રની વાત સાંભળી નથી, એણે નેત્રથી કહી કોઈ સાધુ મહાત્માના દર્શન કર્યા નથી, પગથી કોઈવાર તીર્થની પવિત્ર ભૂમિનો સ્પર્શ કર્યો નથી, એનું ઉદર અન્યાયથી ઉપાર્જન કરેલ દ્રવ્યના પરમાણુઓથી વ્યાપ્ત છે અને એના શિરમાં તો અભિમાનનો એક ઝેરી કીડો ભરાઈ ગયો છે—એટલે તે સદા ઉંચું ને ઉંચું જ રહે છે. માટે હું શિયાળ ! એના આ નિંદનીય શરીરથી તું સત્વર દૂર થઈ જા. 'આટલું બોલીને તે શુસાફર ચાલતો થયો. ખરેખર ! તેના યથાર્થ બોલથી પેલા શિયાળને પણ એવી તો અસર થઈ કે તે એ શેઠના શબનો દૂરીથી સ્પર્શ કર્યા વિના ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો." કહ્યો શેઠ ! એનું પોતાનું ધન પણ એને શું કામ આવ્યું ? એટલું જ નહિ પણ જીવ વિનાનું એનું શબ પણ કેટલું બધું નિંદાપાત્ર થઈ પડ્યું ? શેઠજી ! એક ઠવિએ તો 'વળી એટલે સુધી કહ્યું છે કે—

“ માખીએ મધપુકું કીધું, ન ખાધું ન ખાવા દીધું,
 હુંટનારે હુંટી લીધું રે.....પામર પ્રાણી.
 તારે હાથે વપરાશે, તેટલું જ તારું થાશે;
 ખીજું તો ખીજાને જાશે રે.....પામર પ્રાણી.
 હજી હાથમાં છે બાજી, કર તું પ્રભુને રાજી;
 મુડી તારી થાશે તાજી રે.....પામર પ્રાણી.
 હાથમાંથી બાજી જાશે, પછીથી પસ્તાવો થાશે;
 કશું ના કરી શકાશે રે.....પામર પ્રાણી.

મુખથી ન મીઠું બોલ્યો, હાનથી ન હાથ બોલ્યો;
 દોલત દેખીને ડોલ્યોરે..... પામર પ્રાણી.”

શેઠ ! આવા આવા દાખલા તો આપણા શાસ્ત્રમાં ઘણા પડ્યા છે, પણ તે બધા સમજે તેના કામના છે.”

કરમશીબાઈ—“ રવજીભાઈ ! આ તમારું લાંબું લાંબું લેકચર સાંભળતાં મને તો હવે ઠંટાળો આવે છે. એકને એકજ વાતને ચોળી ચોળીને તમે ચીકણી કર્યા કરો છો. આપણા સાધુઓ પણ ઘણાખરા હમણા પોતાના વ્યાખ્યાનમાં એવી એવી આડી અવળી વાતો બહુ ચલાવે છે, તેથી મેં તો વ્યાખ્યાન સાંભળવાનું પણ માંડી વાળ્યું છે. કોઈ રાજ-રાણીની, રામ-રાવણની, અથવા સીતા, દમયંતી કે દ્રૌપદી જેવી કોઈ સતીની વાત ચલાવી હોત, તો કાન પણ પવિત્ર થાત. અગર તો રાજ ભોજ અને કવિ કાલિદાસની કે બાહશાહ અને ખીરખલની એકાદ અઠ્ઠલની વાત ઉપાડી હોત, તો પણ ઘડીભર ગમ્મતમાં વખત જાત. પરંતુ આ તો તમે પેલા સુધરેલા સાહેબનું સ્વતંત્ર શાસ્ત્ર ઉઘાડ્યું. એમાં સૂત્ર કે સિદ્ધાંતની વાત પણ ક્યાંથી હોય ? હરી કરીને તમે તો એકજ વાતને કુટ્યા કરો છો કે—‘ તમે શ્રીમંત છો, માટે તમારા નગદ નાણાની થેલી આ ખલકની ખાતર ખાલી કરીને છુટાવી દો.’ આનો અર્થ તો એવો થયો કે—‘ તમારી સુખ—સંપત્તિ આ સચરાચર વસુધાને સમર્પણ કરીને તમે વનવગડામાં ચાલ્યા જાઓ.’ રવજીભાઈ ! આ તો આપણે દોસ્ત રહ્યા, એટલે બધું ઠીક, પણ કોઈ ગરમ શ્રીમંતને આવી સુધરેલી વાત સંભળાવશે, તો તેનો જવાબ પણ તમને બિનવાયદે રોકડોજ મળશે. સમજ્યા ખાશ મહેરબાન ? ”

પ્રકરણ ૧૦ મું.

સુમિત્રનો સદ્બોધ—ચાલુ.

સ્વલ્પભાષા:—“ શેઠ ! તમારા મગજમાં પેલા વિભંગશાની દેવોના વિચારો ઓતપ્રોત થઈને બરેલા છે. એટલે આવી સીધી, સરળ અને સોનેરી વાતોની ખુબી તમારા ખ્યાલમાં ઠ્યાંથી ઉતરે ? મુરખી શેઠ ! હજી પણ તમે સાનમાં સમજી જાઓ. આ સાચો સોનેરી વખત તમને મળ્યો છે, તેનો લાભ લઈ લેવામાંજ તમારી સંપત્તિની સાર્થકતા છે. ગયો વખત પાછો મળતો નથી. આવતી કાલપર મુલતવી રાખવામાં આવેલ કામ પાર પડશે કે નહિ, તેની શી ખાત્રી ? જુઓ, એ સંબંધમાં આપને એક ધર્મરાજની વાત કહું, તે સાંભળો:—

“ ધર્મરાજ—યુધિષ્ઠિરે પોતાના નોખતખાનામાં એક મોટી જાંલા (એક પ્રકારની નોખત) રખાવી હતી. જ્યારે કોઈ મોટી જીવ કે ખુશાલીનો પ્રસંગ આવતો, ત્યારેજ તે વગાડવામાં આવતી હતી. સામાન્ય ઉત્સવમાં તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો ન હતો.

એક દિવસે કોઈ બ્રાહ્મણ ધર્મરાજ પાસે ભિક્ષા માગવા આવ્યો. ‘ કોઈ પણ ભિક્ષુક કે બ્રાહ્મણને કંઈ પણ દાન આપ્યા વિના તેને જતો ન કરવો ’ એવો તેણે સિવાજ રાખેલ હતો. પણ આ વખતે તે કંઈ અગત્યના કામમાં ગુંથાએલ હોવાથી તેણે બ્રાહ્મણને કહી દીધું કે— ‘ મહારાજ ! કાલે આવજો. અત્યારે હું કામમાં ગુંથા

ચેલો છું.’ આ બોલ સાંભળીને પેલા વિપ્રને પણ વિચાર થઇ પડ્યો કે—‘યુધિષ્ઠિર, હજાર કામ પડતા મુકીને પણ આંગણે આવનાર ભિક્ષુકને તે ઠઠી વાયદો આપીને નિરાશ કરતો નથી. અને આજ મારા દુર્ભાગ્યે આવતી કાલનો વાયદો કરવાનું તેને કેમ સુબધું ? અહા ! દેવની ગતિ કેવી વિચિત્ર છે ? આવા મહાપુરુષોને પણ કોઇ કોઇવાર કાલનો સત્કાર કરવો પડે છે.’ એમ આશ્ચર્યચકિત થઇને તે તરત ત્યાંથી પાછો ચાલી નીકળ્યો. બ્રાહ્મણ ધર્મરાજ પાસે ગયો, તે વખતે ભીમ રાજસુવનની બહાર એટલા પર બેઠો હતો. વિપ્રને તરત પાછો વળતો જોઇને તેણે પોતાની પાસે બોલાવ્યો. આ વખતે વિપ્રનું નિરાશ મુખ જોઇનેજ તે સમજી ગયો કે—‘ભિક્ષા ન મળવાથી એને નિરાશ થઇને પાછું ફરવું પડ્યું છે. ધર્મરાજ દરબારમાં હાજર છતાં વિપ્રને ભિક્ષાથી નિરાશ થવું પડ્યું—એ પણ એક વિચિત્રજ વાત છે. દાનના પ્રસંગે યુધિષ્ઠિર નકાર બોલતાં શીખ્યાજ નથી. છતાં આજે આ શું આશ્ચર્ય ?’ એમ મનમાં વિચારના તરંગ આવતાં ખરી હકીકત બાજુવાને તેણે પેલા બ્રાહ્મણને ઠહું કે—‘કેમ ભૂદેવ ! છો તો આનંદમાં ને ?’

વિપ્ર:—‘ભાઈ ! આનંદ તો વચમાં કાલ આવીને હરી ગયો. હવે તો આનંદ કાલના કબજામાં છે.’

ભીમ:—‘શું આપને આજ ભિક્ષા ન મળી ?’

વિપ્ર:—‘આપના વડીલ ગાંધુ ધર્મરાજે ભિક્ષાને માટે આવતી કાલનો વાયદો કર્યો છે, એટલે અમારો આનંદ તો પેલા કેમબખત કાલનાજ કબજામાં ને ?’

ભીમ:—‘ ધર્મરાજ કાલનો વિશ્વાસ ઠઠી કરતાજ નથી, છતાં આજે તમને દાનને માટે કાલનો વાયદો આપ્યો, એ પણ એક અમલકારનીજ વાત છે. ઠીક છે, આપ અહીં બેસો. હું એ બાબતનો પુરતો ખુલાસો મેળવીને આપને તેવો જવાબ આપું છું. ’ એમ કહીને ભીમ પરબારો નોખતખાનામાં આવ્યો. ત્યાં પેટ્ટી જીવલંબાને તેણે એવી તો જોરથી વગાડી કે તેનો અવાજ દરબારગઢમાં તો શું ? પણ અડધા શહેરમાં પણ ફરી વળ્યો. એ લંબાનો અવાજ વિચિત્ર હતો. એટલે તે સાંભળતાં સહુ કોઇ ચમકી ગયા. તેમાં પણ ધર્મરાજના આશ્ચર્યનો તો પાર ન રહ્યો. તે વિચિત્ર વિચારમાં પડી ગયો કે—‘ અચાનક આ લંબાનો અવાજ કેવો ? એવા તે શું જીવલંબા કે ખુશાલીના ખબર મળ્યા કે જેથી અચાનક આ લંબા વગાડવામાં આવી ? અને તે પણ મારી પરવાનગી વિના ? તેવી જીવલંબા કે ખુશાલી કંઈ સાંભળવામાં આવી નથી, છતાં આ લંબા વગાડીને મારી આજ્ઞાનું કોણે અપમાન કર્યું ? ’ આ પ્રમાણે ધર્મરાજ વિચાર કરતો હતો, એવામાં ભીમ એકદમ ત્યાં દોડતો દોડતો આવીને ઠહેવા લાગ્યો કે—‘ મહારાજ ! જીવલંબાની જીવલંબા ! ’

ધર્મરાજ:—‘ ભીમ ! શાની જીવલંબા ? ’

ભીમ:—‘ કાલની. ’

ધર્મરાજ:—‘ કોણે જીવલંબા મેળવી ? ’

ભીમ:—‘ આપશ્રીએ પોતે. ’

ધર્મરાજ:—‘ અરે હું કાલને જીવલંબા ? કોણ કહે છે કે—‘ હું કાલને જીવલંબા. ’ અને તે શી રીતે ? ભીમ ! આ તારા બેઠી બેઠીમાં

હું કાંઈ સમજી શકતો નથી. દુનીયામાં કાલને કોઈ જીત્યો નથી, અને જીતવાનો પણ નથી. શું આ તું મારી મશ્કરી કરવા બેઠો છે? આમાં હું કહેવા શું માગે છે, તે મારાથી તો કાંઈ સમજી શકાતું નથી. આવી ચટપટી ભાષાને અલગ મુકીને ખરી હકીકત શું છે, તે ઝટ કહી બતાવ ને ?

ભીમ:—‘ મહારાજ ! સાચી વાત તો એ છે કે—‘આપણા આંગણેથી કોઈ પણ લિશ્તુક કે બ્રાહ્મણ દાન લીધા વિના પાછો ન જાય’ એ તો જાણે ખાસ તમે એક કાયદો બહાર કર્યો છે. અને તે આજ દિનસુધી તો બરાબર નિયમિત પળાતો પણ આવે છે. પરંતુ આજે દાન લેવા આવેલ પેલા વિપ્રને આપે કાલનો વાયદો કર્યો, તેથી મને પુરેપુરી ખાત્રી થઈ ગઈ કે—આપ હવે કાલને પણ જીત્યા છો ખરા. કારણ કે તે વિના આપ કાલનો વાયદો કરી શકો ખરા? જગતમાં રાજ રાજેન્દ્ર, દેવ દેવેન્દ્ર કે મુનિ મુનીન્દ્ર કોઈ પણ કાલને જીતી શક્યા નથી, એ વાત તો જાણે સાચે સાચીજ છે. છતાં આવા દુર્જય કાલની પણ તમે જીત મેળવી—એના જેવી બીજી ખુશાલી કઈ હોઈ શકે? એ મોટી જીતની ખાતરજ મેં આજે ભંભાને પાંચ પચીશ ઘા વધારે મારીને બરાબર બહારાત કરી છે.’

ભીમની આ લેહલરેલી વાત સાંભળીને ધર્મરાજ જરા શર-માઈ ગયો. ભીમને શું જવાબ આપવો, એ પણ તેને સુજ ન પડી. પેલા બ્રાહ્મણને દાન આપ્યા વિના કાલનો વાયદો કરીને પાછો ઠહાડયો હતો, એ બીના હજી તાજીજ બની હતી. પૂર્વે દાનની ખાખતમાં કોઈવાર પણ તેણે નકાર કે વાયદો વાપર્યો

ન હતો. તેથી આજની વાયદાની વાત હવે તેને પોતાને પણ જરા શરમ ભરેલી અને ભયંકર લાસવા લાગી. છેવટે તે પોતાની મૂર્ખાઈ કબૂલ કરીને બોલ્યો કે—‘ભીમ! આજે દાનની ખામતમાં ન ઇચ્છવા ભોગ મારી ગંભીર ગફલત થઇ છે. નહિ તો દાનના પ્રસંગે હું પચાશ કામ પડતા મુકીને પણ તે કામ પહેલાં કરું. છતાં પુણ્યનું કામ મેં કાલપર મુલતવી રાખ્યું, એ પેલા કૂર કાલેજ મને ગેબી ગફલત કરાવી છે, એમ કહીએ તો ચાલે. પણ ભીમ! આવખતે તેં આવીને મને જે એક યથાર્થ અર્થસૂચક બોધ આપ્યો છે, તે સદાને માટે મારા અંતઃકરણના દરેક પ્રદેશમાં ક્રાંતિ-રાધીને યાદ રહી જશે. આ પ્રસંગ માટે હું તારો જેટલો ઉપકાર માનું, તેટલો ઓછો છે. હવે પેલા બ્રાહ્મણને અત્યારેજ બોલાવી લ્યો, કે જેથી તેને દાન આપીને હું મારા મનને સંતુષ્ટ કરું.’ ધર્મરાજના મુખમાંથી આ છેલ્લો બોલ નીકળતાંજ ભીમ તરત તે બ્રાહ્મણને બોલાવી આવ્યો. એટલે ધર્મરાજે પોતાની બેદરકારી માટે તેની પાસે ક્ષમા ચાચીને તેને મનમાનતું દાન આપી વિદાય ક્યો.

‘જુઓ, શેઠ! આવા ધર્મરાજ જેવા સમર્થ પુરૂષોને પણ કાલનો વિશ્વાસ ન હતો; તો પછી આપણા જેવા સામાન્ય પુરૂષો શા હીસાબમાં? એક પુણ્યના સારા કામને મુલતવી રાખવા જતાં ધર્મરાજ જેવા પ્રવીણ પુરૂષને પણ પસ્તાવું પડ્યું, તો આજકાલ આપણા જેવાનું તે શું ગણું? એક હીંદી ઠવિએ કહ્યું છે કે—‘ભલા કર ભલા હોગા’ એટલે બીજાનું સાડું ઠરવાથીજ આપણું સાડું થાય છે. પોતે ઝેરી બીજ વાવીને કોઈ મધુર ફળ મેળવી શકતું નથી, પણ અમૃત-બીજ વાવવાથીજ મીઠા ફળ

મળી શકે છે. ધતુરો વાવીને કદપવૃક્ષ કોણ પામી શક્યું છે ? દાન-એ એક જાતનું કદપવૃક્ષ છે, અને એનાથી મનુષ્ય પોતાને મન ગમતા મીઠા ફળ મેળવી શકે છે. લક્ષ્મી, દાન કે લોગમાં વપરાય, તોજ તેની સાર્થકતા છે. તેમાં પણ ‘એકગણું દાન અને સદસ (હજાર) ગણું પુણ્ય’ એ કહેવત પ્રમાણે દાન કરવામાંજ લક્ષ્મીની સંપૂર્ણ સાર્થકતા છે.

એક વખત લોજરાજાએ એક મોટી સલા લરી તેમાં પાંડિતોને તેણે ખાસ આમંત્રણ કરીને બોલાવ્યા. સલા ભરવાનો હેતુ અગાઉથી કોઈને જાહેર કરવામાં આવેલ ન હતો. તે વખતે એક પ્રખ્યાત ગવંયાને પણ આમંત્રણથી બોલાવવામાં આવ્યો હતો. શરૂઆતમાં મંગળની ખાતર ગવંયાએ તાલસુરથી સંગીતની શરૂઆત કરી. એમ કરતાં સંગીતનો ઠાઠ જ્યારે બરાબર જાગ્યો, તે વખતે રાજાએ અચાનક સંગીતને અધવચ બંધ રખાવી હાજર રહેલા બધા પાંડિતોને સંબોધીને કહ્યું કે:—

“કદપના-મુષ્ટિની મુસાફરી કરીને પાર ઉતરેલા પ્રખર પાંડિતો ! અદ્ભુત સંગીતના આનંદનો અધવચ ભંગ કરીનેજ આ સલા ભરવાનો હેતુ તમને જણાવવાનો છે. તે એજ કે— ‘સંગીતના આનંદમાં અહનદ વધારો કરનાર આ મૃદંગ (તબલા) પોતાના અવ્યક્ત અવાજથી આપણને શું બોધ આપે છે, તેનો અત્યારેજ આ સલા સમક્ષ કોઈ કદપના-પારંગત પાંડિત જવાબ આપી શકશે ? તેમાં જે પાંડિત મારા મનને ગમતો ખુલાસો આપશે, તેને એક લાખ સોના મહેર બક્ષીશ આપવામાં આવશે, આ વિચિત્ર પ્રશ્ન સાંભળીને અન્ય સમાજનો તો આશ્ચર્યચકિત

મધ ગયા, પરંતુ તે વખતે મોટા મોટા પંડિતો પણ ચક્રિત થઈને વિચારમાં પડી ગયા. સહુ કોઈ એક બીજાના મુખ સામે જોઈ રહ્યા. આ વખતે કેટલાક પ્રૌઢ પંડિતો પોત પોતાની કલ્પના પ્રમાણે એ વિચિત્ર પ્રશ્નનો જવાબ તો બોલી ગયા, પણ તેથી રાજાજી કંઈ પ્રસન્ન ન થયા. એટલે સલાસદોને લાગ્યું કે—‘આમાં લક્ષ સુવર્ણ મ્હોર બક્ષીશ લે, એવો કોઈ ભાગ્યશાળી ભાસતો નથી.’ વળી રાજાને પણ લગભગ નિરાશ થવાનો વખત આવ્યો. એવામાં એક વયોવૃદ્ધ અને કલ્પનાકુશળ પંડિત, કે જે રાજાના સ્વભાવનો સારી રીતે પરિચિત હતો. તે આગળ આવીને સભ્યતાથી બોલ્યો કે— ‘રાજન્ ! આપના ગૂઢ પ્રશ્નનો ખુલાસો મારી જીર્ણ કલ્પના પ્રમાણે એવો થાય છે કે—‘તદ્ગતં ચન્ન દીયતે’ એટલે ‘જે લક્ષ્મી દાન કરવાના ઉપયોગમાં આવતી નથી, તે વૃથા-નષ્ટામીજ છે. અર્થાત્ જે દ્રવ્ય દાનમાં વપરાય છે, તેજ એક રીતે જમા થાય છે.’ ભોજરાજા પોતે દાનને બહુજ માન આપતો હતો, એટલે આ ઉપરના જવાબથી તે બહુજ સંતુષ્ટ થયો, અને તેની સાથે સમાજનો પણ બધા આનંદ પામ્યા. આ વખતે રાજાએ જાતે દાનને માટે બહુજ પ્રશંસા કરી, અને તે પ્રજાજનોએ એકમતે બહુજ હર્ષપૂર્વક વધાવી લીધી. છેવટે સમસ્યા પૂરનાર પંડિતને એક લક્ષ સોના મ્હોર બક્ષીશ આપવામાં આવી અને સલા બરખાસ્ત થઈ.

શેઠ ! ભોજરાજા જેવા ભાગ્યશાળી ભૂપાલ પણ દાનની માત્ર પ્રશંસા કરી ગયા છે, એટલુંજ નહિ પણ તેવા નિઃસ્વાર્થી દાનથી પોતાની કીર્તિને પણ તે યાવજંદગિવાકરૈ અચલ કરતા ગયા છે. વળી જુઓ, ધર્મના દાન, શીલ, તપ અને ભાવ-એ ચાર પ્રકારમાં પણ

હાનને પ્રથમ ગણવામાં આવેલ છે. તેમાં હેતુ એવો સમાયેલો છે કે—
 હાન શિવાયના ત્રણ પ્રકાર માત્ર પોતાના આત્માને મારેજ સુખરૂપ
 નીવડે છે; પરંતુ હાન તો પોતાને તેમજ લેનારને પણ સુખરૂપ
 થઈ શકે છે. એટલે હાતા અને હાન લેનાર—એ બંનેને તે આનંદ-
 કારી છે. એક અસમર્થ કે હીન હોય તેજ હાન લેવાની ઉમેદ કરે,
 અને તેને જ્યારે હાતા તરફથી કોઈપણ પ્રકારની થોડી ઘણી મદદ
 મળે, ત્યારે તેના આત્માને કેટલો ગંધા આનંદ અને સંતોષ
 થતો હશે, તે તો તે પોતેજ સમજી શકે. આપણને એ કલ્પ-
 નાને જ્યાં આવવો પણ મુશ્કેલ છે. દુનીયામાં પૂર્વ કુબેર જેવા
 હજારો અને લાખો શ્રીમંત થઈ ગયા છે, પણ હાનથી જેમણે
 પોતાની ઉદારતા સિદ્ધ કરી બતાવી છે; તેમનાજ માત્ર ગણ્યા
 ગાંઠ્યા નામ આજે પ્રાતઃસ્મરણીય થઈ પડ્યા છે. તેમના હાનનો
 હાખલો લઈને અત્યારે પણ કેંક ભાગ્યવંત પુરૂષો હાનથી પોતાની
 લક્ષ્મીને સાર્થક કરે છે. અને મગ્નણ શેઠ જેવા કૃપણશિરોમણિનું
 નામ લેતાં કે સાંભળતાં પણ આપણ ગંધાને અપશુકનના ભયની
 મોટી શંકા થઈ પડે છે. એક કવિએ લક્ષ્મીની ત્રણ ગતિ
 બતાવી છે:—

“દાનં મોગો નાશ-સ્તિજ્ઞો ગતયો મહંતિ વિનશ્ય,

યો ન દદાતિ ન મુંકે તસ્ય તૃતીયા ગતિર્મવતિ” ॥

એટલે ‘ધનની હાન, ભોગ અને નાશ—એ ત્રણ ગતિ હોઈ
 શકે. તેમાં જે ધનિક પોતાના ધનને હાન કે ભોગના ઉપયોગમાં
 લઈ શકતો નથી, તેના ધનની છેવટે ત્રીજી ગતિ એટલે નાશજ
 થાય છે.’ મારે શેઠ! ધનને માત્ર ભેગું કરીને સંઘરી રાખવામાં

સુખ નથી, પણ તેને સારે માર્ગે વાપરવાથી સુખ-શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે, અને સાંસારિક સુખસાધનોમાં ઉપયોગ કરવાથી તેની સાર્થકતા છે.”

ઠરમશીભાઈ:—“રવજીભાઈ! પૈસો-એ માણસનું અગ્ની-ચારમું પ્રાણ છે, અને તે દશ પ્રાણ કરતાં પણ સહુને વધારામાં વધારે પ્રિય લાગે છે. એની ખાતર માણસો પોતાના દશ પ્રાણની પણ દરકાર કરતાં નથી. તો પછી તેઓ પોતાના ધર્મની કે દાન-પુણ્યની દરકાર શા માટે કરે? જે પૈસો મેળવવા જતાં માણસને આટલી બધી મહાભારત તકલીફ ઉઠાવવી પડે છે, તે પૈસાપરથી સ્ટેજમાં માણસનો મોહ ઉતરી જાય ખરો કે? જો કુદરતે એનામાં આવી મનમોહક અને આકર્ષણ-શક્તિ છુપાવી રાખી ન હોત, તો આજે દુનીયામાં એની દરકાર પણ કેણુ કરત? આવી મોટી મોટી વાતો કરતાં તો જેમ તમને આવડે છે, તેમ મને પણ બધી આવડે છે, પરંતુ માયાનો મોહ છોડવો-એ કાંઈ સહેલી વાત નથી. રવજીભાઈ! બીજા લોકો તો ગમે તેમ માનતા હોય, પણ મેં તો એટલે સુધી નિશ્ચય કરી લીધો છે કે:—

“આ જગમાં પૈસા સમ ઉત્તમ નથી અવર વસ્તુ ભાઈ,
પૈસો મારો પરમેશ્વર ને પૈસાથી સરવે કાંઈ;
મહેલ બગીચા આવાસ સુંદર રત્નમણિના રહેઠાણો,
રાયરચીલા રંગસંગ સુખ પૈસાથી સહુ કેા બાણો.”

એટલે આ નિશ્ચયપરથી હાલ તુરતમાં માફ મન કરીને ડગમગી જાય—એમ તો છેજ નહિ. બાકી તમારે હજી પણ ખારા મીઠા જે ચાર બોલ સંભળાવવા હોય, તો બલે સુખેથી સંભળાવી

હો. તમારા મને મીઠા છતાં મને અણુગમતો આવો ઉપદેશ સંભ-
ળાવવાનો શુભ અવસર તમને કાંઈ વારે વારે મળવાનો નથી.
આપણી તો સો વાતની એકજ વાત છે કે—‘પૈસા જેવી મીઠી
ચીજ—એ કોઈને મુક્ત આપી દેતાં આપણને આવડતું નથી.’
એમ મુક્ત આપવા માંડીએ, તો લાખો નાણા તો શું પણ કરોડો
નાણા પણ એક કાચી અડધી ઘડીમાં ખરચાઈને ખતમ થઈ જાય.”

સ્વભુલાઈ:—“શેઠ ! તમારી પાસે લક્ષ્મીજી કોઈ એવા
પ્રકારની એકઠી થઈ છે કે જેનો સ્પર્શ અને ઉપલોગ કરવાથી
તમારું મન એક લોખંડ જેવું ઠઠણ બની ગયું છે. એટલે હવે તેને
પીગળાવવાનો પ્રયત્ન કરવો તે ઘણું ભાગે વૃથાજ છે. અનીતિથી
કાવાદાવા કરતાં મેળવેલ માયાના મીઠચરથી મનની કુપણતા આટલી
હઠસુધી વધી ગઈ હોય, તો તેમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નથી.
કારણ કે તેવા ઘણા દાખલા દુનીયામાં મળી શકે તેમ છે. ઉદરમાં
ગયેલ અનીતિના એક દાણાને માટે પણ માઠી અસર થવાના
બચથી કેક ન્યાયવંત સજ્જનોને જીલાળ લેવા પડ્યા છે. એ
સંબંધમાં આપણા ધર્મકથાનુયોગમાં ઠહેવામાં આવેલ પુણ્યિય
શ્રાવકની વાત, આપણને પૂરેપૂરી સાબીતી કરી આપે તેમ છે.
માર્ગાનુસારીપણાના પાંત્રીશ ગુણોમાં પણ ‘ન્યાયોપાર્જિત દ્રવ્ય
એટલે ‘નીતિથી પૈસો કમાવવો’—એ ગુણને બધા ગુણો કરતાં પ્રથમ
દરજાએ ગણી બતાવેલ છે. નીતિ અને અનીતિથી ઉપાર્જિત કરેલ
પૈસામાં અમૃત અને ઝેર જેટલો મોટો તફાવત જોવામાં આવે
છે. નીતિના પૈસાથી માણસની મતિ મલીન હોય, તોપણ તે સુધ-
રીને મેષ્ટ બની જાય છે અને અનીતિનો પૈસો સારી અને

સરલ મતિને પણ લમાવી લમાવીને મલીન બનાવી દે છે. અની-
તિના પૈસાનો આહાર, સાધુઓને પણ પ્રમાદી અને લાલચુ બનાવી
મુકે-તેમાં નવાધ જેવું કાંઈ નથી. આજકાલ સાધુઓને આપણે
પ્રમાદી કહીને દોષિત ઠરાવીએ છીએ, પણ તેઓ આહાર તો
આપણાજ ધરના લઈને વાપરે છે ને ? એટલે પછી આહાર તેવા
ઓડકાર તો હોવાજ જોઈએ. જ્યાંસુધી આપણી પોતાનીજ ન્યાય-
નીતિ સુધરી નથી, તો સાધુઓને દોષ દેવાથી શું ? જે પુરૂષો
પોતાની ન્યાયવૃત્તિને નિશાન બનાવીને પોતાનો ગૃહ-વ્યવહાર
ચલાવતા આવે છે, તેવા સજ્જન મનુષ્યો ગમે તેવા સંકટ-સમયે
પણ પોતાની પ્રાણપ્રિય નીતિને લેશ પણ લાંછન લાગવા દેવા
નથી. એજ મતલબનો એક એવો સંસ્કૃત શ્લોક છે કે—

“નિર્વંતુ કાર્યનિપુણા યદિવા સ્તુબંતુ,
લક્ષ્મીઃ સમાચિશતુ ગચ્છતુ વા યથેષ્ટમ્ ;
મયૈવ વા મરણમસ્તુ યુગાંતરે વા,
ન્યાયાત્પથઃ પ્રચિચ્છંતિ પદં ન ધીરાઃ ” ॥

એટલે—‘કાર્યકૃશળ પુરૂષો જલે નિંદા કરે કે સ્તુતિ કરે,
લક્ષ્મી આવે વા યથેચ્છાએ ચાલી જાય, મરણ કદાચ આજ થાય
કે યુગાંતરે એટલે હજારો વરસ પછી થાય, પરંતુ ધીર પુરૂષો
પોતાના ન્યાય-માર્ગથી એક પગલું પણ ચલાયમાન થતા નથી.’
અર્થાત્ નિંદા થાય, હરિદ્રતા કે મરણ જેવો વિકટ પ્રસંગ પોતાની
હિપર આવી પડે, તોપણ તેઓ પોતાની ન્યાયી ટેકને કદાપિ
મુકતા નથી. શ્રાવકપણાના બાર વ્રત તો દૂર રહ્યા, પણ માર્ગ-
નુસારીપણાના પાંત્રીશ ગુણો કે જેમાં ન્યાયવૃત્તિને પ્રથમ ગુણ

કહેવામાં આવેલ છે; તેમાં પણ મુખ્ય હેતુ એવો છે કે—‘નીતિ-એ બધા ગુણ અને ધર્મનો મૂલ પાયો છે.’ તો તેની મજબુતાઈ વિના ગુણ કે ધર્મ ટકીજ શી રીતે શકે? જ્યાંસુધી એ ન્યાય-વૃત્તિ—ગુણ આપણા અંતરમાં કે આચારમાં આવે નહિ, ત્યાં-સુધી આવકધર્મની યોગ્યતા તો સંભવેજ ક્યાંથી? નીતિ અને અનીતિના પૈસામાં સારી કે માઠી અસર થવાની કેવી ગુપ્ત શક્તિ રહેલી છે, તેને માટે એક એવો દાખલો છે કે જે સાંભળવાથી તમને તેનો ખરાબર સચોટ ખ્યાલ આવી શકશે. માટે તે પણ એક વખત ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી દેયો:—

એક રાજાને નીતિ અને અનીતિના પૈસા બદલ કોઈ મહા-ત્મા સાથે વાદવિવાદ થયો, તેમાં રાજાની માન્યતા એવી હતી કે ‘નીતિ કે અનીતિના પૈસામાં એવી તે કંઈ ચીકાશ ચોટી જાય છે કે જે મનુષ્યની ગમે તેવી મનોવૃત્તિને પણ ફેરવી નાખે?’ અને મહાત્માનું માનવું તે કરતાં બિલકુલ ઉલટાજ પ્રકારનું હતું. તકરાર કરતાં કરતાં છેવટે રાજા એવા ઠરાવ પર આવ્યો કે—‘યોગિરાજ! જો આ વાત તમે મને સાક્ષાત્ સાબીત કરી બતાવો; તોજ મારા માનવામાં આવે તેમ છે. તે શિવાય માત્ર યુક્તિ-ઓની લડતથી મનનું કાંઈ પણ સમાધાન થઈ શકવાનું નથી. યુક્તિઓથી એક વસ્તુને જેવું રૂપ આપવું હોય, તેવું આપી શકાય, તેથી તે વસ્તુ તેવાજ પ્રકારની છે; એમ તેના ગુણ દોષ જણ્યા વગર માની શકાય નહિ. એમ તો નાસ્તિક વાદીઓ પણ પોતાની કુયુક્તિઓના બળથી સત્ય વસ્તુને પણ અસત્ય ઠરી બતા-વીને સરલ માણસોને ભ્રાંતિમાં નાખી દે છે. માટે દૃષ્ટિસમક્ષના

પુરાવાથી સિદ્ધ કરી બતાવો, 'તો આપનું' વચન શિરસાવંધ સમ-
જીને હું સત્ય માની લઉં. '

તે નગરમાં ધર્મદાસ કરીને એક શેઠ રહ્યો હતો. તે ન્યાયવાંત
એવા ઉપનામથી લોકોમાં પ્રખ્યાત હતો. અનીતિને માટે તેને
બહુજ તિરસ્કાર છુટ્યો હતો. સ્વપ્નમાં પણ તેણે કોઈવાર અન્યા-
યનો વિચાર કર્યો ન હશે. નીતિની કમાણીથીજ સંતોષ માનીને
તે પોતાનો વ્યવહાર ચલાવતો હતો. તેથી તેની સત્યતા ઉપર
લોકોનો બહુજ વિશ્વાસ બેસી ગયો હતો. એટલે તે મહાત્માની
સૂચનાથી પરીક્ષા કરવાની ખાતર રાજાએ એક રૂપિયો ધર્મદાસની
પાસેથી અને એક રૂપિયો પોતાના ભંડારમાંથી મગાવી લીધો.
તે વખતે તૈયાર રાખેલ પોતાના બે માણસોના હાથમાં તે એક
એક રૂપિયો મુકીને રાજાએ ખાનગીમાં તેમને એવી બલામણુ
કરી કે—“જુઓ, આ મારો રૂપિયો છે, તે સમાધિ ચડાવીને
બેઠેલ કોઈ યોગિરાજના ચરણમાં મુકી દેજે અને પછી છાની
રીતે જોયા કરજે કે તે શું કરે છે? અને આ ધર્મદાસનો રૂપિયો
છે, તે કોઈ મચ્છીમારના હાથમાં આપી દેજે અને પછી તે
કેવી પ્રવૃત્તિ કરે છે, તે ગુપ્ત રહીને બધું જોયા કરજે. આ
કસોટીનું કામ બજાવતાં કદાચ પાંચ દશ કે પંદર દિવસ નીકળી
જાય તોપણ તેનું આખિરનું પરિણામ જોયા વિના તમારે પાછા
ન ફરવું.” એ રીતે પક્ષપાતથી ગુપ્ત સુચના કરીને રાજાએ તેમને
વિદાય કર્યા.

આગળ ચાલતાં એક મચ્છીમાર માછલાં પકડવાની જાણ
લઈને આવતો હતો. તેને જોઈને એક આદમીએ પેલો ધર્મદાસનો

રૂપીયો. તેના હાથમાં મુકી દાધો. એ રૂપીયો તેના હાથમાં આવ-
તાંજ તેની અગાઉની મનોવૃત્તિમાં કંઈક ફેરફાર થઈ ગયો. તે
અત્યારે જો કે જાળ લઈને માછલા પકડવા જતો હતો, પણ તે
રૂપીયાનો સ્પર્શ થતાંજ તેને વિચાર થયો કે—‘આ રૂપીયો કોઈ
પુણ્યવંત પુરૂષ તરફથી મને મળેલ છે. અમ જેવા મઝ્છીમારને
રોકડો રૂપીયાનું દાન કરનારા દાતારો પણ દુનીયામાં શોધ્યા
જડી શકે ખરા. નહિ તો મારો ધંધો દેખીતી રીતે પાપનોજ
છે, છતાં મારા જેવા એક પુરા પાપી તરફ આટલી બધી દયા
દર્શાવીને દાન કરનાર તો ખરેખર ભગવાનનો વારસો લેનાર કોઈ
મહા ભાગ્યશાળીજ હશે. બસ, આજના ખરચ પુરતું તો મને
ભગવાનેજ મોકલી આપ્યું, તો હવે કાલની ચિંતા આજ શા માટે
કરું? આજનો એક દિવસ તો એ પાપી ધંધાથી ભગવાને મને
બચાવ્યો.’ એમ ધારીને તે પોતાના ઘર તરફ પાછો ફર્યો, અને રસ્તામાં
પેલા રૂપીયાનું અનાજ પણ તેણે સાથે સાથે લઈ લીધું. હજી તો
માત્ર પેલા રૂપીયાનો તેણે સ્પર્શજ કર્યો છે; પણ તેના ખરીદલા
અનાજના સ્થૂલ પરમાણુએ તેના ઉદરમાં આવીને હજી એકરૂપ
થયા નથી, છતાં તેના માનસિક પરિણામ બદલાઈને તે પ્રથમ
કરતાં એક જુદાજ પ્રકારના થઈ ગયા. પછી જ્યારે તે રૂપીયાના
અનાજના સ્થૂલ પરમાણુઓ તેના ઉદરમાં આવીને અન્ય અવ-
યવો સાથે એકરૂપ થયા, ત્યારે તો તેની મનોવૃત્તિ એક આદર્શ
જેવી બની ગઈ. હવે તેના પુણ્યની રેખા કંઈક પ્રકાશવા લાગી,
એટલે પોતાના પ્રથમના દુષ્ટ ધંધા તરફ તેને તિરસ્કાર છુટવા
માંડ્યો. શુભ વિચારોના જરથી તેણે પોતાના પ્રથમના અધમ

વિચારોને અંતરમાંથી હાંકી કહાડયા. 'શ્રાવકકુળમાં જે જન્મ પામે, તેનેજ સમ્યક્ત્વ કે શુભ વિચારો લાવવાનો અધિકાર છે' એવો કાંઈ શાસ્ત્રીય નિયમ નથી. ગમે તે મનુષ્ય પોતાના આત્મ-રૂપ નિર્મળ આદર્શમાં શુભ વિચારોનો પ્રતિબિંબ પાડવાને હક્ક-દાર છે. પોતાના અંતરમાં શુભ વિચારો આવતાં તેણે એક એવો દૃઢ નિશ્ચય કરી લીધો કે:—'ખસ, હવે તે િ અધમાધમ પ્રવૃત્તિ તો દૂર રહી, પરંતુ એ ધંધાના ધાતકી વિચારોને પણ હું મારા અંતરમાં સ્થાન આપીશ નહિ. દુનીયામાં બીજા કોઈ ધંધાની ખોટ નથી. માટે તેવો ધંધો કરીનેજ હું મારો વ્યવહાર ચલાવીશ.' આવા તે અડગ નિશ્ચયપર આવી ગયો. પછી કંઈ રોજગારની શોધમાં ફરતાં ફરતાં લાગ્યયોગે તે પેલા ધર્મદાસ શેઠના ઘરે આવી ચડ્યો. ત્યાં શેઠને તેણે પોતાની પ્રથમની પ્રવૃત્તિ અને અત્યારનો નિશ્ચય કહી સંભળાવ્યો, એટલે તેના શુભ વિચારના અનુમોદન સાથે ધર્મદાસ શેઠ થોડી ઘણી તેને મદદ આપી અને પોતાના રોજગારમાં તેનાથી બની શકે તેવા કામમાં જોડીને તેના વ્યવહારનો સારીરીતે બંદોબસ્ત કરી આપ્યો.

હવે આ બાબુ બીજા આદર્શ યોગીની તપાસ કરવા ક્યાં જંગલમાં ઉતરી પડ્યો. ત્યાં એક વટવૃક્ષની નીચે કોઈ જટાધારી યોગી સમાધિ ચડાવીને બેઠો હતો. એટલે રાજની શુભ સૂચના પ્રમાણે પેલો રૂપીઆ તે યોગીના ચરણ-કમળ આગળ મુકી દીધો, અને તેનું પરિણામ જોવાને તે છાની રીતે વૃક્ષ ઉપર ચડીને બેસી રહ્યો. જે ઘડી પછી યોગી સમાધિ ઉતારીને સાવધાન થયો, તેવામાં અચાનક તેની દૃષ્ટિ પેલા રૂપીઆપર પડી. એટલે

પોતાના યોગના વિચારોને બુદ્ધી જઈને તરત તે રૂપીઆ તરફ
 તેણે પોતાનો હાથ લાંબાવ્યો. એક સામાન્ય રીતે પણ પૈસા
 જેવી ચીજ માણસને આકુળવ્યાકુળ બનાવી દે; તો પછી આ
 તો વળી અનીતિનો પૈસો, એટલે તેમાં બાકીજ શું રહે? પેલા
 રૂપીઆનો સ્પર્શ થતાંજ તે દુનીયાની મોહબાળનો એક મત્સ્ય બની
 ગયો. “હું એક સમાધિને સાધનાર યોગી છું, અને દુનીયાદારીના
 તમામ આચારો તથા વિચારોથી મારે બિલકુલ અલગ રહેવાનું છે.
 મોહ-બાળથી મુક્ત થવા માટે આ યોગ લઈને હું એક પરમા-
 ત્માના માર્ગનો પથિક બન્યો છું. ઇન્દ્રબાળ કે ઇન્દ્રધનુષ્ય જેવી
 ચપળ માયા (લક્ષ્મી)ના પડછાયાથી પણ મારે દશ ગજ દૂર
 હઠી જવાનું છે.” આવા વિચારોને બદલે તે એક જુદાજ પ્રકાર-
 ના વિચારપર ચડી ગયો. એક દીર્ઘસંસારી કે કૃષ્ણપક્ષીયા
 જીવના વિચારોમાં અને તેના વિચારોમાં ઠંઠં પણ તફાવત ન રહ્યો.
 આપણા પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિ યુદ્ધની કૂર ભાવનામાં જેમ આગળ
 વધતા ગયા, તેમ આ યોગિરાજ પણ વિષયની તીવ્ર વાસનામાં
 આગળને આગળ વધતો ગયો.

મનને મસ્તાન અને એકતાન બનાવી દે, તેવા સંગીતનો
 સ્વાદ તો તે ચાખી એઠો હતો, સારા સારા દેખાવો અને કોમની
 વસ્તુઓનું મનમોહક રૂપ પણ તે ઘણું ઠેકાણું જોઈ ચુક્યો હતો,
 વિવિધ પુષ્પોની સુગંધિ તો તેને નિરંતર અનાયાસેજ મળ્યા કરતી
 હતી, અને તરેહ તરેહના મેવા મીઠાઈ કે મધુર ખાનપાનાદિકથી પણ
 તે ઘણીવાર તૃપ્ત થઈને એઠો હતો. એટલે શ્રવણ, ચક્ષુ, નાસિકા
 અને જીભ—એ ચાર ઇન્દ્રિયોના વિષયને માટે તેને કશી હરકત

પણ ન હતી. પરંતુ એક સ્પર્શેન્દ્રિયના વિષયનો અનુભવ તેણે ક્યારેય લીધો ન હતો. એ તેના મનની ઉમેદ અત્યારે ઉભરાઈને ઉછાળા મારવા લાગી. તેના વિચારનું વહાણ હવે વિષય-વાસનાના તોફાની તરંગોમાં અથડાવા લાગ્યું. જો કે અત્યારે તેના શરીરે ભસ્મ ચોળેલી હતી, તેના મસ્તકપરની ભસ્મમિશ્રિત લાંબી જટા, પવનના ચોગે ઉંચી નીચી થતી હતી, અને શરીરપર પણ તેણે ભગવાં વસ્ત્રો ધારણ કરી લીધાં હતાં. આ બધી યોગદશાની સાક્ષાત્ નિશાનીઓ હાજર હોવા છતાં અત્યારે કયો આત્મવાદી તેને યોગી કહીને બોલાવશે ? તેના અંતરગમાં યોગના રંગનું હવે નામ પણ ક્યાં રહ્યું છે ? કારણ કે યોગરહસ્યના જ્ઞાતા ઉપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી મહારાજે કહ્યું છે કે—

“ મુંડ મુંડાવત સખહી ગાડરીયા, હરિણ રોજ બિનુ ધામ;
એતેપર નહિ યોગકી રચના, જો ન રહે મન ઠામ.
તબલગ કબ્લ ક્રિયા સખ નિષ્કલ, જ્યુ ગગને ચિત્રામ;
જખલગ આવે નહિ મન ઠામ.”

એટલે—‘ ગાડરો કેશ મુંડાવે છે, વટવૃક્ષો જટા (વડવાઈ) ધારણ કરે છે અને મૃગલાઓ તેમજ રોજ પોતાના નિયત સ્થાન વિના જંગલમાં નિવાસ કરે છે; છતાં મનની સ્થિરતા વગર યોગની રચના સંભવતી નથી. અને જ્યાંસુધી મન કરીને ઠેકાણે ન આવે ત્યાંસુધી આકાશની ચિત્રામણી જેમ કબ્લ કે ક્રિયા પણ બધી નિષ્કળ છે.’ આ બોલ પ્રમાણે તેનામાં હવે યોગની રજ પણ ક્યાં હતી ?

બસ ! નીતિ અને અનીતિના પૈસામાં જુઓ. આટલોજ તફાવત છે. ક્યાં મચ્છીમારનો ઘાતકી ધંધો ? અને ક્યાં આ યોગિરાજની મીઠી યોગસમાધિ ? આ બધી બાજુ સુધારનાર કે ખેડાન-ખેડાન કરનાર બીજું કોઈ ન હતું, પણ તે માત્ર નીતિ કે અનીતિના પૈસાનોજ પ્રભાવ હતો. પછી તે યોગી અનીતિના પૈસાને ઝેરી સ્પર્શથી અધમ દશા પામીને કેવી રીતે યોગ બ્રહ્મ થયો, તેનું સવિસ્તર વર્ણન આપવું અહીં ઉચિત નથી, છતાં પણ ટુંકામાં એટલું તો કહેવુંજ પડશે કે તે અનીતિના રૂપીઆના યોગે પરચીના કુંદમાં કસાઈને એક સામાન્ય ગૃહસ્થ કરતાં પણ વધારે હલકી દશાએ આવી ગયો.

પેલા મચ્છીમાર અને આ બ્રહ્મ યોગિરાજની વાત, પોતાના માણસોના મુખથી જ્યારે તે રાજાના સાંભળવામાં આવી, ત્યારે તેને સોળે સોળ આના ખાત્રી થઈ ગઈ કે—‘નીતિ અને અનીતિના પૈસામાં અમૃત અને ઝેર જેટલો મોટો તફાવત છે.’ પછી તે મહાત્માને ખોલાવીને રાજાએ સલા સમક્ષ તેમનો બહુજ સત્કાર કર્યો, અને તેમના નીતિ-વાક્યનો સ્વીકાર કરીને “નીતિ અને અનીતિના પૈસામાં અમૃત અને ઝેર જેટલો મોટો તફાવત છે.” એ પ્રમાણે અક્ષરો કોતરાવીને તેણે પોતાની રાજસલામાં તેમજ રાજમાર્ગ પર પાંચ દશ શિલાલેખ જડાવી દીધા.

કરમશી શેઠ ! તમારા પણ આવા લુપ્ખા અને કંઠણ પરિણામ થઈ ગયા છે, તેનું કારણ પણ બીજું કંઈ નથી; પરંતુ અનીતિના પૈસાને લીધેજ આજે તમારી આવી દશા થવા પામી છે. જુઓ, શેઠ ! અત્યારે આપને કહેવા કે સમજાવ-

વામાં મેં કંઈ કચાશ રાખી નથી; છતાં તમારા કંઠથી હૃદયમાં ફામળતા ન આવે તો આપના લાગ્યની વાત. હિત શિખામણ સ્વીકારવી કે નહિ—એ સાંભળનારની મરજી ઉપરની વાત છે.”

સ્વભાષના આ લાંબા વર્ણનથી આખિર તે બહુજ કંટાળી ગયો હતો, અને તેથી તે વખતે તેણે વેપારની ગડમથલમાં પોતાનું મન પરીવી દીધું હતું, એટલે ‘તુમ કહેતે જાઓ, હમ સુનતે હય.’ એ કહેવત પ્રમાણેજ હકીકત બની. કારણ કે:—

“કહા હોત પયપાન કરનસે, ખિષ નહિ વજત સુજંગ.

કાગાકુ કયા કપુર ચુગાવત, શ્વાન નહાવત ગંગ.

ખરકુ કહા અગરજા વિલેપન, મર્કટ બૂધણ અંગ.”

બસ ! અયોગ્યને ઉપદેશ આપવાથી જુઓ, આવી ગતિ થાય.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

પડતીના પ્રારંભ.

“ ઉદયતિ યદિ માનુઃ પશ્ચિમે દિગ્વિભાગે,
વિકસતિ યદિ પશ્ચિમ પર્વતાગ્રે શિલાયામ્ ;
પ્રચલતિ યદિ મેરુઃ શીતતાં યાતિ વહ્નિ-
સ્તદપિ ન ચલતીયં ભાવિની કર્મરેખા ” ॥

એટલે—‘સૂર્ય’ કદાચ પશ્ચિમ દિશામાં ઉદય પામે, પર્વતના કંઠે પથરપર કદાચ કમળ ઉગીને વિકસિત થાય, મેરુપર્વત જેવો મહાગિરિ પણ કદાચ ચલાયમાન થઈ જાય અને ધગધગતી અગ્નિ પણ પાણીની જેમ શીતલતાને ધારણ કરે ; તથાપિ મનુષ્યની ભાવી કર્મ-રેખા કદાપિ ટળતી નથી.’ એટલે કર્મના કાયદાની શિક્ષા મનુષ્યને જે ભોગવવાની હોય છે, તેમાં એક તલભાર પણ ફારફેર થઈ શકતો નથી. ભાવી—એ ખરેખર! મનુષ્યને ભુલ ખવરાવે છે, એમ કહેવામાં કંઈ પણ શંકા જેવું નથી. નહિ તો પાંડવો જેવા શાણા પુરૂષો શું નહોતા સમજતા કે જુગારથી માણસના જાનમાલની ખુવારી થાય છે? છતાં તેમણે દુર્યોધન સામે જુગારનો દાવ શા માટે માંડ્યો? અને રાજ્યભ્રષ્ટ થઈ ખુવાર શા માટે થયા? તેમની જુગારની હઠથી સતી દ્રૌપદીને પણ કેટલું બધું સંકટ સહન કરવું પડ્યું? આ બધો પ્રબળ ભાવીનોજ પ્રતાપ સમજવો. શું રાવણ નહોતો જાણતો કે પરમ્મની સામે વિકારથી જેવા માત્રમાં પણ મહાપાપ છે?

તો પછી તેનું હરણ કરવાની તો વાતજ શી કરવી? છતાં ભાવિચક્રના ચક્રોએ ચડી પોતાના સ્વરૂપનું પરાવર્તન કરી માયાબળથી સુવર્ણમૃગનો આકાર બનાવીને તેણે સતી સીતાદેવીનું હરણ કર્યું. તેમ છતાં તેની સ્ત્રી મંદોદરી અને તેના બંધુ બિલીષણે તેને સીતાદેવીને પાછી મુકી આવવા માટે સમજાવવામાં ઠંઠ બાકી નહોતી રાખી, પણ ભાવિની સત્તા આગળ તે બિચારો પોતાની ખોટી હઠ શી રીતે મુકી શકે? એટલે આખર તેને લક્ષ્મણના ભોગ થવું પડ્યું, અને સીતાહરણનો કાળો ડાગ સહાને માટે તેના શિરપર રહી ગયો.

હીવાના રૂપમાં અંબાએ તેમાં કુદકો મારનાર બિચારા પતંગને ક્યાં ખ્યાલ છે? કે—‘આ રમણીય રૂપ નથી, પણ મારે માટે તે એક તૈયાર ચિતા છે અને એક ક્ષણવાર પછી મારે તેમાં બળીને ભસ્મ થવું પડશે.’ સંગીતનો મધુર ધ્વનિ સાંભળવામાં સંદીન બનેલા મૃગલાને ક્યાં માલુમ છે? કે—‘આ સંગીતના સંધાનમાં મારું બંધન પણ સાથેજ જોડાયેલું છે, અને તે બે ચાર ક્ષણમાંજ મને ઘેરીને પરાધીન બનાવી દેશે.’ માંસની પેશી લેવાને તલપી રહેલા પેલા મત્સ્ય (માછલા) ને પણ ક્યાં માલુમ છે? કે—‘આ પેશીના પડમાં મારે માટે એક તીક્ષ્ણ ભાલો પણ તૈયારજ છે, અને તે એક બે મિનિટમાં મને વીંધીને અહીંથી વિદાય પણ કરી દેશે.’ પેલી બનાવટી હાથણીને જોઈને અત્યંત કામાતુર થયેલા ગજરાજને પણ ક્યાં ગમ છે? કે—‘આ મારી કામવાસનાને તૃપ્ત કરનાર સજીવન હાથણી નથી, પણ તેના પડનીચે મારે માટે એક જીવલેણ ખાડો ખોદીને તૈયાર કરવામાં

આવેલ છે, અને તે રીખાવી રીખાવીને મારા પ્રાણ લીધા વિના મને કદી મુકનાર પણ નથી.’ સુગંધ લેવામાં લુપ્થ બની કમળ-કોશમાં છુપાઈ રહેલા પેલા મધુકરને પણ ક્યાં માલુમ છે? કે— ‘આ સુગંધી કમળ—કોશ, તે મારે માટે એક કાલ—કોટડીજ છે, અને તેમાં ગુંગળાઈ ગુંગળાઈને મારે મરવાનોજ વખત આવવાનો છે.’ આ બધું કોણ કરાવે છે? માત્ર એક ભાવીજ. તેમ મનુષ્યને માટે પણ એજ પ્રમાણે સમજી લેવું. પેલા મધુકરની મતલબનો એક ઠવીશ્વર એવો શ્લોક કહેલો છે કે:—

“ રાત્રિર્ગમિષ્યતિ મવિષ્યતિ સુપ્રભાતં,
માસ્વાનુદિષ્યતિ હસિષ્યતિ પંકજશ્રીઃ;
इत्थं विचिंतयति कोशगते द्विरेफे,
हा हंत हंत नलिनीं गज उज्जहार. ”

એટલે—‘કમળ-કોશમાં બંધાઈ ગયેલ એક મધુકર મુંઝાઈને ચિંતવવા લાગ્યો કે—‘રાત્રિ ખતમ થઈને ઠયારે પ્રભાત થાય અને બાળ સૂર્ય ઉદય પામીને ઠયારે તે કમળોને વિકસર બનાવે; કે જેથી હું આ બંધનથી સત્વર છુટો થઈ જાઉં. અહા! એ રીતે તે મધુકર વિચાર કરતો હતો, તેવામાં એક મહોન્મત્ત હાથીએ આવીને પેલા કમળને પોતાની સુંઢવતી તોડી પાડીને છુંદી નાખ્યું.’ ઘણીવાર એવું બને છે કે, મનુષ્ય પણ પોતાના મનોરથની માળા ફેરવતો હોય છે, તેવામાં અચાનક કુટિલ કાલ આવીને તેને પોતાના તીક્ષ્ણ પંજમાં સપડાવી લે છે.

ઉદય કે અસ્તનો કાયદો માત્ર કોઈ એક મનુષ્ય કે એક વસ્તુને માટે ઘડાયેલો નથી, પણ કુદરતે તે કાયદો સર્વ મનુષ્ય

અને સર્વ વસ્તુને માટે ઘડી કઢાડેલ છે. જે વસ્તુ કે મનુષ્યને આજે આપણે ઉદ્યાયલના શિખરપર આનંદમગ્ન જોઈ શકીએ છીએ, તે કાલે વખતસર પહતીના પગથીયાપર દેખાશે. એટલે કુદરત પોતે મનુષ્ય માત્રને એક રમકડા જેવા બનાવીને રમાડે છે—એમ કહીએ તો ચાલે. ઘડીવાર મનુષ્યને તે જાહો જલાલીના નિસ્સામાં નિસ્સામાં નચાવે છે, તો ઘડીવાર દીન, દરિદ્ર અને ઉદાસ બનાવી દે છે. ઘડીવાર મનુષ્યને તે મન્મથ જેવો દિવ્ય સ્વરૂપી બનાવીને આનંદ—લીલા કરાવે છે, તો ઘડીવાર રોગી કે દુર્બલ બનાવીને રોવરાવે છે. કાળ કહો, નશીબ કહો, ભાવી કહો, કુદરત કહો કે ઈસ્મત કહો—તે બધા એકજ વસ્તુના પ્રતિબિંબ છે, અને તે આ વિશાળ વિશ્વની રંગભૂમિપર મનુષ્યને એક એકટરની જેમ જુદા જુદા પ્રકારના રૂપ આપીને રમત કરાવે છે.

હવે આપણે કરમશીશેઠની ભાગ્યરેખાની વાત ઉપર આવીએ. લક્ષ્મીની લીલામાં લીન બની બેઠેલ કરમશીભાઈને માલુમ નથી કે—‘સુખ-દુઃખનું ભાગ્યચક્ર સહુના શિરપર ફર્યાજ કરે છે અને તેમાં વારાફરતી સહુ કોઈને આવવુંજ પડે છે.’ મનુષ્ય માત્ર જ્યારે કુદરતના રમકડા છે, તો આ એક કરમશી શેઠ તેનાથી કંઈ અંધારામાં અલગ રહીને બચી જાય, તેમ કંઈ બનવાનું છે? તેના સંબંધી આપશીભાઈ પ્રથમ વેપારમાં જે ભાગીદાર તરીકે જોડાયા હતા, તે તો ક્યારનાએ છુટા થઈ ગયા છે. કરમશીભાઈના સ્વાર્થી સ્વભાવ ઉપર તેને બહુ ત્રાસ આવતો હતો અને તેથી ઘણીવાર તેણે મીઠી ભલામણ કરવામાં પણ કંઈ બાકી રાખી ન હતી; છતાં આપણા કરમશીભાઈ કયાં કાનતા કાચા હતા, કે તે

સાંભળતાંજ સત્તર સાંચા મનથી સ્વીકારી લે? અને કદાચ તેમ સ્વીકારવાને માટે તે ઝટપટ ઠટીખદ્ધ થઈ ગયો હોત, તો આ આપણી કર્મ—કથાનો પણ અધવચ અંત આવી જાત. બહુ વખત સામાન્ય રીતે સમજાવ્યા છતાં જ્યારે તે પોતાના ઠઠણ વિચારની કસોટીપરથી નીચે ન ઉતર્યો, પણ માત્ર પોતાના એક સ્વાર્થી સ્વભાવનેજ વળગી રહ્યો. એટલે આપશીભાઈએ વિચાર કર્યો કે—‘લક્ષ્મીની લાંબી લાલચ રાખીને આ ઠઠાર હુલસના માણસની સોખતમાં રહીને ધંધો કરવો—તે પોતાના ઉંચા કુળ અને ધર્મનું એક પ્રકારે અપમાન કરવા જેવુંજ છે. આખો રોટલો મળતાં પણ જો પોતાના ધર્મને જલાંજલિ અપાતી હોય, તો તે કરતાં અડધા રોટલાથી સંતોષ મानी લેવો—તે વધારે સાફ છે. પાંચા પટેલનું પાછળ નામ રાખે—એવી આ ભાઈસાબહેનમાં કરામત દેખાતી નથી. તેમ મને સંબંધી કે મોટેરો સમજીને એ માફ માન રાખે, તેમ પણ લાગતું નથી. રોજ રોજ નકામી માથાકુટ કરીને મન ખાટું કરવું—તેથી શો લાભ?’ આ પ્રમાણે પોતાના મનમાં મજબુત વિચાર કરીને એક દિવસે કરમશીભાઈને જે છેવટના બોલ સંભળાવવાના હતા, તે નિર્ભય થઈને તેણે નીચે પ્રમાણે સંભળાવી દીધા:—

“કરમશી! એક વેપારી થઈને આવો હલકો સ્વભાવ રાખવો—તે બિલકુલ લાયક નથી. આપણા તગદીરમાં હશે, તો વેપારમાંજ પાંચને બદલે પચીસ હજાર મળી જશે, પરંતુ આમ કપટખાણ ખેલીને તથા નોકર માણસોને સત્તાવીને બે ચાર હજારનો વધારો કરવો—તેમાં ભરકત જેવું કંઈજ નથી. એટલુંજ નહિ

પણ એ પાપ કોઈવાર આપણી બીજી મિલકતને પણ તાણીને ફના કરી દેશે. વળી તમે આમ વિશ્વાસઘાતથી એ પૈસાનો વધારો કરીને જે એક પ્રકારની બહાદુરી બતાવો છો, તે પણ તમારી કેટલી બધી મૂર્ખાઈ છે? જુઓ, એક પાંડિત કવીશ્વરે એ સંખં-ધને માટેજ કહી બતાવ્યું છે કે:—

“ વિશ્વાસપ્રતિપન્નાનાં લંચને કા ચિદ્ગત્તા ?
અંકમારુહ્ય સુતાનાં હંતું કિં નામ પૌરુષમ્ ? ”

એટલે—‘ જે લોકો તમારા પર વિશ્વાસ રાખીને બેઠા છે, તેવા સરળ જનોને છેતરવામાં ચતુરાઈ શી? કારણ કે પોતાના ઉત્સંગ (ખોળા) માં શિર રાખીને સુતેલાને મારી નાખવું—એમાં વળી બહાદુરી શેની? ’ વળી એજ કવિરાજ એટલે સુધી પણ કહી ગયા છે કે:—

“ મિત્રદ્રોહી કૃતઘ્નઞ્ચ સ્તેયી વિશ્વાસઘાતકઃ ।
ચત્વારો નરકં યાંતિ યાવન્નંદ્રદિવાકરૌ ” ॥

એટલે—‘ પોતાના મિત્રનો દ્રોહ કરનાર, બીજાએ પોતાના પર કરેલ ઉપકારને ભુલ્લી નાખનાર, અન્યની વસ્તુને ચોરી લેનાર અને પોતા પર વિશ્વાસ રાખનારને છેતરનાર—એ ચાર પ્રકારના પાપી મનુષ્ય—જ્યાંસુધી સુર્ય અને ચંદ્રમા ગગનમંડળમાં ગમનાગમન કરી દુનીયાને પ્રકાશ આપે છે, ત્યાંસુધી તેમને નરક શિવાય બીજે કયાં સ્થાન મળી શકે તેમ નથી.’

હવે ઉપરાંત કંબુસાઈ અને કઠોરતા વાપરવી—એ પોતાની સંપત્તિ, કુળ, ધર્મ અને જાતિને પણ લજવે—તેવું કામ છે. તમારા

પિતાની હદાર વૃત્તિનો એક નમુના જોટલો. અંશ પણ તમારામાં
 હોયતો નથી. માત્ર મોટી મોટી વાતો કરવાથી કાંઈ મોટાઈ મળતી
 નથી, પરંતુ પોતાની સ્થિતિ પ્રમાણે જ્ઞાતિ કે દેશહિતના કામ કરી
 બતાવવાથીજ દુનીયામાં માન અને મોટાઈ વધે છે. દુનીયામાં
 તન-ધન કાંઈ સદાને માટે પોતાને સ્વાધીન થઈને રહેતા નથી; પણ
 એક સારી નામનાજ કાયમ રહીને મૃત મનુષ્યને પણ સંજીવન
 અને સતેજ રાખી શકે છે. અરે! તમારા સંખંધીઓ કે બલિ-
 ખંધુઓ તરફ પણ તમે સારી લાગણી દર્શાવી શકતા નથી; તો
 પછી ખીજને માટે તો તેવી લાગણી ક્યાંથીજ બતાવી શકો? જુઓ,
 નોકર માણસોના પ્રતાપેજ આપણે જે પૈસા પેદા કરી શકીએ
 છીએ. જો તેમને પગારના ઠરાવ કરતાં જે રૂપીઆ વધારે અગર
 સારા નફાના પ્રસંગે પાંચ રૂપીઆ બક્ષીશ આપવામાં ન આવે
 તો તેઓ ધ્યાન દઈને બરાબર કામ કરે બરા કે? તમે ખાવા-
 પીવામાં કે બીજા ઘરખરચમાં ગમે તેટલી ઠરઠસર કરીને પૈસાનો
 બચાવ કરો, પણ વખારના માણસોને માટે તો તેમ નજ થયું
 જોઈએ. અહા! જેમણે પોતાની અમૂલ્ય હાંદગીના કીંમતી તન-
 મન પણ તમને સોંપી દીધાં છે, તેઓ કદાચ આપણને જે પૈસાનો
 બચાવ આપી જાય અગર આપણે રાજીખુશીથી તેમને જે પાંચ
 રૂપીઆ વધારે આપી દઈએ; તો પણ તેમના આત્મભોગના પ્રમાણ
 આગળ તે કંઈ હિસાબમાંજ નથી. શેઠ! તમે તો એક નજીવી
 બાબતમાં બિચારા માણસોને, કાનને ઠડવા લાગે તેવા વેણ સંજ
 બાવો છો. અને કોઈવાર તો ન બોલવાનું બોલીને તેમને સતાવો
 છો-છતાં માણસો તે બધું માત્ર જમીનને જોઈનેજ સાંભળી બેસી

રહે છે. નહિ તો ઘણું ઠેકાણું શેઠસાહેબોને જાતે પોતાના માનીતા માણસોની ખુશામત કરવી પડે છે-તેની ઠ્યાં તમને ખબર છે? હું પોતે ધનજી શેઠને ત્યાં નોકર હતો. માઈ કામજ એવું સાચું અને સફાઈદાર કે જેથી શેઠને માત્ર ચાર મહિનામાંજ મારાપર હાઉંપરાંત વિશ્વાસ બેસી ગયો. પછી ઘણીવાર જ્યારે એવી વાંધા જેવી બાબત હોય, ત્યારે શેઠ મારી ખુશામત કરીને પણ સલાહ લેતા અને તેથી 'શેઠ માઈ' બહુમાન રાખે છે' એમ સમજીને હું પણ બેવડા ઉત્સાહથી કામ કરતો હતો. એવી રીતે માણસોનું તો માન રાખવાથીજ તેમની પાસેથી પુરતું અને સંતોષકારક કામ લઈ શકાય. આપણે પૈસાદાર અને ઉજળા છીએ-તેથી માણસો દબાઈ અંબાઈને કંઈ કામ ન કરી આપે, પણ માન સાથે તેમની કદર કરી વખત આવે પાંચ રૂપીઆ વધારે આપવાથી તેઓ પોતાની પુરતી કાલજીથી કામ બજાવીને આપણને સંતોષ આપી શકે. આવા તમારા આપખુદી અને સ્વાર્થી વિચાર મને ખિલકુલ પસંદ નથી. એક માત્ર દમડીના રટન શિવાય તમારા હિલમાં બીજી કંઈ વાતજ નથી. શેઠ! તમને વધારે શું કહું? જગતના જડ પદાર્થો પણ જુઓ તો દુનીયા-પર કેટલો બધો ઉપકાર કરી રહ્યા છે? તો પછી આપણે તેમના કરતાં બહુજ ઊંચા દરજ્જાના મનુષ્ય રહ્યા, સુખ, સંપત્તિ, સત્તા અને સ્વતંત્રતાને હક્ક, તેમના કરતાં આપણને કેટલો બધો વધારે મળેલ છે? ત્યારે આપણે તેનો ઉપયોગ શા માટે ન કરીએ? શા માટે એ કુદરતી હક્કને ગુમ દબાવીને આપણે કુદરતના ગુન્હે-ગાર થઈએ? જુઓ, વૃક્ષો પોતાની શીતળ છાયા અને મધુર ફળો

આપીને જગતને આનંદ પમાડે છે, નદીઓ પોતાના શીતળ જળથી જગતની તૃષા અને તાપને દૂર કરે છે, મેઘ પોતાના અખુટ જળથી જગતને એક પ્રકારે નવું જીવન આપે છે—એમ કહીએ તો ચાલે, સૂર્ય અને ચંદ્રમા જગતને પોતાનો અનુપમ પ્રકાશ આપીને કેવી અસાધારણ સેવા બજાવે છે? વિવિધ વનસ્પતિઓ ઔષધિરૂપે થઈને જગતની આરોગ્યતામાં કેટલો બધો વધારો કરી આપે છે? એવી રીતે પશુઓ કે બીજા પ્રાણીઓ તેમજ જડપદાર્થો પણ એક નહિ તો બીજી રીતે અને બીજી નહિ તો ત્રીજી રીતે—એમ જગતને ઉપયોગી થઈને પોતાની ફરજ બજાવે છે. પણ તમારે તો હરી ફરીને એક સ્વાર્થ સાધવાનીજ વાત. શેઠ! આમ કરવાથી તમે તમારા કર્તવ્યથી કેટલા બધા ભ્રષ્ટ થાઓ છો, તે તો જરા બારીક નજરથી તપાસી જુઓ. તમે કદાચ ગમે તેવા વ્યવહારથી ચાલશો, ગમે તેટલી કંજુસાઈ કે કૃપણતા રાખીને વર્તશો; તો પણ મને તેથી કોઈ પણ પ્રકારની હાની થવાની નથી, પરંતુ એક સંબંધીના અંગે આવા પ્રસંગે મારે તમને કંઈ પણ સૂચના કે બલામણુ કરવી—તે મારી એક પ્રકારની ફરજજ છે. છતાં તે તમારા ખ્યાલમાં નહિ આવે અને તમારી સ્વાર્થી આદતથી પાંખા હોઈને તમે તમારા પિતાના રસ્તાપર નહિ આવો, તો થોડા વખત પછી મારે તમારાથી વેપાર રાજગારની બાબતમાં અક્ષય થવું પડશે.”

આ પ્રમાણે ચાપશીલાઈની સૂચના તેણે બરાબર સાવધાન થઈને સાંભળી લીધી, અને એ હિતશિક્ષાનું ખંડન કરીને ઉડાડી દેવાની તેણે પ્રથમ જરા ઉમેદ પણ કરી ખરી; પરંતુ પછીથી તેને

એવો વિચાર આવ્યો કે—‘આપશીભાઈ મારા સંબંધી અને વડિલ છે; તો તેમનું આવી બાબતમાં દેખીતી રીતે અપમાન કરવું—તે અનુચિત છે.’ એમ ધારીને તેણે ખંડન કરવાનું તો માંડી વાળ્યું; પણ એક બે બોલ કહ્યા વગર તો તેનાથી રહેવાયુંજ નહિ :—

“આપશીભાઈ ! તમે કહો છો, તે બધું ઠીક પણ એ સ્વાર્થની સુગંધથી કોણ અલગ રહી શકે તેમ છે ? કોઈને રાધના દાણા જેટલો સ્વાર્થ હશે, તો કોઈને મગના દાણા જેટલો હશે, કોઈને પાંચ હજારનો સ્વાર્થ હશે, તો કોઈને પચાશ હજારનો હશે, પણ આખિર તો તે બધું સ્વાર્થમાંજ ગણાય ખરું કે નહિ ? સાધુને શિષ્યનો સ્વાર્થ હશે, તો દાનવીરને કીર્તિનો સ્વાર્થ હશે. દાન ન કરે, તેને પૈસાનો સ્વાર્થ હોય—તે વાત તો બાણે સાચેસાચી; પરંતુ દાન કરનારને પણ કીર્તિ કે યશનો શુભ સ્વાર્થ હોય છે ખરો કે નહિ ? જો એવી રીતે સ્વાર્થની મીઠી સુગંધ સહુ કોઈને સરખી રીતે ગમે છે, તો પછી અમારો સ્વાર્થ કયા ઇંદ્રભુવનનો કે કુંજેરભંડારનો હતો, કે જેથી મને એક ભેદી ભલામણ કરવાની આપ સાહેબને આટલી બધી તકલીફ ઉઠાવવી પડી ? જુઓ, પોતાની તગદીર ઉપરજ સહુ કોઈના વ્યવહારનો પાયો રચાયેલો છે.” આ તેના અંગત બચાવના બોલપરથી આપશીભાઈને લાગ્યું કે—‘આ શેઠ સમજી થઈને પોતાની અસલની આદત કોઈ રીતે મુકે તેમ નથી. એમ ધારીને તે કરમશીભાઈની વખારમાંથી છુટો થઈ ગયો. બસ, આપશીભાઈ જ્યારથી તેની વખારમાંથી છુટો થયો, ખરી રીતે તો ત્યારથીજ તેની પડતીનો પ્રારંભ થઈ ચુક્યો. માણસોને ખુશી

રાખીને તેમની પાસેથી સંતોષકારક રીતે કામ ન લઈ શકવાથી માણસોની બેદરકારી તેને પગલે પગલે હરકત કરતા થઈ પડી. વખા-
રમાં તેણે બીજા પણ એક બે ભાગીદાર તો રાખ્યા હતા; પણ તે
કંબુસાઈ અને ઠઠોરતામાં કરમશીભાઈથી એક રતિભાર પણ ઉતરે
તેવા ન હતા. વળી એકબીજાના મગજ જરા ચડેલા રહ્યા, એટલે
ઘણીવાર વેપાર રોજગારનું કામ સહુની એક સલાહથી થઈ શકતું
ન હતું. તેથી મતભેદથી કામ કરવા જતાં નુકશાની વખતે ઘણી-
વાર એક બીજામાં તકરાર થઈ પડતી અને તેથી તેમની વચ્ચે કોઈ-
વાર પંજી મીઠાશ રહેવા પામી ન હતી. વળી તે બે ભાગીદારોએ
પોતાની રકમ કાંઈ વેપારમાં રોકી ન હતી, એટલે માત્ર નફાનાજ
તે ભાગીદાર હતા, એમ કહીએ તો ચાલે.

એક દિવસે તે બંને ભાગીદારોએ કંઈ પ્રપંચ રચી કરમશી-
ભાઈને થાપ ખવરાવીને છેતરી લેવાનો વિચાર કર્યો. તેમાં એકનું
નામ હુંસરાજ અને બીજાનું નામ હેમરાજ હતું. તે દગાબાજોનો
વિચાર ચલાવતાં તે બંને એક નિશ્ચયપર આવી ગયા. પછી
હુંસરાજ પંજાબ અને કાનપુર તરફ ઘઉં ચણાની ખરીદ કરવા
નીકળી પડ્યો અને હેમરાજ મુંબઈ ખાતે રહ્યો. આ બધું કરમ-
શીભાઈના ખ્યાલ બહાર ન હતું, એટલુંજ નહિ પણ તેમાં તેની
થોડી ઘણી સંમતિ પણ હતી. કારણ કે તેમની કપટબાજીને તે
લેશ પણ જાણતો ન હતો. વળી આ બંને પ્રપંચી પુતળાના
પ્રપંચબાજીના પત્રો બધા ખાનગીમાંજ ચાલ્યા કરતા હતા, તેથી
તે બિચારો શું સમજી શકે? થોડા વખત પછી ઘઉં ચણાના
ભાવ જેમ જેમ વધતા ગયા, તેમ તેમ હેમરાજ મુંબઈથી તેને

લખતો ગયો કે—‘ બજારલાવે ખરીદ ચાલુ રાખો.’ આ ખરીદના કેટલાક લખાણમાં કરમશીલાધની સંમતિ હતી અને કેટલુંક લખાણ તેના ખ્યાલ બહારનું હતું. છતાં હંસરાજને માટે તે તે એક પુરાવારૂપજ હતું. વળી હંસરાજે ત્યાં એક મારવાડીને સાધી રાખ્યો હતો, એટલે દરરોજ મુંબઈથી તે હજાર જે હજારની હુડી તાણવા લાગ્યો. એમ કરતાં જે મહિનામાં તેણે લગભગ પચાશ હજાર રૂપીઆ જેટલી મોટી રકમ ખેંચી લીધી. એવામાં દેવચોગે એક અઠવાડીયામાં અચાનક ભાવમાંજ દશ ખાર ટકાનો ઘટાડો થઈ ગયો. એટલે હંસરાજને હવે બીજી કોઈ કપટખાણ રમવાની જરૂર ન પડી.

પછી એક દિવસે તેણે નિરાંતે કપટકળા પૂર્વક મુંબઈ કાગળ લખી વાર્યો કે—“ જે હજાર ખાંડી ઘઉં ઉંચા ભાવે લેવા કર્યા હતા અને એક હજાર ખાંડી નીચા ભાવે દેવા કર્યા છે, પણ અત્યારે ઑપી-સલાખાઓની ખરીદી ખંધ રહેતાં અચાનક ભાવમાં મોટો ઘટાડો થઈ ગયો. તેથી ઉંચા ભાવનો ખરીદેલો માલ નીચા ભાવવાળાને આપવો પડ્યો અને ઉંચા ભાવના માલનો બદલો કરતાં લગભગ ચાલીશ હજાર રૂપીઆ જેટલી નુકશાની ભરવી પડી છે. વખતસર હજી પણ બજાર નમી જાય, તો વધારે નુકશાની ભરવી પડે—એવી ધાસ્તીથી પતાવટ કરી નાખવી પડી છે.” આ કાગળની પહેલાં દશ ખાર દિવસ અગાઉ તેણે એક પત્ર લખેલ હતો, તેમાં તેણે મંદીના વેપારની વિગત તેણે લખી વારી હતી, પણ તે વખતે હેમરાજે તે પત્ર છુપાવી રાખી મુક્યો હતો. હવે ભાવમાં વધઘટ થઈ, એટલે અગાઉનો કાગળ એક બચાવના પુરાવા માટે બસ હતો.

આલીશ હજારની નુકસાનીનો કાગળ આવતાંજ કરમશીભાઈની ડાળીનો પાર ન રહ્યો. વળી એ બાબતમાં તેને જરા ઝેમ જેવું પણ લાગ્યું. તેથી તે બીજેજ દિવસે પંજાબ મેલમાં રવાના થયો. અહીં પાછળથી હેમરાજે હંસરાજને એક તાર કર્યો કે— ‘કરમશી શેઠ આજે પંજાબ મેલમાં તમારા તરફ રવાના થયા છે. માટે એકાઉન્ટ બરાબર રાખજો.’ આ પ્રમાણે તાર મળતાંજ હંસરાજ પેલા મારવાડીને સાધીને બરાબર સાવધાન થઈ ગયો. વળી આ પ્રસંગને માટે એક બે દલાલ કે બીજા માણસોની જરૂર હતી, તેમને પણ તેણે સાધીજ રાખ્યા હતા. એટલે ટુંકામાં એ બાળના બચાવને માટે જે કાંઈ તૈયારી જોઈએ, તે તો તેણે અગાઉથીજ બરાબર કરી લીધી હતી. હવે ત્યાં આવી બારીકાઈથી તપાસ ચલાવતાં પણ તેમની પ્રપંચકળાનું પોક્કણ લેશ માત્ર પણ કરમશીભાઈના નાણુવામાં કે જોવામાં આવી શક્યું નહિ. આલીશ હજાર દોકડાની વાત પણ તેને આલીશ દિવસ ચિંતા કરાવે, તો આલીશ હજાર રૂપીઆ જેટલી મોટી ખોટથી તો તેના કલેજનું લોહી કેટલું બધું સોસાઈ ગયું હશે? પરંતુ હવે શું કરી શકે તેમ છે? છતાં હંસરાજને તે ઠપકો આપ્યા વગર તો નજર રહ્યો:—“અરે લલા માણસ! આવો ઉલટો વેપાર ખેડવાની શી જરૂર હતી? અહીં બેઠા બેઠા કદાચ બસેં પાંચસેંનો ખાધાબરચ કે માણસનો પગાર માથે પડ્યો હોત, તો શી હરકત આવવાની હતી? પરંતુ આઠ પંદર દિવસમાં આવડી મોટી રકમને ધુળમાં મેળવી લીધી—એ કેટલી બધી મૂર્ખાઈની વાત? વળી આટલું બધું ઠહાપણ ડાળવાનું તને લખ્યું પણ કોણે હતું? અમારી

લખાવટ વિના ઠરેલ આ ઉંઘા વેપારની નુકશાની ખરી રીતે તો તારેજ ભરી આપવી જોઈએ.” આ બોલ પછી પણ હજી કરમશીભાઈ કંઈક વધારે બોલવા જતો હતો, એવામાં હંસરાજે પેલા અગાઉના કાગળો કે જેમાં બજાર ભાવે ખરીદ ચાલુ રાખેા વિગેરે વિગેરે લખાવટ આવી હતી, તે બધા તેના હસ્તક્રમમાં મુકી દીધા. તેમાં કેટલાક કરમશીભાઈએ જાતે લખેલા કેટલાક કામની ધમાલમાં વાંચ્યા વિના પોતે સહી કરી દીધેલ અને કેટલાક હેમરાજના લખેલા પણ હતા. આ બધા કાગળો વાંચતાં કરમશીભાઈ ઠંડાગાર જેવો થઈ ગયો. પછીથી તે પોતાના મુખથી એક પણ બોલ બોલ્યા વિના માત્ર મુંગે મહોડેજ બેસી રહ્યો. કારણ કે પોતાનાજ કાગળોના પુરાવા તેની નજર આગળ હાજર હતા, એટલે તેને હવે એ બાબતમાં કંઈ બોલવા જેવું રહ્યુંજ ક્યાં ?

આ બાબતુ કરમશીભાઈના ગયા પછી હેમરાજે પ્રપંચ બાળના પાસા પોખારા કરવાને એક પક્ષા મારવાડીને ઉભો કરી દીધો. તેને પચીશ હજાર રૂપીઆનો માલ આપી સેંકડે પોણાસો ટકા ફાકડા લઈને તેની પાસેથી રતલામ, ઈંદોર અને ઉજ્જનના કાંઈ ભલતાજ મારવાડીના નામ ઉપરની પાંચ પાંચ હજારની અને પંદર દિવસની મુદતની પાંચ હુંડી લખાવી લીધી અને તે ત્યાંના પોતાના આડતીઆ કે જેમના રૂપીઆ પોતાની કું. પર લેણા હતા, તેમનાપર ખીડી પણ લીધી. પેલા મારવાડીએ લીધેલ માલ બે ત્રણ દિવસમાં એક પોતાના ઓળખીતા વેપારીને બજાર ભાવ કરતાં આઠ આના ઓછા ભાવે આપી નાણા વસુલ કરીને પસાર થઈ ગયો. અને જવાં જવાં તે વેપારીને ભલામણ

કરતો ગયો કે—‘ શેઠ! જીઓ, આમાં તમને દેખીતો લાભ કરી આપ્યો છે, માટે ખાંધી મુઠ્ઠી લાખની કરીને રાખશો. ’ બસ, દશ પંદર દિવસ કરમશીલાઈ પંજાબ તરફ હતો, તે દરમ્યાન હેમરાજે આ બધી પ્રપંચ બાજુ પાથરીને વીશેઠ હજાર રૂપીઆ પચાવી લીધા પણ તે કામ એટલું બધું સાવચેતીથી કરવામાં આવ્યું, કે પછીથી તેનું નામ કે નિશાન એક અંશમાત્ર પણ મારુમ ન પડે. પંદર દિવસ પછી જ્યારે કરમશીલાઈ આવ્યો, ત્યારે હેમરાજે તેને માલવેચાણની અને તે બદલ હુંડી લખાવી લેવાની વાત કહી સંભળાવી પણ એ હુંડીની ખીના તેને જરા ગફલત જેવી લાગી, પરંતુ હુંડી સીકરાયાનો જવાબ આવી જાય, તે પછીજ તેના મનને નિરાંત વળે તેમ હતું. આઠ દિવસ પછી તે આડતીઆઓએ ખોટી હુંડીના ખોખા જ્યારે પાછા મોકલ્યા, અને તેની સાથે લખી વાયું કે—‘તમારી મોકલેલ હુંડી ખોટી લાગે છે. એ હુંડી લખી આપનાર ધણી સાથે જો ઠંઠ નાણાની લેવડ દેવડ કરી હોય, તો તેમાં દગા-બાજની રમત જેવુંજ લાગે છે. માટે ત્યાં પૂરતી વપાસ કરી, તે ધણીનો પત્તો મેળવજો અને ઘીજી શાહજેગ હુંડી લખાવી અમને મોકલી આપજો. ’ આ પ્રમાણે પાંચ હુંડીઓના ફરફરીઆ પાછા આવેલ જોઈને કરમશીલાઈ તો એક ગાંડો થેલોજ બની ગયો. ‘બઠરી ઠાઢવા જતાં ઉંટ પેસી ગયો. ’ આ ન્યાય અક્ષરે અક્ષર તેને લાગુ પડી ગયો. પેલા ચાલીશ હજારનો ચાંદલો તો હજી તાજેતાજોજ હતો, તેમાં પચીશ હજારનો ઉમેરો થયો, એટલે તેનું મન એક ભુતની જેમ લમવા લાગ્યું. તે આઠ

દિવસ સુધી તો ખાવા પીવાનું પણ લાન લુટી ગયો. ‘પંદર વીસ દિવસમાં પરાયા હાથે લગભગ પાંસઠ હજારનો ચાંદલો થયો.’ આ ચિંતાની જવાબા તેના અંતરમાં વિસ્તાર પામીને ક્ષણે ક્ષણે ઉછળવા લાગી. હવે અત્યારે કદાચ પેલા હંસરાજ અને હેમરાજને તે વેપારથી છુટા કરે; તો પણ તે નુકશાની ભરી આપે તેમ નજ હતું અને જેમ છે, તેમ જો ચલાવે, તો ખંતે ઉપર તેનો વિશ્વાસ હવે જરાપણ રહ્યો નહોતો. ‘હવે શું કરવું?’ એ ખાખતનો તે લેશમાત્ર પણ નિર્ણય કરી શક્યો નહિ. પેલા પાંસઠ હજારની ચિંતાથી તેના શરીરનું અડધું લોહી સુકાઈ ગયું. અને તેનું મન ખિલકુલ શુન્ય બની ગયું. પોતાના હાથે કાંઈને એક પૈસો આપવા જતાં પણ જેને સાત પાંચ થઈ પડતા તે એકાએક પાંસઠ હજારની નુકશાનીથી એક માટીના પુતળા જેવો બની જાય--તેમાં નવાઈ જેવું શું છે? જે લક્ષ્મીપર તે વિશ્વાસ રાખીને બેઠો હતો, તેજ લક્ષ્મીએ તેને દગો દઈને એક દીન જેવો બનાવી દીધો. પંદર દિવસ પછી તેનું મન કાંઈક વેપાર તરફ વળ્યું, પણ હવે તેને અગાઉ જેવો કંઈ ઉત્સાહ રહ્યો નહોતો.

“માયે દુઃખં વ્યયે દુઃખં ધિગર્થાઃ કષ્ટસંપ્રદાઃ”

પૈસો મેળવવા જતાં પણ દુઃખ તો વેઠવુંજ પડે છે અને તેનો જો દૈવયોગે નાશ થઈ જાય--ત્યારે તો ખમણું દુઃખ થાય તેમાં નવાઈજ શું? એટલે સમજી માણસો કહી ગયા છે કે-- ‘એ પૈસાનેજ ધિક્કાર છે કે જે આવી રીતે દુઃખ દુઃખને દુઃખજ આપે છે.’

પ્રકરણ ૧૨ મું.

ભયંકર સ્વપ્ન.

આપશીભાઈની ઓળખાણથી એક મારવાડી આસામી સાથે ઠરમશીભાઈને ઘણા વખતથી સંબંધ ચાલ્યો આવતો હતો. તે આસામી એક મોટો વેપારી હતો. લાખોની હાર જીત તેના હાથમાંથી નીકળી ગઈ હતી. મુંબઈના મોટા મોટા વેપારીઓમાં તેની સારી સાખ ગણાતી હતી. એક વખત તેણે એક યુરોપીયન આસામીને જે હજાર ખાંડી ઘઉં દેવા કર્યા, તેની મુદત પુરી થવા આવી, છતાં બહારથી તેના માલ ન આવ્યો અને આ બાબુ પેલી યુરોપીયન કંપનીએ તેને નોટીસ આપી કે--‘ ચોવીશ કલાકમાં અમને માલ હવાલે કરો, નહિ તો તમારા જોખમે અમને ખીજે ક્યાંથી માલ લેવો પડશે. ’ આ નોટીસથી તે મારવાડીને પણ વિચાર થઈ પડ્યો. આ વખતે આપણા ઠરમશીભાઈને ત્યાં તેના આડતીયાનો પુષ્કળ માલ આવ્યો હતો, અને તેની રસીક દેખત તેણે નાણા પણ ભરી આપ્યા હતા. એ માલ ઠરમશીભાઈ તે મારવાડીને આપવા કબૂલ થયો અને તેણે પેલી યુરોપીયન કંપનીને જોખી આપ્યો. પણ હિસાબમાં વાંધો પડવાથી લગભગ આઠ દશ દિવસ નીકળી ગયા. એવામાં ચાંદી અને રૂનો સ્ટોક કરતાં તે મારવાડી આસામી હજી ઉપરાંત નુકશાનીમાં આવી ગયો. ગામમાંથી નાણા તાણીને પણ જ્યારે એ ખાડો ભરવાનું તેને મહા મુશ્કેલ થઈ પડ્યું, ત્યારે તે પોતાની પેઠી બંધ

ઠરીને પલાયન ઠરી ગયો. આ તેની નુકશાનીના ખજાર અગા-
ઉથી કરમશીભાઈના કાને આવ્યા ન હતા, નહિ તો તે પોતાના
નાણા ઘડીના છઠ્ઠે ભાગે ખેંચી લીધા વગર રહે ખરો કે ?

આજે પ્રભાતે પથારીમાંથી ઉઠતાંજ પ્રથમ તેણે પેલી માર-
વાડી આસામીની તપાસ કરવા માણસ મોકલ્યું. આ વખતે
જે કે તેને હજી તે આસામીના પલાયનના સમાચાર મળ્યા
ન હતા, છતાં એક ઘડી અગાઉ તેણે એક ભયંકર સ્વપ્ન જોયું
અને તેથીજ તે ગભરાઈને જાગ્યો અને ગયો હતો. એ સ્વપ્ન
લગભગ અરૂણોદય વખતેજ તેના જોવામાં આવ્યું હતું, એટલે
તેને અત્યારે એક ઘડીજ વ્યતીત થઈ હશે. આથી તેનાં મનમાં
પારાવાર ધાસ્તી પેઠી અને પેલું સ્વપ્ન તેના મનની આગળ
વારંવાર તર્યા ઠરતું હતું. સ્વપ્નની વાત પણ ઘણીવાર
સાચી ઠરે છે.' આ સાંભળેલ ણીનાએ તેને વધારે ભયભીત
બનાવી દીધો હતો. માણસ ઉપર અચાનક મોતનો ડંકો વાગે
અને તેથી તે જેમ આકુળ અને વ્યાકુળ થઈ જાય, તેમ એ
'હુ:સ્વપ્નથી કરમશીભાઈ પોતાની વિપત્તિનું વહાણ જાણે પાસેને પાસે
આવતું હોય—તેમ જોઈ રહેા હશે. આ વિપત્તિની વાત, પોતાના
કોઈ ગુરૂ પાસે પ્રકાશી સત્યાસત્યની સમજ લઈને ધીરજ મેળવે—
એવું તો તેણે પ્રથમથીજ રાખ્યું ન હતું. ગુરૂના વચનપર તેને
સત્ય શ્રદ્ધાજ ક્યાં હતી? ગુરૂના નામ અને ઠામનેજ તે હસી
કહાડતો હતો. પરંતુ અત્યારે તો—' આ ભયંકર સ્વપ્ન મને જરૂર
હુ:ખનાં દિવસ દેખાડશે અને આ બાકી રહેલ થોડી ઘણી પણ
સંપત્તિને લુટી લઈને દરિદ્રતાના દાવાનળમાં મને હડસેલી મુકશે.'

આ વિચારની ગડમથલમાં તે ગોંધા ખાઇ રહ્યો હતો. સ્વપ્નના વર્ણ-
નમાં તેણે ઘણીવાર એવું સાંભળ્યું હતું કે—‘પાછલી રાતનું સ્વપ્ન
અને તેમાં પણ લગલગ પ્રભાત સમયનું સ્વપ્ન તો ઘણે ભાગે
સાચુંજ નીવડે છે.’ તેના લયને વધારવાનું આ પણ એક
સબળ કારણ હતું. સ્વપ્નમાં તેની સમક્ષ સાક્ષાત્ત્વ યમ જેવી
કોઈ શ્યામમૂર્તિએ આવીને પોતાની પડતીનો પાઠ કહી બતાવ્યો
હોય—એવો તેને ભાસ થયો હતો. એ ળીહામણી મૂર્તિનું
સ્મરણ થતાં તેના બધા અવયવો કંપવાની જેમ કંપી ઉઠતા
હતા. ‘યમ માણસને કોઈવાર દેખાવ આપે છે’ એ વાતને જે
અગાઉ ગરબગરપામાં હસી કહાડતો હતો; તેજ વાત આજે તેને
સવાસોળ આના સાચી ભાસવા લાગી. અત્યારસુધી જે કર્મના
કાયદાને પણ એક ધતીંગજ સમજતો હતો, તેજ કરમશીલાઈ
આજે કર્મના સ્વરૂપ અને વિપાકથી ભય પામવા લાગ્યો. આ
બધા પેલા સ્વપ્નમાં આવેલ શ્યામમૂર્તિનેજ પ્રતાપ સમજવો.

વાચક! આજે કરમશીલાઈને એવું તે કેવું સ્વપ્ન આવ્યું
હશે, કે જેના સ્મરણથી અત્યારે તે ભયાકુળ બનીને પોતાના ભાવી
સુળને માટે પણ પૂરેપૂરો શંકિત થઈ રહ્યો છે? સાંભળો:—
આજે પ્રભાતે ઉંઘ પુરી કરીને લગલગ તે ઉઠવાની તૈયારીમાં
હતો, એવામાં જરા ઝોકું આવી જવાથી તેની આંખ મીંચાઈ
ગઈ. આ વખતે એક ભયંકર શ્યામમૂર્તિ તેની સમક્ષ આવીને
બાણે ઠંઠ કહેવા માગતી હોય—એમ તેને લાગ્યું. એટલે તેનું
કથન સાંભળવાને તે સ્વપ્નમાંજ સાવધાન બની ગયો. એવામાં
પેલી શ્યામમૂર્તિ બોલી કે:—

“કરમશી! પેલી માખી અને મધપુડા જેવી અત્યારે તારી દશા થવા પામી છે. ધનની આશામાં તણાઈ જઈને ન તો તું તેને ખરાબર લોગોપલોગમાં લોગવી શક્યો કે ન તો કોઈને આપીને આનંદ પામી શક્યો. એટલે આખર હુંટારાના હાથે તારે હુંટાવું પડ્યું. જો, પ્રથમ હંસરાજે પ્રપંચજાળ પાથરીને તને એવી રીતે છેતરી લીધો કે જેમાં તું લેશમાત્ર સમજી શક્યો નહિ. ત્યારપછી વળી એ ખાતર પાછળ દીવો કરવા જતાં હેમરાજે તારે માટે ખાડો ખોદ્યો અને તેમાં પણ તું પુરેપુરો ફસાયો. કહાય તું એમ સમજતો હોઈશ—કે હંસરાજ અને હેમરાજ વેપાર કરવા ગયા અને તેથી આટલી બધી નુકશાનીમાં ઉતરવું પડ્યું, પણ તેવું કશું હતું જ નહિ. ખાસ તેમણે ધરાદાપૂર્વકજ તને હુંટયો છે. પરંતુ હવે એ કપટખાણની શોધ કરવા જતાં તને તેનો પત્તા તો કોઈ રીતે મળી શકે તેમ છે જ નહિ. આટલું બનવા છતાં તારા જીગરમાં હજી કંઈક જરૂર હતું, ત્યાં આ મારવાડીની જાળ તારે માટે તૈયાર થઈ અને તેમાં તું ખરી રીતે તો ફસાઈ પણ ગયો છે. સૂર્યોદયની સાથે એ લયંકર ખખર જ્યારે તારા કાને આવીને અથડાશે, ત્યારે તારી કેવી હાલત થશે—તે અત્યારે કહી શકાય તેમ નથી. ધનના ઝેરી કીડા! એ ધનના નાશની સાથે હવે તારો મદ પંજુ સ્વયંમેવ ભસ્મ થઈને આકાશમાં ઉડી જશે. અરે પાપી પુતળા! લક્ષ્મી સિવાય તું કોની સાથે મીઠો સંબંધ રાખી શક્યો છે? તારા જ્ઞાતિબંધુઓ કે જેમની પાસે પુરતા સાધનો નથી, અને જેઓ પોતાની જાંઘળી પણ બહુજ સંઘટથી ગુજારે છે—તેમની કંઈ ઠાણજી કે દરકાર કરવાનું તો દૂર રહ્યું, વળી તારા આંગણે

આવીને તારી સામે હાથ જોડી આજીજી કરનાર તારા ધર્મ-
ખંધુ કે જ્ઞાતિખંધુને સહાયતા આપવાની વાત પણ અલગ રહી,
પરંતુ હિલમાં હયા લાવીને કોઇવાર તેમની સામે પણ રહેમ
નજર કરીને તેં જોયું છે? અરે! તેટલી ઉદારતા પણ કદાચ તને
બારે થઈ પડી હોય—તો તે પણ વાત દૂર રહી. પરંતુ ખાસ
તનતોડ અને જાત મહેનતથી તારી નોકરી કરનાર તારા જ્ઞાતિ-
ખંધુ કે નોકર તરફ પણ તેં કોઇવાર હયા દર્શાવી છે? તેમના
હાથે હદ ઉપરાંત કામ કરાવીને તેમને પુરતો પગાર તો શું?
પરંતું પોતાની જખાનથી કરાવેલ પગાર પણ કોઇને પુરેપુરો
ભરી આપ્યો છે? આ પ્રમાણે તેં જેવી રીતે હદ ઉપરાંતની
ઠકોરતાથી લક્ષ્મીની સાચી નહિ પણ કાચી કદર કરી છે, તેવી
રીતે લક્ષ્મીદેવી પણ કસી કસીને તારી કદર જો ન જુએ—તો
ખરેખર! એ દેવીના શિરપર પણ સદાને માટે એક શ્યામ
લાંછન રહી જાય. અને એ દેવીની ઠડવી કદરથીજ તું કદાચ હવે
થોડા વખતમાં દીન અને દરિદ્ર થઈ જાય—તો તેમાં કાંઈ નવાઈ જેવું
નથી. પોતાના ધર્મની ઉન્નતિ કરવા આજે કેટલાએ શ્રીમંતો હજારો
રૂપિયા વાપરીને પોતાની નામનાને અચળ કરે છે. વળી પોતાના
દેશ કે જ્ઞાતિને સારી સ્થિતિપર લાવવા આજે સંખ્યાબંધ શ્રીમંતો
હજારો અને લાખો રૂપિયા કુરખાન કરે છે. તે પ્રમાણે તેં તારી
લક્ષ્મીમાંથી પોતાના દેશ કે જ્ઞાતિને માટે કેટલો લોગ આપ્યો છે?
તેમ કરવા જતાં તો વખતસર લક્ષ્મીદેવીનું અપમાન થઈ જાય—
એવી તારા લેજમાં બ્રાંતિ ભરાઈ ગઈ છે. નરાધમ! માનથી દાન
કરવાનું તો દૂર રહ્યું. પરંતુ તેવા દીનખંધુઓ કે યાચક લોકો

સામે તું મીઠી જખાન પણ વાપરી શક્યો છે? એ તારી હૃદયપારની કેટલી બધી નીચતા? તારા હૃદયમાં ભરપુર ઝેરજ ભરેલું છે, એટલે પછી સુખમાં મીઠાશ ક્યાંથી આવે? એ તારા ઝેરી વિચારો અને આચારોજ તને હવે હળવે હળવે સંતાપના ઉંડા ખાડામાં ઉતારતા જશે અને તેનો ક્રમે ક્રમે કડવો અનુભવ પણ તને મળતો જશે. પાપાત્મા! દુનીયામાં અસ્તોદયના સંખ્યાબંધ દાખલા નજરે લેયા છતાં ઘોળે દિવસે તું તારી આંખે પાટા બાંધીને બેઠો હતો પણ તે કુંભકર્ણના જેવી તારી ઉંઘ હવે કેટલી ઘડી? બસ, હવે એક બે ઘડીમાંજ તારી આંખ ઉઘડી જશે અને તે પછી જ્યારે તું ચારે બાજુ નજર કરીને જોઈશ, તો તને માત્ર અંધકારજ દેખાશે. તારે માટે હવે દુનીયામાં સુખ—પ્રકાશ છેજ નહિ. કુદરત પોતેજ તને ઇન્સાફ આપવાને તૈયાર થઈ છે, તો એવું તે કયું પુણ્યનું કામ તેં અંતરનાં ઉત્સાહથી કર્યું છે કે જે અત્યારે આડે આવીને તને બચાવે? નરનાગ! એક ઝેરી નાગની જેમ તારામાં માત્ર ઝેરજ ભરેલું છે, તો દુનીયાને મીઠો પ્રેમ કે ક્યા તું ક્યાંથી ડર્શાવી કે આપી શકે? અમૃત જેવો ઉપદેશ પણ તને ઝેરરૂપે પરિણમ્યો છે. સર્પને દુધ પાવાથી કંઈ ઝેર તેમાંથી દુર થઈ શકવાનું છે? જો, આ શ્લોક તારા જેવા ઠાળા નાગની ખાતરજ કહેવામાં આવેલ છે:—

“उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय न शान्तये

पयःपानं भुजंगानां केवलं विषवर्धनम्” ॥

એટલે—‘સર્પને દુધ પાવા જતાં જેમ તેમાં વિષ કમી થવાને બદલે વધારો થાય છે, તેમ તારા જેવા મૂર્ખશિરોમણિ માણસોને

આપવામાં આવેલ ઉપદેશથી હિતને બહલે અહિતજ થવા પામે છે.' તે આ મોઘો મનુષ્યનો જન્મ લીધો તેને બહલે કોઈ નિષિડ જંગલમાં વૃક્ષ થયો હોત, તો પક્ષીઓને તો કામ આવત. અથવા સંગેમરમરની ખાણમાં કોઈ રૂપાળો પથ્થરો થયો હોત, તો રમણીય રાજમંદિર કે દેવમંદિરમાં તો કામે લાગત. આટલેથીજ તારી નીચતા કાંઈ નાબુદ તો થવાનીજ નથી. હજી તારા હાથે થવાના કાળાં કૃત્યો તારી કર્મ-કથાના વર્ણનમાં વધારારૂપજ થશે. તને પ્રાપ્ત થયેલ લક્ષ્મીનો તું માલીક તરીકે હાવો ધરાવતો હતો, એજ તારી મોટામાં મોટી મૂર્ખાઈ હતી. તું તેનો માલીક નહોતો, પણ તેનો એક પાંચ ફદીયાના કિંકર જેવો નોકર હતો, અને જ્યારે તું તેને એક દાસ હતો, તો પછી તે લક્ષ્મીદેવી પોતાની મરજી પ્રમાણે ગમે ત્યાં ચાલી જાય, તેમાં તારી બરબેરી શું કામ આવવાની હતી? સારા કામને માટે દાન કરતા દાનવીરોને અનુ-મોદન આપવાને બહલે ઉલટા તેમને દાનથી અટકાવવાને તારી લવારી કુંકવામાં કંઈ બાકી રાખી છે? તો પછી તારા પોતાના હાથમાંથી તો એક ખોટી દમડી પણ શાની સરી શકે? અને કદાચ, બૂલેચુકે સરી જાય—તો રાત્રે નિદ્રાદેવી આવીને તને આલિંગન પણ કરે ખરી કે? એક દમડી પાછળ તને બે ચાર તો ઉબ્બગરા કરવા પડે. દોરંગી દુનીયા બલે તને દેખતો માની લે, પરંતુ કુદરતની નજર આગળ તો તું સારાસારને જોઈ શકતો નથી, માટે એક અંધ જેવો અને હિતશિક્ષાને શ્રવણ કરી શકતો નથી—માટે એક ખંડેરા જેવોજ ઠરી ચુક્યો છે. તારા જેવા પુત્રથી માતા પુત્રવતી ઠહેવાય—તે કરતાં તો તે વાંઝણી રહે તો વધારે સારું. જો, એક મહાત્મા કહી ગયા છે કે:—

“જનની જણજે લક્ષ્મીજન, કાં દાતા કાં શૂર;
નહિ તો રહેજે વાંઝણી, નહિ ગુમાવીશ નૂર.”

તને જન્મ આપીને તારી જનેતાએ તો ખરેખર! પોતાનું
નૂર ગુમાવ્યું—એમ કહીએ તો ચાલે. તારા જેવા કૃપણશિર-
મણિના કરમાં આવી પડવાથી લક્ષ્મીદેવી પોતે પણ અપવિત્ર
થઈ હશે, અને તેથી ગંગા, યમુના અને સરસ્વતીના ત્રિવેણી-
સંગમમાં સ્નાન કરીને વખતસર તેને શુદ્ધ થવું પડશે. એ
દેવીના જેઓ દાસ થઈને દબાઈ રહે છે, તેમની ગતિ આખિર
તારા જેવીજ થાય છે. જે ઇન્સાન ઉપર કુદરતની કક્ષમરણ
થાય, તે પોતાના બચાવનો રસ્તો ક્યાં જઈને શોધે? તારી ઉપર
પણ કુદરતની હવે કક્ષમરણ થઈ છે, અને તેથી હવે તું કદાચ
ચાલાકીથી કામ કરવા જઈશ, તો પણ તને તો તેમાં ઠાકરજ
વાગશે. ઘડી ઘડી હવે તારા નશીબનો રંગ બદલાતો જશે અને
તેથી તારા અંતરંગનો રંગ પણ એકસરખો રહી શકશેજ નહિ. દુની-
યામાં કસ્તુરી અને કોલસાનો એકસરખો રંગ છે. તેથી તું કોલસા
જેવો હોવા છતાં કસ્તુરીમાં અપવા માગતો હતો કેમ? પણ અરે
મુરખના શિરદાર! દુનીયામાં ક્યાં તારા જેવા બધા નાક વિનાના
માણસો છે? કે જેથી તેઓ કસ્તુરી અને કોલસાને એકસરખા
માની લે. શું તેઓ સુગંધ ઉપરથી પણ કસ્તુરીની કીંમત આંકી
નહિ શકે એમ? ધ્રુવડ દિવસે આંધળો હોય છે અને તેથી તે
તેજસ્વી દિવાકરને દેખી શકતો નથી. એટલે શું તમામ પ્રાણી અને
મનુષ્યો સૂર્યના ઝગમગતા તેજને નાકબૂલ કરીને બેસી રહેશે?
નહિ, એ તેજસ્વી મૂર્તિ કદીપણ કોઈ રીતે છુપી રહી શકે તેમ

નથી. કેટલાક કઠણુમાં કઠણુ પરમાણુઓ વિધાતાના ખજાનામાં
 ઘણા વખતથી વાસી પડ્યા હશે, અને તેનો ખીજે કયાં ઉપયોગ
 ન થઈ શકવાથી વખતસર તે શ્યામ અને કર્કશ પરમાણુઓથી
 વિધાતાએ તારું હૃદય બનાવ્યું હશે—એમ કલ્પના થઈ શકે
 છે. કપટકળાના ભંડાર! તારી કપટરૂપ કાચી માટીનો ઘડો
 હવે લગલગ પુટી જ ગયો છે અને તેમાં ભરેલ પાપરૂપ ઝેર
 ઉછળી ઉછળીને તને પગલે પગલે ત્રાસનો પોકાર કરાવશે. ચંડાલ!
 તું તારા પાપવૃક્ષનું ફળ ખરાબર રીતે લોગવીને દુનીયાને માટે
 એક દૃષ્ટાંતરૂપ થાય—એટલા માટેજ કુદરત તને અત્યારસુધી
 જીવતો રાખી બેઠી છે. નહિ તો આમ ખુલ્લી રીતે તે તને નિર્ભય
 થઈને એક પગલું પણ ફરવા દે ખરી કે? દુનીયામાં તારા જેવા
 પાપી શયતાનોને તેમના કાતીલ ઈર્મનું કડવું ફળ, આવતા ભવને
 બદલે તેજ ભવમાં મળવું જોઈએ, અને તે એટલા માટે કે—
 રાવણ કરતાં પણ વધારે અભિમાનને માન આપનાર કેટલાક નર-
 રાક્ષસોને એક પ્રકારનો ગેળી બોધ મળે અને વખતસર તેઓ
 પોતાના પાપમાર્ગથી નિવૃત્ત થઈને બચવા પામે. વળી કેટલાક
 નાસ્તિક જનો પોતાની ખોટી હઠથી પાછા હઠીને આસ્તિક બને,
 તેમજ કેટલાક શુદ્ધ બ્રહ્મવાદીઓ પોતાની ધૂર્તતાના ધતીંગનો
 ત્યાગ કરીને સાચેસાચા બ્રહ્મવાદી બની આત્મસાધન કરવા
 તત્પર થાય. વિવેકના વૈરી! ઉત્તમ કુળ અને ધર્મ, માણસને
 ધણીવાર પોતાની અનુપમ ટેકની યાદી અપાવે છે. અને જેને
 લીધે મનુષ્ય પોતાના કુળ—ધર્મની મર્યાદામાં રહીને પવિત્ર ગુણો
 બાળવી રાખી શકે છે. પરંતુ તું તો કુળ—ધર્મની કુલીનતાને

જોધને પણ પોતાની ફરજ તરફ લક્ષ્ય આપીને તે લેશ પણ બળવી શક્યો નહિ. જો કે અત્યારે તને આવી શિખામણની સૂચના આપવી—તે ગિલકુલ નિર્રર્થકજ છે અને તેથી લેશમાત્ર પણ તને અસર થાય—એમ તો સંભવતુંજ નથી, તથાપિ તારા જેવા પાપી પિશાચોને આવા ભયંકર પ્રસંગ વારંવાર પ્રાપ્ત થાય છે—એવો કુદરતી નિયમ છે. આવો પ્રસંગ આવતાં વખતસર કોઇ હજારમાં એકાદ પુરૂષ પોતાના અધમ આચાર—વિચારને સુધારી પણ શકે છે. નાદાન ! દાન—પુણ્યની દારડી વિના તું લક્ષ્મીને બાંધીને રાખવા ગયો, પણ તેથી તો તને ઉલટો પારાવાર સંતાપનોજ પ્રસંગ આવીને ઉપસ્થિત થયો. કમળ હમેશાં દુનીયાને સુગંધ આપવાનેજ પ્રકુલિલત થાય છે; છતાં કોઈવાર મસ્ત મધુકરને તે બંધનરૂપ પણ થઈ પડે છે. તેમ અખુટ પુણ્ય બાંધવાના કારણરૂપ છતાં તે લક્ષ્મી તને તો માત્ર એક સંતાપના સમૂહરૂપજ થઈ પડી. આજે પ્રભાતે સૂર્યોદય થતાં રવિતેજ વિસ્તાર પામીને પૃથ્વી પર જેમ જેમ પ્રચંડ થતું જશે, તેમ તેમ તારા અંતઃકરણમાં શોકની સાથે ઘોર અંધકાર વિસ્તૃત થઈને ઓતપ્રોત થઈ જશે.”

બસ, આ ઉપરના છેલ્લા શબ્દો બોલતાં બોલતાં પેત્રીશ્યામભૂતિ એકદમ અદૃશ્ય થઈ ગઈ. કરમશીબાઈના નેત્રોએ તો તે ભૂતિનું ભીંષણ સ્વરૂપ જોયું કે નહિ, તે અમે કશું કહી શકતા નથી, પરંતુ તેનું મન તો તે સ્વરૂપ બરાબર જોધનેજ બેઠું હતું. તે ભૂતિ જાણે પોતાની મનોભૂમિમાં ગમનાગમન કર્યા કરે છે—એમ તે અત્યારે પણ ધાસ્તીથી જોધ શકતો હતો. પેત્રી ભૂતિ અદૃશ્ય થતાંજ કરમશીબાઈની આંખ ઉઘડી ગઈ.

એટલે પ્રથમ તો તે પોતાની રૂમની ચારે બાજુ બારીકાઈથી જોવા લાગ્યો, છતાં ત્યાં કોઈ આવીને ગયું હોય, એવી તે ખાત્રી કરી શક્યો નહિ. તથાપિ પેઢી મૂર્ત્તિને તે પોતાની આંખો બંધ રાખીને પણ બરાબર જોઈ શકતો હતો. છેવટે ‘આ બધી સ્વપ્નની વાત છે—તે વખતસર જો સાચી ઠરે, એટલે પછી મારે માટે તો તે એક ભયંકર બાબતજ છે.’ એમ ધારીને તેણે પ્રથમ તો પેલા મારવાડીની તપાસ કરવા માણસ મોકલ્યું—જે પ્રથમ આપણે વાંચી આવ્યા છીએ. તે પોતે તો હજી એજ સ્વપ્નના વિચારમાં ગુંથાઈને બેઠો હતો, એવામાં પેલા માણસે આવી કહ્યું કે—‘શેઠજી! તે મારવાડીની પેઢી હજી બંધ છે, અત્યારસુધી તે શા કારણથી બંધ પડી છે, તેનો કોઈ ખુલાસો આપતું નથી. પણ આવતાં આવતાં રસ્તામાં એક દલાલના મુખથી એવી વાત સાંભળવામાં આવી કે—’એ મારવાડી ગંભીર નુકશાનીને લીધે રાતોરાત પોખારા ગણી ગયો છે. અત્યારે કોણ જાણે તે કયા પ્રદેશની ભૂમિને અલંકૃત કરતો હશે.’ છતાં એ વાત હજી બરાબર સહુના જાણવામાં આવી નથી, ત્યાંસુધી તે સાચી હશે કે કેમ? તેને ચોક્કસ નિર્ણય બાંધી શકાય નહિ.’

તેના આ ખુલાસાથી શેઠના મનની શંકા દુર થઈ શકી નહિ. પેલું બીહામણું સ્વપ્ન તેણે તરતનું જોયેલું, એટલે તેની શંકામાં ક્ષણે ક્ષણે વધારો થતો ગયો. એવામાં એક ઠલાક પછી એવી અફવા ઉડી કે—‘.....મારવાડી પોતાની પેઢી બંધ કરીને ક્યાં પલાયન કરી ગયો.’ આ દુઃખદાયક સમાચાર તે જાતે મારવાડી બજારમાં જઈને સાંભળી આવ્યો હતો, એટલે

હવે તો તેને શંકા કરવાનું કંઈ કારણ જ ન રહ્યું. જ્યારે એ ભયંકર ખખર પ્રથમ તેના કાને આવી, ત્યારે તે ખિચારાને ચક્કર આવી ગયા, પણ સુભાષ્યયોગે તે વખતે સાથે એક માણસ હોવાથી તેણે પાણી લાવને તરત શેઠના ઠપાળે છાંટ્યું, એટલે દશ મિનીટ પછી કંઈક શુદ્ધિ આવી. પછી એક ભાડુની ગાડીમાં બેસારીને શેઠને તેણે ઘર લેગો ઠર્યા. આ બનાવથી કરમશીલાઈને આઠ દિવસ સખત તાપ આવી ગયો, અને તેથી તેટલો વખત તે માત્ર પથારી-માંજ પડ્યો રહ્યો.

‘હવે માફ શું થશે? માગનાર આડતીઆઓને હું શું મ્હોડું દેખાડીશ?’ એક બાબુ આ ચિંતા તેને લાગુ પડી અને બીજી બાબુ પેલા સ્વમના ભણકારા તેના અંતરમાં ઉછાળા મારી રહ્યા હતા. તેથી ભવિષ્યને માટે તેને કેઈ જાતના વિશ્વાસ બેસે—તેમ પણ ન હતું. પેલા સ્વમની વાત હવે તો તેને સોએ સો ટકા સાચી ભાસવા લાગી, તેથી તે પગલે પગલે હવે ભયની શંકા રાખવા લાગ્યો. અચાનક ધનનાશના ધક્કાથી તેનું શરીર એક ‘રોગીના જેવું’ ક્ષીણ અને પીઠકું પડી ગયું. ઉઠતાં બેસતાં તેની આંખે અંધારી આવવા લાગી. આઠ દિવસ પછી વખારપર આવી તે મારવાડીનું ખાતું તપાસતાં બીજા પણ દશ હજાર રૂપીઆ તેના પર લેણા-નીકળ્યા. તેથી તો વળી તેના સંતાપમાં એાર વિશેષ વધારો થયો. મારવાડી તરફથી બધી નુકશાનીનો હિસાબ ગણતાં લગભગ પોણા લાખ રૂપીઆ કરતાં વધારે રકમ થઈ. આ પોતાના કર્મની કથા તે ઠયાં જઈને પોકારે? હજી પોતાના દશ પંદર આડતીયાના લગભગ પોણા લાખ રૂપીઆ તો તેના પર લેણા નીકળતા

હતા. તેમનો માલ વેચાઈ ગયો હતો, પણ બાકીનો હિસાબ ચુકતે કરવામાં આવ્યો ન હતો. તેથી તેમના તગાદાના દરરોજ કાગળો આવતા હતા. આ બધા વિચારો અને ચિંતાથી તેનું મગજ અત્યારે અત્યંત ભયભ્રાંત બની ગયું—

“હવે મારી શી દશા થશે? નાણાની પુરતી છુટ કે સગવડ વગર માથું ઉંચે કરીને ચાલવું પણ મુશ્કેલ થઈ પડશે. અહા! આવી બખર હોત, તો અગાઉથીજ વેપકો વીંટીને ઘરમાં બેસી રહેત, પણ આ તો બાજુ પુરેપુરી બગડી ગઈ,—એટલે હવે ડહાપણ ડાળવા બાઉ, તે શું કામ આવે? અરે! પેલું ભયંકર સ્વપ્ન પણ જો આઠ દશ દિવસ અગાઉ મારા જ્ઞાતામાં આવ્યું હોત; તો પણ હું બરાબર સાવધાન બની ચેતીનેજ ચાલત, પરંતુ તેમ પણ ન બન્યું. હવે તો પારાવાર પડતીનો પહાડ એકદમ મારા પર તુટી પડ્યો. અહા! લક્ષ્મી! વિશ્વાસઘાત કરનાર લક્ષ્મી! વેશ્યાના જેવી બનાવટી બાજુ રમનાર નાદાન લક્ષ્મી! તારા ભરોંસે રહેનારને તું આવી રીતે ઇંસારો કરીને ચાત્રી જાય છે કે? આવી જો મને. અગાઉથી બખર હોત; તો લોખંડની તીજેરીરૂપ કેદબાનામાંથી કોઇવાર તને સૂચનો પ્રકાશ પણ ન દેખાડત. પણ અરે! આ બધો મારો વાંક કે મારા ઈર્મનો? અથવા પેટ્ટી દગાબાજ લક્ષ્મીનો વાંક કે વિધા તાનો? નહિ, નહિ, પેલા ભયંકર સ્વપ્નથીજ મારી આવી દુર્દશા થવા પામી છે. તેમાં પણ પેટ્ટી શ્યામભૂર્તિએ મને જે એક ફિટકાર જેવા બોલ સંભળાવ્યા છે. તેથી તો વળી એમજ ભાસે છે કે—એ કૃષ્ણભૂર્તિએજ વખતસર અદૃશ્ય રહીને મારી

ઉપર દુઃખનો ડુંગર પડતો. મુકી દીધો હશે. પણ હવે તે પણ
 ક્યાં શોધી જડે તેમ છે? અહા! નકટ નશીબ ! દયાનું તો તારામાં
 નામ પણ નથી. માત્ર દુનીયાને સતાવવાનોજ તું ઇબ્નરો લઈને
 બેઠો હોય—એમ લાગે છે. તારા વિશ્વાસે રહેલા માણસોને અધ-
 વચ લટકાવીને દોરી કાપી નાખવાનોજ તું ધંધો માંડી
 બેઠો છે. માટે નીચાં તને કોટિવાર ધિક્કાર છે. સતીઓને
 સંકટમાં નાખનાર અને મહાત્માઓના માથે વિપત્તિનો વરસાદ
 વરસાવનાર પણ તું પોતેજ હતો. ખરેખર ! મનુષ્ય કુદરતી રીતે પ્રાપ્ત
 થયેલ સુખમાં સંતોષ ન માનતાં તે ભવિષ્યને માટે પોતાના મનો-
 રથના મોટા મહેલ બાંધવા માંડી પડે છે, અને તેથી ભૂતકાળમાં
 પ્રાપ્ત થયેલ સુખને વખતસર તે પોતેજ ગુમાવી બેસતો હશે. એવા
 પણ ઘણા બનાવો જોવામાં અને સાંભળવામાં આવી ગયા છે. પેલા
 શીયાળને અનાયાસે પ્રાપ્ત થયેલ માંસથી સંતોષ ન થયો અને વધારે
 આશામાં તણાઈને તે માંસ ત્યાં મુકી સરોવરમાં મત્સ્યને પકડવા દોડ્યો.
 એવામાં પેલું માંસ બાજપક્ષી લઈ ગયું અને માછલું સરોવરના
 જળમાં સંતાઈ ગયું—એટલે તે બિચારો “અતો મ્મૃષ્ણસ્તતો મ્મૃષ્ઃ”
 અર્થાત્ બને બાળુથી ભ્રષ્ટ થયો. આવા આણીના વખતે મને મદદ
 કરે—એવો સંબંધી કે સન્નિવ્રત પણ કોણ છે? આપશીલાઈ તો
 પ્રથમથીજ કંટાળીને અલગ થઈ ગયા, એટલે તે અત્યારે આવડી
 મોટી રકમને માટે માનીને કોઈ રીતે પગ માંડે—તેમ તો સંભવતુંજ
 નથી. તેમ અત્યારે હું મોટી નુકશાનીમાં આવી પડ્યો છું, તે
 બંદરના તમામ વેપારીઓ બધું ખરાખર દીવા જેવું બાણે છે—
 એટલે તે પણ પચાશ સાઠ હજાર ધીરીને ધીરજ આપે —એવો

પણ ભરેસો નથી. અહા! ત્યારે તો હવે મારે અહીંથી ભાગવું
પણ મારે થઇ પડશે. અરે! આવો વસમો વખત મારે માટે?
સ્વપ્ને પણ જેની શંકા ન હતી, તે આકૃત અણુધારી આવીને
આજે મારી નજર આગળ ખડી છે. નાક તો ગયું, પણ તેની
સાથે માથું ન જાય તો સાફ. હવે ગયો વખત સ્વપ્ને પણ પાછો
જોવામાં આવે—એમ તો બનવુંજ અશક્ય છે. ત્યારે શું એ સુખની
સાથે આ જીવનની પણ આશા મુકી દઉં? શા માટે? ‘જીવન્મદ્વાણિ
પદ્યતિ’ એટલે ‘જીવતો માણસ વખતસર સુખ પામી શકે છે.’

એ પ્રમાણે કરમશીલાઈ અત્યારે પોતાના કર્મને દોષ દે કે
લક્ષ્મી યા વિધાતાને દોષ દે, અથવા પેલા ભયંકર સ્વપ્નને દોષ
દે કે તેમાં ઉપસ્થિત થયેલ પેલી કૃષ્ણમૂર્તિને દોષ દે—તથાપિ
તેની બગડેલ બાજી હવે કોઈ રીતે સુધરી શકે—તેમ તો છેજ
નહિ. પાણી પસાર થઇ ગયા પછી પાળ બાંધવાનો વિચાર
કરવો—તે પણ એક જાતની મૂર્ખાઈ છે.

આજે આઠ દશ દિવસ થયા પેલા માગનાર આડતી—
આઓના દરરોજ તગાદાના કાગળો આવ્યા કરતા હતા, પણ તેમને
કાંઈ જવાબ લખવામાં આવેલ ન હતો. તેથી ‘વખતસર તે અહીં’
આવી પહોંચે, એટલે તો પછી તેઓ મારા માથાપર એક વાળ
પણ શાનો રહેવા દે? એમ ધારીને તેણે પોતાના કુટુંબને ઠગ્ય
તરફ રવાના કર્યો અને પોતે થોડા વખતને માટે મુંબઈની આસ-
પાસ એક ગુપ્તસ્થાન શોધીને રહ્યો.

“નીચૈર્ગચ્છત્યુપરિ ચ દશા ચક્રનેમિક્રમેણ”

એટલે—‘ચક્ર—પૈડાના આરાગી જેમ મનુષ્યની દશા અણુ-
ધારી નીચે અને ઉંચે થયા કરે છે.’

પ્રકરણ ૧૩ મું.

લક્ષ્મીબાધનું લીલામ.

વાચક ! કરમશીલાધનું અત્યારે ત્રીજું ઘર હતું. બીજા ઘરની તેને એક લક્ષ્મી નામની કન્યા કે જેને અત્યારે લગભગ પંદર વરસ થવા આવ્યા હતા. તેનું પ્રથમથીજ તેણે સગપણ કર્યું ન હતું. સગપણ ન કરવામાં તેનો એવો હેતુ સમાયેલો હતો કે—‘વખતસર વિપત્તિનું વાદળ માથે ચડી આવે, તો તે વખતે આ સજીવન હુંડી વટાવવી ઠીક પડે. અથવા તો કન્યા મોટી થતાં ખાનગીમાં પાંચ દશ હજારની રકમ આપનાર કોઈ માઈનો લાલ મળી જાય—તો પણ બસ છે.’ આથી તે ધીરજ ધરીને બેઠો હતો. સગપણ માટે લગભગ બે ચાર વરસથી ઘણા ખાનદાન કુટુંબો એ કન્યાની માગણી કરી ગયા હતા, પણ તેના અંતરની ઉમેદ પાર ન પડે, ત્યાંસુધી તે કન્યા વરાવે પણ શાની ? તેના સગાસંબંધીઓએ પણ ઘણીવાર તેને એવી ભલામણ કરી હતી કે:—“શેઠ ! કન્યા મોટી થઈ છે. માટે હવે તેને યોગ્ય ઘરે વરાવી પરણાવીને નિશ્ચિંત થાઓ. અમે સંબંધી રહ્યા, એટલે હવે તો અમને પણ જવાબ આપવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે.” આવી ભલામણને તે ઘણીવાર તો મનમાંજ હસી કહા-હતો હતો. વળી કોઈવાર તેમને એવો જવાબ પણ આપી હતો કે:—‘કન્યા જેવી બહાલામાં બહાલી ચીજ—તે શું વર કે ઘરની બરાબર તપાસ અને પસંદગી કર્યા વિના ગમે તેવાને આપી

દેવાય ખરી કે? કન્યા એ વરસ મોટી થઇ જાય—તો હરકત નહિ, પણ વર—ઘરની મનમાનતી પસંદગી વિના તો મારે વરા-વવીજ નથી.’ પોતાના પૈસાની લાલચ તે તેમની આગળ કંઈ ખુદ્દલી રીતે પ્રકાશી શકે ખરો? વળી એ કન્યા ખરેખર! એક રંભા જેવી રૂપવતી હતી. મોટા મોટા કરોડપતિની કન્યા-ઓને પણ તે એક વખત શરમાવે તેવી હતી. જ્યારે તે પોતાના શરીરપર સુંદર વસ્ત્ર અને અલંકાર પહેરતી, ત્યારે તો એક રાજકન્યા પણ તેના સૈંદર્યથી શરમાઇને સંતાઇ જાય—તેવી ભાસતી હતી. તેનો કેમળ અને શરમાળ સ્વભાવ તથા તેની સહનશીલતા—વિગેરે કુદ્દીન સ્ત્રીને છાજતા કેટલાક ગુણો ધણા-ખરા પરિચિત કુટુંબોમાં બહુજ વખણાતા હતા. તેથી કેટલાક શ્રીમંતોએ તો તેને એ પાંચ હજારની લાલચ પણ ખતાવી હતી, પરંતુ આઠ દશ હજાર કરતાં ઓછું લેવાની તેની ઉમેદજ ન હતી. એ લક્ષ્મી તો ખરેખર! એક લક્ષ્મી જેવીજ હતી. તેણે સાધારણ ગુજરાતી એ ત્રણ ચોપડીનો અભ્યાસ પણ ઠંરી લીધો હતો. તે લગભગ ઓઠ વરસની થઇ, ત્યારથી તેને એવી સંસારી વાતમાં જરા સમજ પડતી હતી અને તેથી પોતાને માટે થતી વાતો તેણે ઘણીવાર છાની રહીને સાંભળી પણ લીધી હતી. એક વખત તેની ઓરમાન માતા અને શેઠ એજ બાબતની વાતચીત કરતા હતા, તે વખતે લક્ષ્મી કંઈ ઘરના કામને માટે ત્યાંથી નીકળી, અને પોતાની વાત માટે તેને ંહેમ પડવાથી કમાડની પાછળ તે છાની રીતે ઉભી રહી. તે વખતે શેઠાણીએ શેઠને કહ્યું કે—“આપણી લક્ષ્મી આવડી મોટી થઇ છતાં હજી

તેને વરાવતા કે પરણાવતા કેમ નથી? આપણી નાતમાં શું વર કે ઘરનો કાંઈ તોટો છે? એ બિચારીને પણ સંસારસુખની આશા તો હોયજ ને? વળી કન્યા મોટી છતાં જો વરાવીએ કે પરણાવીએ નહિ, તો નાતમાં ઘર ઘર વાતોના ગપાટા શરૂ થાય. માણસોના મ્હોઠે કાંઈ પોતા દેવાય છે? રોજ પાંચ દશ વખત તો મારા કાને પણ એવી વાતો આવીને અથડાય છે. હું તે કેટલાને જવાબ આપું? કોઈ તો એમ કહે છે કે—‘તમારી લક્ષ્મી બહુ લાડકી છે, એટલે લખપતિ શિવાય તો તમારું મન પણ શાનું માને?’ વળી કોઈ એવું કહે છે કે—‘તમારી લક્ષ્મી સાક્ષાત જાણે લક્ષ્મીદેવી જેવી છે, એટલે તેને માટે તો કૃષ્ણ કનૈયા જેવો કોઈ ત્રણ ખાંડનો ઘણી મુરતીયો જોઈશે. અને કદાચ તેવો હાલમાં તૈયાર નહિ હોય, તો વખતસર વિધાતા તે બનાવે, તેટલો વખત તમે તેની રાહ જોઈને પણ બેસી રહેશો. ખરા હમણા આપણી જ્ઞાતિમાં તેવા મુરતીયા મળવા પણ મુશ્કેલ છે.’ કોઈક તો એટલી હદસુધી સંભળાવે છે કે—‘નાતમાં કન્યાઓની ક્યાં ખોટ પડી છે કે તમને બરાબર ભારેભાર નગદ નાણા તોળ્યા મળી જાય? બીજી કન્યા કદાચ તમારી લક્ષ્મી જેવી રૂપાળી નહિ હોય—તો રાધા જેવી હશે. પૈસા કાંઈ વાળ્યા ઉગતા નથી. નહિ તો એ સજીવન લક્ષ્મીના વખતસર તમને તેટલા મનમાનતા હામ પણ મળી શકે.’ કેટલીક વયોવૃદ્ધ બેરીઓ તો બધાની આગળ ખુલ્લે મ્હોઠે પોતાની મરજી પ્રમાણે આંખો મીંચીને એટલે સુધી સંભળાવ્યા કરે છે કે—‘એ લક્ષ્મી તો એમની એકની એક લાડકી કન્યા છે, તેથી એને પરાધીન બનાવીને શેઠ કાંઈ પારકા

ધરનું પાણી થોડુંજ ભરાવે? એ તો એવો કોઈ બાર વરસનો બેટો ધરજમાઈ ગોતી લેશે, કે જેથી છોકરી પણ સુખી થાય અને પોતાના ધરનું પણ નામ રહે. વળી એ છોકરાને સામે કોઈ તાણુનાર કે પુછનાર પણ ન હોય એવો સાક્ષાત્ સ્વતંત્ર મુરતીયો શોધી લાવશે, કે જેથી પંદર હજારની પહેરામણી કરે, તો પણ તે પોતાના ધરમાંને ધરમાંજ સહીસલામત રહે. 'આવી આવી ગામની ડોસીઓની વાતો સાંભળીને તેનો જવાબ દેવાને મારી તો હવે જીભ પણ ઉપડતી નથી. તમે શા કારણથી લક્ષ્મીને ઠકાણે પાડતા નથી, તે પણ કોઈવાર મને વાત કરી નથી. ખરેખર! એ બિચારીનું સુખ તો હવે તમારાજ હાથમાં રહ્યું છે."

આ પ્રમાણે પોતાની સ્ત્રીનું વર્ણન સાંભળીને ઠરમશીલાઈ શાંત રહી શક્યો નહિ. તરત તે પોતાના સ્વાર્થની સડકપર ઉતરી પડ્યો કે—“રાંડ! તું એટલાબધા તે પોતા ક્યાં જઈને ઉથલાવી આવી છે કે મારી આગળ પણ આવડું દોઢ ગજનું ડહાપણ ડાળવા મંડી પડી? તું સ્ત્રીજાત આવી ગંભીર જાળતમાં શું સમજી શકે? જો, કન્યા—એ સાક્ષાત્ અમુકમુદતની શાહજોગ અને સજીવન એક પ્રકારની હુંડીજ છે. આજે આપણી જ્ઞાતિમાં સંખ્યાબંધ માણસો પોતાની મરજીમાં આવે ત્યારે એ હુંડી વટાવીને મનમાનતા નાણા વસુલ કરે છે. આવો અણધાર્યો લાભ જો વિના પ્રયાસે મળી જતો હોય—તો શા માટે તે જતો કરવો? અત્યારે કદાચ આપણી સારી હાલત છે, તેથી પાંચ માણસોના દેખતાં જો પાંચ પૈસા લેવા જઈએ, તો નાતના નવરા માણસો પગલે પગલે આપણા ગીત ગાવા મંડી જાય. માટે એ હુંડી આપણે ખાનગી રીતે વટાવીશું, એટલે

પછી જગત જખ મારે છે. અરે પણ રાંડ ! જાજે હો, સ્ત્રી જાતની મતિ પાનીએ હોય. તેથી આવી વાતને તે દબાવીને પોતાના દિલમાં રાખી શકતી નથી. તેથી રખે તું પણ રજનું ગજ કરીને મારી આખરૂના કાંકરા કરે. દિલની વાત દુનીયાના જાણુવામાં ન આવે, એટલા માટે તો અત્યાર સુધી એ વાત હું તારાથી પણ છાની રાખીને બેઠો હતો. છતાં તે આજે તારા આગ્રહથી પ્રગટ કરી છે. પણ તેનું પરિણામ મને શરમાવનારું ન આવે, તે જરા ધ્યાન રાખજે.”

એ રીતે તેમની વચ્ચે થતી વાતચીત લક્ષ્મીએ બરાબર ધ્યાન દઇને એક કાને સાંભળી લીધી. અને તેથી પોતાની ઓરમાન માતાની તથા પોતાના પિતાની પોતાને માટે કેવી મીઠી—ઠડવી લાગણી છે—તે પણ અનાયાસે તેના જાણુવામાં આવી ગઇ. પોતાના પતિના કડવા અને સ્વાર્થી વિચાર સાંભળીને તેની સ્તવનખાઈ પણ ગંભીર વિચારમાં પડી ગઇ કે—‘અહા ! પોતાની એકની એક પુત્રી વરફ પણ કેટલી બધી નિર્હયતા ? પોતાના ઘરની સારી હાલત છતાં કેવી અયોગ્ય લાલચ ? પ્રભુ, આવા માતકી વિચાર કરનારા માણસોને તેવું પાપ કરતાં બચાવે. ’

લક્ષ્મી તો બિચારી અનાથ અને ગરીબડી, એટલે તે અત્યારે બોલી પણ શું શકે ? પિતાના ઝેરી સ્વાર્થની વાત સાંભળતાં તેના મનમાં એક પ્રકારની ધાસ્તી પેડી. પોતાના બાપના સ્વાર્થી સ્વભાવથી તે લેશ પણ અજાણી ન હતી. તેથી તેને થોડી ઘણી ખાત્રી પણ થઇ ગઇ કે—‘પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાની ખાતર મારો બાપ વખતસર મને કોઇ એવા ઉંઠા ખાડામાં ઉતારી

દેશે કે જ્યાં મારે માટે સુખ—શાંતિનું નામ કે નિશાન પણ નહિ હોય.' એ પ્રમાણે અત્યારે તો તે બિચારી પોતાના ભવિષ્યની ભીતિના હીડાળે ડાલવા લાગી.

ગુપ્ત નિવાસ કરતાં કરમશીભાઈને લગભગ એ મહિના થવા આવ્યા તે દરમિયાન પેલા માગનાર આડતીઆએ બધા આવી ગયા અને તપાસ કરવામાં પણ તેમણે કંઈ બાકી ન રાખી, પરંતુ કરમશીભાઈને તે ક્યાં પત્તો મેળવી શક્યા નહિ. એટલે બધા નિરાશ થઈને પાછા ચાલ્યા ગયા. વળી ગામના પણ કેટલાક વેપારીઓના તેની-ઉપર ચાલીશ પચાશ હજાર રૂપીઆ લેણા નીકળતા હતા, તેમણે પણ અત્યારે તો તે વસુલ થવાની આશા મુકી દીધી. આ વખતે કરમશીભાઈ મુંબઈની આફતથી તો બચવા પામ્યો, પરંતુ કચ્છની બલા તેને માટે હજી બાકી હતી. કચ્છના કેટલાક આસામીઓએ એની પાસે વેઆળે નાણા મુક્યા હતા. તેમને કરમશીભાઈએ ચલણી ફેરીના ખાતા લખી આપ્યા હતા—એટલે એ આફત તેનાથી કેઈ રીતે ઓળંગી શકાય તેમ ન હતી.

એ મહિના પછી જ્યારે તે કચ્છમાં આવ્યો ત્યારે પેલા બધા લેણદારો તેના આંગણે આવીને આંઠા ફેરા કરવા લાગ્યા. તેમાં એક એ આસામીએ તેના પર ફરીયાદી કરીને પણ પોતાના નાણા વસુલ કર્યા. એટલે ન છુટકે પોતાની જમીન તથા દાગીના વિગેરે વેચીને પણ બીજાઓને પુરેપુરા પૈસા આપવા પડ્યા. આ આફતને ઓળંગી ગયા પછી કરમશીભાઈના હાથમાં માત્ર હવે ચાર માંચ હજાર ફેરીના દાગીના અને એ હજાર ફેરીનું પોતાનું 'રહેવાનું' એક મકાન સીલકમાં બાકી રહ્યું. પેલી કચ્છની આસા-

મીચોના નાણા તાણીને તેણે પોતાના મુંબઈના વેપારમાં નાખી દીધા હતા, એટલે ત્યાંથી લાગી છુટતાં તેના હાથમાં કંઈ પણ પૈસા ટકા રહેવા પામ્યા ન હતા. માત્ર ઘરના ઢાગીના અને કચ્છની જમીન—એજ તેની મિલકતની બાકી હતી. તેમાંથી લેણદારોને લગલગ વીશ પચીશ હજાર રૂપીઆ ભરતાં ઘણીખરી બધી મિલકત ખાલસા થઇ ગઇ. આટલી બધી અવશ્યાની હશે આબ્યા છતાં તેનાપર હજી કુદરતની કડવી નજર કાયમજ રહી હતી. એટલે થોડાજ વખત પછી તેની સ્ત્રી કોલેરાના રોગથી મરણ પામી. અત્યારે વૃદ્ધાવસ્થામાં તેનાપર આ એક વિપત્તિનું વાઢળ તુટી પડ્યું—એ કાંઈ ઓછી આફત? અત્યારે લગલગ વનવાસની અવસ્થા ઓળંગીને તે એક બે વરસ ઉપર આવી ગયો હતો. આ વખતે પોતાની સંપત્તિનો નાશ અને સ્ત્રીનું મરણ—એ બંને પ્રકારનું દુઃખ એકી સાથે તેના માથે આવી પડ્યું.

પોતાની કન્યા લક્ષ્મીને માટે જે લાંબો સ્વાર્થ રાખીને તે બેઠો હતો, તેવો પ્રસંગ કુદરતે પોતેજ તેને લાવી આપ્યો, એટલે હવે તે ખુલ્લી રીતે લક્ષ્મીના મનમાનતા દામ લીધા વગર રહે પણ ખરો કે? ‘હવે તો કોઇ લક્ષ્મીનો લાલ ઉલો થઇ જાય અને ગ્રહોં માગ્યા પૈસા આપવાને તૈયાર થાય, તેના ઘરેજ એ સચેતન લક્ષ્મીના પનોતાં પગલાં થઇ શકે તેમ છે.’ તેને માટે ચાર પાંચસો કોરીની લાલચ બતાવીને તેણે એક દલાલ મારફતે પોતાનો ઉંચો ધરાદો, કન્યાની લાલચમાં લટકી રહેલા કેટલાક શ્વેત દાઢીવાળા બુદ્ધાઓ પાસે જાહેર કરાવ્યો. તેમાં પણ વરની ઉમ્મર કેટલી છે? એવો સવાલ પુછવાને બહલે વરરાજના

હાથમાંથી કેટલા હજાર છુટે તેમ છે? એ પ્રશ્નનેજ બહુ માન આપવામાં આવ્યું હતું, કરમશીલાઈ પોતે તો આખિર એવા નિશ્ચય પર આવીને બેઠો હતો કે-‘ગમે તેટલા બુદ્ધિએ લક્ષ્મીની માંગણી કરવા આવે, પરંતુ જે ચડાવો કરીને વધારે ટકા આપવાને કબુલ થાય, પછી લલે તે વનવાસી હોય કે સઠવાસી હોય, પણ તેજ ઘણી એ મારી લાકડી લક્ષ્મીનું પાણીગ્રહણ કરી શકે’. આ તેની ઉમેદ હવે ક્ષણે ક્ષણે મજબુત થવા લાગી.

પેલા દલાલે પણ દરેક ઠેકાણે એવો ઢોલ વગાડી દીધો કે-‘પંદર હજાર કોરી કરતાં એણે કરમશીલાઈ પોતાની લક્ષ્મી કોઈને આપે તેમ નથી. એ લક્ષ્મી ખરેખર સાક્ષાત્ પદમણી જેવી છે. તેના રૂપ, ગુણ, સૌંદર્ય, ચતુરાઈ અને અંચલતા આગળ તેટલી રકમ તો કાંઈ હીસાબમાંજ નથી.’ આ જાહેરાતથી તેની નિર્લજ્જતાની ઘર ઘર નિંદા થવા લાગી. વર્ણા કન્યા વિક્રય તરફ સંપૂર્ણ તિરસ્કાર દર્શાવનાર કેટલાંક લોકોએ તો તેની સામે આવીને એટલે સુધી પણ કહી દીધું કે-“કરમશી કાઠા ! આ ઘરડા ઘડપણમાં તમને સાલમી નરકનો સંદેશો આવ્યો છે શું? બિચારી લક્ષ્મીનું આમ લીલાભ કરીને તમારે હજી કેટલા વરસ જીવવાનું છે? અરે? અત્યારે સાંઠ વરસે ઘોળામાં ધુળ નાખવા શામાટે તૈયાર થયા છો? આવા તિરસ્કારના શબ્દો સાક્ષાત્ કાને સાંભળવા છતાં કરમશીલાઈનો એક વાળ પણ વાંકો થઈ શક્યો નહિ. આવડી મોટી રકમની લાલચ રાખવામાં તેનો એક બીજો પણ ગુપ્ત સ્વાર્થ સમાયેલો હતો. અને એ સ્વાર્થની દુર્ગંધથીજ તેનું મગજ અત્યારે એક મહિરામસ્ત આણુસની જેમ બ્રાંતિમાં લમી રહ્યું હતું.

એવામાં એક દિવસે તેના મિત્ર સ્વજીભાઈ કંઈ કામ પ્રસંગે રામપુરમાં આંચો. તે વખતે ગામના લોકો પાસે કરમશી ભાઈની કન્યાવિક્રય માટેની લયંકર પ્રતિજ્ઞા સાંભળતાં તેના શરીરના અવયવો બધા ઠંપી ઉઠ્યા. લક્ષ્મી જેવી સુકોમળ અને દીન બાળાનું આમ જાહેર રીતે લીલામ થાય-એ બાબત તેના મસ્તકને એક શુભ જેવી થઈ પડી. એ ઘાતકી કામ કરતાં અટકાવવાને તે તરત કરમશીભાઈ પાસે આંચો. આ વખતની અને મુંબઈના વખતની તેની સ્થિતિ જોઈને સ્વજી ભાઈની આંખમાં આંસુ આવી ગયા. છેવટે તેણે કરમશીભાઈને એકાંતમાં બોલાવીને મીઠી ભલામણ કરતાં સમજાવ્યું કે:-

“ કરમશીભાઈ ! તમારી બાહ્ય વ્યાવહારિક સ્થિતિમાં આટલો બધો ફારફેર થઈ ગયો છતાં તમારા અંતરની આદત તો એવીને એવી શ્યામજી રહી. વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચ્યા છતાં પોતાની વડાદી પુત્રી તરફ આટલી બધી નિર્દયતા બતાવીને માત્ર એક પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાની ખાતર તે બિચારીને કોઈ ઉંડા કુવામાં ઉતારી દેવી એ શું તમારા કુળ ધર્મને છાજતી વાત છે ? શું એ ગરબડી છોકરીના મનમાનતા દામ લીધા વિના તમે ભુખે મરી જશો ? જુઓ, અત્યારે એ બિચારી એક તમારોજ આધાર અને વિશ્વાસ રાખીને ખેડી છે. તો તેને ગમે તેવા ખાડામાં નાખીને તેનું સુખ છીનવી લેવું—એજ તમારી સંતાન તરફની ફરજ કે ? શેઠ ! લક્ષ્મીના નિઃશ્વાસ હાથે કરીને માથે ઘેરી ન દેવો. તમારી છેવટની જોઈએની જીંદગીની ખાતર લક્ષ્મીનું જીંદગીભરનું સંસાર સુખ તમે હાંટી ન દેવો, ”

કરમશીભાઈ--“ સ્વજીભાઈ ! જુઓ, દુનિયામાં પહેલાં સહુ

પોતાનું સુખ જુએ છે. એક આત્મવૃક્ષ ઉછેરીને આપણે મોટું કર્યું પછી જ્યારે તેમાં મધુર ફળ પાકવાનો વખત આવે ત્યારે શું તેનો બહલો લીધા વિના તે પારકાના હાથે હુંટાવી દેવા એમ ? આજે પંદર સોળ વરસ થયા લક્ષ્મીને ખવરાવી પીવરાવીને મોટી કરી રાત દિવસ ઉબાગરા કરીને તેના શરીરની સંભાળ રાખવામાં પણ મેં કાંઈ ખાફી રાખી નથી. તો અત્યારે હવે તે તનતોડ મહેનતનો બહલો લેવાનો જ્યારે વખત આવ્યો, ત્યારે તમારા જેવા આડે આવીને ઉભા રહ્યા અને શીખામણની સુખડી આપવા મંડી પડ્યા કે 'તમે તમારી અથાગ મહેનતનો બહલો લીધા વિના લક્ષ્મીને કોઈ સારે ઠેકાણે પધરાવવી ઘાં.' શું આ ઉચિત વાત કહેવાય કે ? કન્યા જેવી મનોહર મૂર્તિ કોઈને મુક્ત આપી દેતાં મન કેમ થાય ? વળી કન્યા એ તો પારકા ઘરની મિલકત છે, એટલે તેને પારકે ઘરે જ પધરાવવી જોઈએ. ત્યાં એને સુખ મળે કે દુઃખ મળે તે ક્યાં આપણાં કળ્મશની વાત છે ? તો પછી આપણા સ્વાર્થ સધાતો હોય તે શા માટે ગુમાવી દેવો ? પોતાની દિકરીના દોઢા કે બમણાં દામ લીધા વિના જે લોકો મુક્ત આપી દે છે તે બધી છોકરીઓ ક્યાં સ્વર્ગના સુખ ભોગવે છે ? માટે સ્વજીભાઈ ! દીકરીના દોઢા દામ લેવાથીજ તેની કીંમત થાય છે. વળી કુળ—ધર્મને માટે જ તમે દશગણી દિલગિરી દર્શાવીને કહેતા હો—તો હું છાતી ઠોકીને કહું છું કે—તેની આજકાલ દરકાર પણ કોણ કરે છે ? સેંકડે પાંચ દશ ટકા પણ એવા ન હશે, કે જે પોતાના કુળ—ધર્મની કુલીનતા સાચવી બેઠા હોય. અગાઉના વખતમાં ઘરે પુત્ર જન્મ થતાં આનંદ એવોવ ઉછળી સહેતો અને અત્યારે તો કન્યા જન્મી એટલે બાણ

સાક્ષાત્ લક્ષ્મી દેવી ઘરે પધારી. તેમાં પણ જે બે ચાર કન્યાનો આપ હોય—તેને કહાય બે પાંચ હજારની જરૂર પડે—તો બેને બદલે બાર જણા તેના બારણે આવીને નાણા ધીરવા તૈયાર થાય. કારણ કે તે સમજી બેઠા હોય છે કે—‘એના ઘરે આજે બે ચાર સજીવન હુંડી મોજીદ છે, તેમાંથી એકાદ વટાવશે, તો પણ આપણા નાણા વસુલ થઈ જશે. વળી એછા દામ લેવા જતાં પણ લોકો વાતો કર્યા વિના તો રહેવાનાજ નથી, તો પછી પુરતા દામ લઈનેજ પોતાનું કામ સાધવામાં શી હરકત છે? લોકો તો નવરા બેસીને બીજાની નખોદ વાળવાનો ધંધો લઈ બેઠા છે. એક તો ઘરના રોટલા અને ગામના એટલા લાંગવા અને તેની સાથે જો કોઈ સપાટામાં આપી જાય, તો તેના પણ ટાંટીઆ લાંગીને તે બિચારાને લુલો બનાવી દે. તેમાં પણ વળી કેટલાક તો એવા બહાદુર બેટા પડ્યા છે કે—કોઈ સાઈં પરોપકારનું કામ થતું હોય, તો તેની પણ નિંદા કરવાનો લ્હાવો લઈ લે છે. આપણામાં ઘણા માણસોને આદત પડી ગયેલી હોય છે કે—પારકાની પાંચ દશ નિંદાની વાતો કર્યા શિવાય તેમને પ્રાપ્તિ આનાજ પણ પચે નહિ. છતાં હું ક્યાં કાચી કમ્મરનો છું કે એવા નખોદીયા માણસની નિંદાથી ડરીને ડગમગ થઈ જાઉં. વળી કુદરતી રીતે વિચાર કરીએ તો એમ પણ લાસે છે—કે કન્યાને આપણે કાલજીથી ઉછેરીને મોટી કરી. તેને બીનામાંથી સુકામાં સુવાડીને તેના આપણે મળમુતર ધોયા એ એક રીતે તેના પર આપણો અનુદ ઉપકાર થયો છે. એ ઉપકારનો બદલો (જંજી) વાળવાને ભવિષ્યમાં તેને ક્યારે અવસર મળવાનો છે? એટલે બારીકાઈથી વિચાર કરો તો આથી માખાપના ઉપકારનો બાર તેના પરથી ઉતરી જાય છે.

અને એ ઋણ શિરપરથી ઉતરી જતાં તે કૃતકૃત્ય થાય છે
 ક્યાં કોઈ વિચાર કરીને જુએ છે? આવી ખારીક શોધ કર.
 મારા જેવો હબ્બરોમાં કોઈ એકાદજ શોધક શોધ્યો જડશે. વળી
 તેમ કરવા જતાં કન્યાઓમાં પણ ક્યાં કોઈ સામે આવીને વાંધો
 ઉઠાવે છે? આ ઉપરથી એમ પણ સમજી શકાય છે કે આવી
 બાબત કન્યાઓને પણ અણગમતી નથી. નહિ તો તે મુંગે
 મ્હોડે શા માટે બેસી રહે! તે બરાબર દીવા જેવું સમજે છે કે
 મારે તો ગમે તે રીતે પારકા ઘરના આંગણાનું શરણ લેવાનું
 છે. તો પછી મારા માવિતરના સ્વાર્થને હાનિ પહોંચે તેવો
 ખોટો વાંધો મારે શા માટે ઉઠાવવો જોઈએ? જુઓ સ્વજનો!
 આ બાબતની સાચી શોધ કરવામાં મેં પચાશ પચીસ ઉત્તર
 પણ કર્યા હશે. અને તેથી અત્યારે હું એવા નિશ્ચય પર આવી
 ગયો છું કે—પચાશ પોણાસો રૂપિયા પર પાણી ફેરવીને પણ એક
 નાનકડું પુસ્તક છપાવીને પ્રગટ કર્યું તેનું નામ પણ એવું યથાર્થ
 રાખવું કે— ‘કન્યા વિક્રયની સાચી શોધ અથવા શંકા સમાધાન
 આ પુસ્તકની એક ખોટી દમડી પણ લીધા વિના તે કન્યાઓના
 બાપને ખીનટીકીટ ખીડી દેવું. આથી મારા મનને પુરતો વિશ્વાસ
 બેસી ગયો છે કે—વખતસર તેઓ આ મારી નવા જમાનાની
 નવીન શોધને ગુલાબ જળથી વધાવીને પોતાના આચાર-વિચારમાં
 ઉતારી દેશે. સુખ—દુઃખ ક્યાં કોઈ લઈને કોઈને આપી શકે છે?
 તે તો તગદીરનો તમાસો છે. વળી આ રિવાજ પણ કેટલાક સમજી
 જનારો લાંબો વિચાર કરીનેજ જ્ઞાતિમાં દાખલ કર્યો હશેને? તો
 પછી વિવેકથી તેનો વિચાર કર્યા વના તેના પર ખંડનનું પાણી
 ફેરવી દેવું એ એક પ્રકારની ગેરસમજીતી છે.”

રવજીભાઈ—“કરમસીભાઈ કન્યા એ કાંઈ શાક ભાજ કે તામશાલા જેવી નજીવી ચીજ નથી કે જેના મરજી પ્રમાણે દામ લઈને ગમે તેને વેચી દેવાય. તે સાક્ષાત સજીવન પારસમણિ છે. એની કીંમત માત્ર કોઈ બાહોશ ઝવેરીઓજ કરી શક્યા છે. એક અનુભવી કવિરાજના મુખથી તો એટલેસુધી ઉદ્દગાર નીકળ્યા છે કે:—

‘યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજ્યંતે રમંતે તત્ર દેવતા:

તાશ્ચ યત્રાવમન્યંતે રમંતે તત્ર રાક્ષસા:’ ॥

એટલે-શ્રી વર્ગનો જ્યાં સંપુર્ણ સત્કાર થાય છે, ત્યાં દેવતાઓ પણ આવીને રમણ કરે છે. અને તેજ શ્રીવર્ગનો જ્યાં અનાદર કે અપમાન થાય છે ત્યાં રાક્ષસો આવીને દાખલ થાય છે. અર્થાત્ શ્રીઓના સન્માનમાં સુખ સમાયેલું છે અને તેમના અપમાન કે અનાદરમાં દુઃખ છવાયેલું છે. કેટલાક માણસોને જેમ ઘડપણમાં અંધાપો આવે છે તેમ અત્યારે વૃદ્ધ પણામાં તમને લોભવૃત્તિનો અંધાપો લાગુ પડી ચુક્યો લાગે છે. નહિ તો આવી હહહહતી ખોટી કદપનાને સાચી ઠરાવીને તમે વેગથી વળગી પડો ખરા? તમે મનમાનતા દામ લેવા જાઓ, એટલે તો પછી સાઠ વરસનો મુરતીઓજ મળેને. તેનું શરીર તો જાણે જરાના જરથી લગલગ ખોખરી હાંડલી જેવું અથવા પુટેલ ઢાલ જેવું થઈ ગયું હોય અને વળી વધારામાં તે શમશાને જવાની તઈયારીમાં હોય, તેની સાથે એ કુમળી બાળા બિચારી શું સંસારસુખ ભોગવી શકવાની હતી? અરે! સંસાર સુખ તો દૂર રહ્યું, પરંતુ પ્રેમથી તેની સામે જવાની પણ તેને ઇચ્છા ન થાય. શેઠ? તમે પોતેજ વિચાર કરો કે—તમે પંદર વરસના

તરણ હો, તે વખતે કોઈ પચાશ સાઠ વરસની ડોકરી સાથે તમારા લગ્ન કરવામાં આવે, તો તમે ધાસ્તીથી ગભરાઈને કોઈ એવા સ્થાનમાં સંતાઈ જાઓ કે શોધ્યા પણ ન જડો. શું તે ડોકરી સાથે પરણવા તમે પગ પણ માંડો ખરા ? અરે ! પાંચ દશ હજાર ડોકરી કોઈ સામે આપવા આવે, તો પણ તમે માથું ન માંડો. તો પછી એ કોમળ બાળાઓનો શો અપરાધ કે તેમના દિલની નાખુશી છતાં તમે પોતાનો સ્વાર્થ સાધીને પરાણે તેમને દુઃખના અંધારા કુવામાં હડસેલી દો છો ? તેઓ બિચારી શરમની મારી પોતાની મર્યાદાનો લોપ કરતી નથી. તેનો તમે ખોટો અર્થ સમજીને તેમને સતાવો છો. વળી તમારા જેવા નવા જમાનાની નવીન શોધ કરનાર જો પાંચ પચીસ જાગે, તો આપણી જ્ઞાતિ અને દેશમાં સુખનો સુરજ સદાને માટે અસ્ત થઈ જાય. તમે તમારા સંતાનો તરફ માળાપ તરીકેની ફરજ બજાવી તેમને ઉછેરીને મોટા કર્યા-તેમાં શું મોટી મોથ મારી નાખી ? તમે તો ઉંચા પ્રકારના મનુષ્યપણામાં આવ્યા છો, પરંતુ પશુ અને પક્ષીઓ પણ પોતાના સંતાનો તરફ પ્રેમ દર્શાવીને તેમને ઉછેરે છે, છતાં આમ તમારી જેમ તેનો બદ્દલો લેવાને હજી સુધી કોઈએ હામ લીડી હોય-એવું જોવામાં કે સાંભળવામાં આવ્યું નથી. શેઠ ! જરા વિચાર કરો. આવું ઘાતકી કૃત્ય કરીને તમારા કુળ અને બાપના નામને લાંછન ન લગાડો. એ બિચારી ગરીબડી ગાયની ગરદન પર આમ બધાના દેખતાં ઘોળે દિવસે છુરી ન ચલાવો. અહા ! શું પશુઓ કરતાં પણ તમે ગયા એમ ? કન્યાવિક્રય કરનારને માટે એક ઠંકણે એટલે સુધી ઠહેવામાં આવેલ છે:—

“ વ્યાધાઃ શ્રેષ્ઠા મનુષ્યાણાં કન્યાવિક્રયકારિણાઃ
નિર્દયાસ્તે પરેષ્વેવ પુત્રાદિષુ દયાપરાઃ ” ॥

એટલે—‘ કન્યા વિક્રય કરનાર માણસો કરતાં તો શિકારી અને ઠસાઇઓ સારા છે. કારણ કે તેઓ પશુઓની ગરદન ઉપર છુરી ચલાવે છે ખરા; પરંતુ પોતાના પુત્ર-પુત્રીઓ તરફ તો તે પણ પ્રેમાળ થઇને વરતે છે.’ તમે શિકારી અને ઠસાઇ કરતાં પણ વધારે ક્રૂર છો. કારણ કે પોતાના સંતાનો તરફ તમે પ્રેમ દર્શાવી શકતા નથી. અરે! તેવો પ્રેમ દર્શાવવાનું તો દૂર રહ્યું, પરંતુ તેમના તરફ ઉલટા તમે નિર્દય બનીને બેઠા છો. તમે સંતાનો તરફ કાળજી રાખી તેમને ઉછેરીને મોટા કર્યા—તેથી ‘તેમનાપર મહાભારત ઉપકાર કર્યો’ એમ કહાય તમે માની લીધું હોય—તો પણ તેવા ઉપકારનો બદલો કાંઈ આમ તેમને રીબાવી રીબાવીને ન લેવાય. તે બદલો સમજવાનું અને વાળી આપવાનું કામ સંતાનોનું છે. પ્રથમ તેમના પર ઉપકાર કરવો અને પછી વખત આવે ત્યારે તેમને રીબાવવા એવું કામ કોઈ નીચ માણસ પણ ન કરે. દયા કે પ્રેમને ભલે તમે ક્યાં ગિરવી મુકી આવ્યા હો, અથવા વેચી ખાધા હોય અને તેથી ભલે તમે તમારી પદરના પાંચ સોનો ખર્ચ ન કરો, પણ તેમની આખી જીંદગીને ધુળધાણી કરી ન નાખો. તેમ છતાં કહાય તમે તમારી ફરજથી બ્રષ્ટ થઈને કુદરતના ગુન્હેગાર થશો, તો તેની શિક્ષાનો બદલો તમને આખ્યા વિના કુદરત કાંઈ રહેવાની છે!

અહા! શેઠ! તમારા વિચારો સાંભળતાં અને આચારો

જોતાં મારા શરીરે વારંવાર કંપારી છુટે છે. પોતાની કામળ કન્યાના મોંમાં માગ્યા નાણા લેનારા આજે મારી જ્ઞાતિમાં તમારા જેવા એક, એ કે પાંચ નહિ, પણ તેવા શુદ્ધભક્તી સંખ્યાબંધ બંધુઓ મોજુદ છે. કીડી અને કંથુઆને બચાવવા માટે આજે જે જ્ઞાતિના લગભગ બધા શ્રાવકો પોતાના ઘરમાં નરમ પોંચણ અને ભારીક ઝાડુ રાખે છે, હુલા લંગડા જાનવરોને બચાવવા માટે હજારો અને લાખોના ખર્ચે જેઓ જગે જગે પાંજરાપોળ ચાલુ કરાવે છે, કસાઇઓ પાસેથી ગાયો કે બકરા છોડાવવાને જેઓ હીંમતથી હજારોના ખર્ચ કરે છે, આડમ પાખી જેવા ઉંચા દિવસે પોતાના ઘરમાં લીલોતરી વાપરતાં જેઓ પાપથી ભય પામે છે, અને ઉકાળેલું પાણી રાતવાસી રહી જાય—તો બીજે દિવસે તે પાપનું પ્રાયશ્ચિત લેવાને પણ જેઓ તૈયાર થઇ જાય છે; તેજ જ્ઞાતિના સંખ્યાબંધ શ્રાવકો આજે કન્યાવિક્રય કરતાં શા માટે અચકાતા નથી? તેવા ઘાતકી રિવાજને તેઓ શા માટે સળગાવી દેતા નથી? પોતાની ગરીબ બાળાઓ તરફ તેઓ શા માટે દયા કે પ્રેમ દર્શાવતા નથી? આવો હડહડતો અન્યાય, સાક્ષાત્ નજરે જોયા છતાં જ્ઞાતિના આગેવાનો શા માટે તેને અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરતા નથી? આ બધું પુરવેગથી કેમ ચાલ્યું આવે છે—તે કાંઈ સમજી શકાતું નથી.

બંધુઓ ! આપની કુળ-મર્યાદાને વિચાર કરો. મનુષ્યના મોંઘા જન્મ સાથે તમે જૈન ધર્મ પામ્યા છો. એ ધર્મરૂપ કલ્પ-વૃક્ષને અનીતિના કુહાડેથી કાપીને જમીનદોસ્ત કરી ન નાખો. તમારા બાપ દાદા કે વડવાઓની નીતિ-મર્યાદા તરફ જરા નજર

કરીને જુઓ કે તેઓ સાધારણ સ્થિતિમાં હોવા છતાં કોઈવાર પણ આવું અધમ કૃત્ય કરીને તેમણે પોતાના કુળને કલંક લગાડવા દીધું છે? આજે ઝગમગતા જમાનામાં અનેક હુન્નર-ઉદ્યોગ મોજુદ છે, એટલે આવા ઘાતકી ધંધાનો વિચારમાત્ર પણ ન કરતાં બીજા કોઈ ઉદ્યોગથી તમારો ગૃહ-વ્યવહાર ચલાવો, આવા અધમાચરણમાં ઉતરીને તમારા દેહ, મન, આત્મા અને કુળ-ધર્મને શા માટે મલીન કરો છો? તમારા સ્વાર્થની શમશેરથી બિચારી નિર્દોષ બાળાનો ભોગ ન લેશો.. ધર્મ કે કુળની ઉન્નતિને માટે પ્રયત્ન કરવાનું તો દૂર રહ્યું, પરંતુ આ તો તમે 'આંખો મીચીને કુળની સાથે ધર્મની પણ અવનાતિ કરવા બેઠા છો. એક સંસ્કૃત પ્રોફેસરે કહ્યું છે કે:—‘સ્ત્રીહત્યા પાતકં મહત્.’ એટલે સ્ત્રીની હત્યા કરવાથી મહાપાપ લાગે છે, તેમ કન્યા વિકૃત્ય કરતાં પણ એક રીતે સ્ત્રીહત્યા થાય છે અને તેથી તેટલુંજ પાતક લાગે છે. શેઠ! તમે એ અધમ રિવાજને ઉત્તંજન ન આપો. આજે દેખા-દેખીથી સંખ્યાબંધ બંધુઓ તેવા અધમ કામમાં ઉતરી પડ્યા છે. અને તેથી બિચારી બાળાઓને કેટલું બધું સંકટ સહન કરવું પડે છે, તે જોવાની પણ કોઈ દરકાર કરે છે? તમારા પંડ-પુરતા રોટલાની કંઈ ઘરમાં ખોટ નથી, છતાં કદાચ જરૂર પડશે, તો હું એક મિત્ર તરીકે કે જ્ઞાતિબંધુ તરીકેની ફરજ બજાવી તમને તેવો બંદોબસ્ત કરી આપીશ. માટે આ વૃદ્ધવયે પોતાના માથે આવો કાળો કલંક લગાડો નહિ. મુરખી મિત્ર! છેવટે હું આપને હાથ બેડીને કહું છું કે:—‘લક્ષ્મીને કોઈ સારા કુટુંબમાં આપીને સુખી કરો.’”

કરમશીભાઈ:—“ રવજીભાઈ ! મારા સ્વાર્થના કામમાં સહાયતા આપવાનું તો અલગ રહ્યું, પણ ઉલટા તમે આડે આવીને એક વિઘ્નરૂપ થાઓ છો. પોતાના મિત્રને તેના કામમાં મદદ કરવી એ તમારું કામ છે, પણ આમ તેના મનોરથને તોડી પાડીને તેને નિરાશ અને હતાશ બનાવી દેવો એ શું તમારા જેવા સન્મિત્રનું કામ છે ? આ એક કામ સાધીને મારે તેનાથી બીજું શું કામ સાધવાનું છે. તે તમે શું બાણો ? વળી આ સમય એવો છે કે—તમે કન્યા-વિક્રયના ઘર ઘર ભાષણો કરો અને ચાર માણસોમાં લાંબી ચર્ચાઓ ચલાવો, પરંતુ તેથી આપણા લોકો પોતાના ઇરાદાપરથી એક તસુ પણ પાછા હઠવાના નથી. તમે તો જ્ઞાતિના એક સામાન્ય માણસ છો અને તેથી કદાચ તેવા લોકો તમારા ભાષણ કે વાતને હસતાં હસતાં ઉડાવી દે; પરંતુ કન્યા વિક્રય અટકાવવાને ખાસ મહાજનનો ઠરાવ ગામોગામ ફરી વળ્યો; છતાં તે ઠરાવપર પણ અત્યારે તો પાણી ફરી વળ્યું છે. તો પછી હું માત્ર એક વ્યક્તિ મારો સીધો સ્વાર્થ શુભાવી બેસું, તેથી જ્ઞાતિને શું કાયદો થવાનો હતો ? ધોધબંધ પ્રવાહમાં એક મારા જેવો આવે, તોપણ શું ? અને ન આવે તો પણ શું ? લોકો સમજી થઈને સ્વયમેવ પોતાની ફરજ સમજી પાછા હઠે, તોજ એ રિવાજ અટકે. તે શિવાય ઠરાવ, કાયદો કે ધર્મ—કોઈ તેમને અટકાવી શકે તેમ નથી. આમ ધોળે દિવસે દેખીતા પાંચ દશ હજાર નગદ મળી જતા હોય—તો તે શામાટે જવા દે ? રવજીભાઈ ! તમે પાંચ પુસ્તક વધારે વાંચ્યા હશે, અને કદાચ પાંચ પચીશ સંસ્કૃત શ્લોકનો અર્થ કરતાં શીખ્યા હશે, પરંતુ અમે પણ તેવી વાતો સાંભળવામાં કંઈ

બાકી રાખી નથી. એટલે પહેલાં તો હું તમને એમજ કહેવા માગું છું કે—પચાશ ઉપર વનમાં ગયેલા બુઢાઓ કોઈ બાર કે ચાંદ વરસની બાળાનો કોમળ હાથ પકડવાનેજ શા માટે તૈયાર થાય ? તેનો કોઈ અટકાવ કરે છે ? જો એ પોલનો તોલ કરીને કોઈ આંખ ઉઘાડી જોનાર નથી, તો કન્યાના બાપની પોલ પણ તેમાં ઘુસીને આરપાર ઉતરી જાય, તે કાણ કાન પકડીને તેને પુછે તેમ છે ? માટે તમે અને હું બધા એ પવનવેગી પ્રવાહમાં ઘસડાતા એક પાણીના પરપોટા જેવા છીએ. પોતાનો, સ્વાર્થ સાધવાનો વખત આવે, ત્યારે કોઈ બુલ થાપ ખાતું નથી, પછી ભલે નવરાગના વખતમાં ગામને ઉંચે એટલે એસીને મોટી મોટી વાતો ક્યો કરે. આપણે તો સ્વાર્થ સાધવાની આખતમાં વિલંબ કે દયા કરતાજ નથી. બાકી ધર્મની માત્ર વાતો થતી હોય, ત્યાં સૌની પહેલાં આવીને મોટે સાદે હુંકારો દેવા હોંમત ધરાવીએ છીએ. એ રીતે જ્ઞાતિનો પ્રવાહ જેમ ચાલે છે, તેમ ચાલવા દો. તમે કે હું વચમાં માંથું મારવા જઈએ તો કોઈ સાંભળે કે સામુ પણ બુએ તેમ નથી.”

સ્વજીભાઈ:—(મનમાં) “અહા! આવા વિચારના માણસો જ્ઞાતિ અને ધર્મને કેટલી બધી હુની પહોંચાડતા હશે? સાડું તે સાડું નહિ, પણ પોતાના સ્વાર્થનેજ સાડું સમજીને બેઠેલા માણસો પોતાનું કે પરનું હિતાહિત જોઈ શકતા નથી. જ્ઞાતિમાં મૂળ કેળવણીનીજ ખામી. એટલે પછી આવા ઘાતકી આચાર વિચારો વધીને વિસ્તાર પામે તેમાં નવાઈ જેવું શું છે ? એટલે અંધને આરસી બતાવવી અને જ્ઞેસ આગળ સંગીત જેમ વૃથા છે; તેમ આવા ઉંધા વિચારના

અજ્ઞાની જનોને હિતોપદેશ આપવાથી પણ શો ફાયદો? ” એ રીતે મનમાંને મનમાં પરિતાપ પામી છેવટે રવજીભાઈ ઉદાસ થઈને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

તે પછી થોડાજ દિવસમાં કરમશીભાઈએ દલાલ મારફતે તેજ ગામમાં લગલગ સવાસત્તાવન વરસના એક ખેડૂ વીરાણીને ઉભો કર્યો. તેની પાસે પંદરહજાર કન્યાના બાપની અને પાંચસો ડોઠી દલાલની એ રીતે એકી સાથે રોકડાં હામ લેવાનો ઠરાવ કર્યો. અગાઉથીજ આ બધી પાકી વાત કરી લીધી, પણ અત્યારે તે વાત લોકોમાં બહેર ન કરતાં બાર દિવસ ઉપર સગપણ અને લગ્ન એકી સાથે કરી નાખવા એવો ચાકકસ વિચાર કરી રાખ્યો. જો કે આ વાત હજી વધારે બહાર આવી ન હતી, છતાં અંદર પેટે અમુક માણસો તો બહુતાજ હતા.

રવજીભાઈના હિતોપદેશ વખતે અને પોતાના સગપણના હામના ઠરાવ વખતે લક્ષ્મી છાનીરીતે છુપાઈ રહીને બધું બરાબર સાંભળતી હતી. પોતાના સગપણના પાકા વિચારની વાત સાંભળતાં, તેના અંતરમાં આગ સળગી ઉઠી પણ બિચારીનું કાંઈ જોર ચાલી શકે તેમ તો હતુંજ નહિ. સ્વાર્થોંધ કરમશીભાઈ તેનો બાપ પોતે જ્યારે તે બિચારીનું સર્વસ્વ હુંટી લેવાને તૈયાર થયો, તો હવે તે અનાથ અબળા કેના શરણે જઈને પોકાર કરે?

પ્રકરણ ૧૪ મું.

સ્વપ્નમાં સંતાપ.

જયારથી પોતાના સગપણ બાબતની વાત લક્ષ્મીના સાંભળવામાં આવી ત્યારથી આજે લગભગ આઠ દિવસ થયાં તે બિચારી ઉચાટમાંને ઉચાટમાં એક કાચી ઘડી પણ નિરાંતથી બરાબર ઉંઘ કરી શકી ન હતી. એજ આગની બળતરામાં તે બળ્યા કરતી હતી. ઘરનું બધું કામ તેનેજ કરવું પડતું પણ ને બિલકુલ શુન્ય બનીને કરતી હતી. હવે તેના બાપના ઠરાવ પ્રમાણે માત્ર ચાર દિવસજ બાકી રહ્યા છે. માત્ર ચાર દિવસ પછી પોતાનું ભવિષ્ય બદલાઇને જીંદગીભરને માટે કેવું પરાધીન અને દુઃખમય બની જશે, તેના ખ્યાલ કરતાં તેની આંખમાંથી આંસુની ધારા વરસતી પણ આ વખતે તેના આંસુ અને દુખ જોવાની દરકાર પણ કેને હતી. તે કદાચ રોઇ રોઇને પોતાના કપડાં બધાં પલાળી નાખે તો પણ કરમશીલાઇ તેને પ્રેમથી બોલાવીને ખુચકારે તેમ ક્યાં હતું? તે તો હવે પેલા પંદર હજારની આશાના હીંડોળે ઝુલતો હતો. ક્યારે ચાર દિવસ પુરા થાય અને ક્યારે એ નયદ નાણા મારા ઘરમાં આવીને પડે એજ ઉત્સાહ તેના મનમાં ઉભરાઇ જતો હતો. એટલે પછી ભવિષ્યમાં લક્ષ્મીની કેવી હાલત થશે, એવી શંકાને તે પોતાના મનમાં સ્થાન પણ શા માટે આપે? બિચારી લક્ષ્મીની ચિંતા ક્ષણે ક્ષણે વધતી જતી હતી. કદાચ રાત્રે ઘડીવાર તેના નેત્ર મીંચાય તો પણ તેને એજ સંતાપના સ્વપ્ન આવતા અને તેમાં સ્પષ્ટીવાર તે એજ બાબતનો ઉંઘેથી બકવાહ કરતી હતી.

એક દિવસે અરુણોદયની અગાઉ એજ ભયંકર વિચારમાંને વિચારમાં તે ગોંધા ખાતી હતી. એવામાં તેને જરા ઝોકું આવી ગયું. આગલે દિવસે તેણે પોતાના મનમાં એવો નિશ્ચય કરી રાખ્યો હતો કે—‘ગમે તેમ કરી પિતાને સમજાવી તેની પાસે દીનતાથી કરગરીને તેના એ ઘાતકી ઇરાદાથી તેને પાછો વાળવો.’ આ વિચારને પાર પાડવા તે તલપતી હતી, પણ દિવસે શરમને લીધે તે વારંવાર પાછી હઠી જતી હતી. એટલે પોતાના વિચારો તેને સંભળાવી શકી નહિ. પોતાના ભયંકર ભવિષ્યની એક એક ઘડી તેને અત્યારે બહુજ દુઃખમમ લાગતી હતી. ક્ષણે ક્ષણે તે પોતાના ભવિષ્યનું દુઃખ સંભારી સંભારી તેની કલ્પના કરીને તે બિચારી ઉણુ આસુઓ પાડતી હતી. ‘હવે આજ તો ગમે તે રીતે પિતાને પોતાનો ઇરાદો સંભળાવીને અટકાવવા પ્રયત્ન કરવો!’ એમ તેણે ખરાખર ધારી રાખ્યું હતું. એ વિચાર વારંવાર તેના અંતરપટ પર આવીને વીજળીની જેમ ચમકતો હતો. ‘પ્રભાત થતાં પ્રથમ એ કામ કરવું.’ એમ તેના મનની ધારણા હતી. તેથી જાણે પોતે પોતાના પિતા પાસે પોતાની એ ધારણા સંભળાવતી હોય તેમ સ્વપ્નમાંજ તે પોતાના પિતાને સંબોધીને કહેવા લાગી. આ વખતે તે જે રૂમમાં સુતી હતી ત્યાં બીજું કોઈ હતું નહિ. તેનો બાપ કરમશીલાઈ માત્ર એકલો પોતે સ્વેશમાં સુતેલ હતો, તે અત્યારે ઉઠવાની તૈયારી કરતો હતો, એવામાં લક્ષ્મી જાણે કોઈની સાથે વાતો કરતી હોય, એમ તેના સંભળવામાં આવ્યું. ‘પોતાના ઘરમાં બહારથી કોઈ આવેલ નથી અને લક્ષ્મીનો સુવાનો ચોરડો અંદરથી બંધ છે, છતાં તે આમ મુક્ત કંઠે કોની સાથે વાતો કરે છે?’ એ બીના

તેને વધારે બેઠમ પડતી લાગી. તરત તે પથારીમાંથી ઉઠ્યો અને લક્ષ્મીના ઓરડાના બારણા આગળ બેસીને તે એક કાને સાંભળવા લાગ્યો. તે વખતે લક્ષ્મી સ્વપ્નમાંને સ્વપ્નમાં એક જાગ્રત માણસની જેમ અસ્પષ્ટિત અને અંબધ સહિત આ પ્રમાણે બોલી જતી હતી.

“પિતાજી! પોતાની રક્ષક અને પાલક તરીકેની ફરજથી તમે ભ્રષ્ટ થયા છો અને એક નિર્દય રાક્ષસની જેમ માંસ લોહી તથા માંસ ચુસી લેવાને તૈયાર થયા છો, એટલે પિતાજી એવા સંબોધનને હવે તમે લાયક રહ્યા નથી. તમે તાતરાક્ષસ એવા ઉપનામનેજ યોગ્ય ઠરી ચુક્યા છો.

તાત! આવા ઉત્તમ કુળમાં અવતર્યા છતાં તમારામાં નિરુદ્ધ નિર્દયતાએ જે વાસ લીધો છે—એજ તમારી ભવિષ્યની દુર્દશા સુચવે છે. તમારા વિનાશકાલેજ તમને વિપરીત બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરાવી છે. અને જેથી પોતાનીજ દીન બાળાને એક અધારા કુવામાં નાખીને તમે પોતાને સ્વાર્થ સાધવાને તૈયાર થયા છો. તાત! કંઈક તો વિચાર કરો. મારો આધાર અત્યારે કોણ છે? મારી આ જીંદગીની નાવ માત્ર તમારાજ હાથમાં છે. તો તેને આમ નિર્દય બનીને દુઃખ રૂપ કીચડમાં હડસેલી ન દો. પૂર્વે ભલે તમે ગમે તેવાં અકૃત્યો કર્યા હોય, પણ આ એક ભયંકર અધમ કૃત્યથી પાછા હટી જાઓ. તમારા બાપદાદાની નિર્મળ નામનાને લાંછન ન લગાડવાની ખાતર નહિ, પરંતુ મારી એક દયાની ખાતર આ સ્વાર્થની સડકપરથી તમે નીચે ઉતરી જાઓ.

અરે! તમારા જેવા વૃદ્ધ પુરૂષો જ્યારે પોતાની એકની એક કન્યાને આમ દુઃખના દરિયામાં ઝપલાવી દેશે, તો પછી દયા,

નીતિ અને સહચાર ક્યાં જઈને વાસ કરશે. તાત ! જરા ખ્યાલ કરો, ખ્યાલ કરો, બાળપણમાં જેના બેળામાં મેં અનેક-વાર રમત કરી, જેને બાપા કહીને વારંવાર મેં બોલાવ્યો, તેની સાથે મારાં લગ્ન કરવાં—એ કેટલું અનુચિત ગણાય ?

અરે ! તાત ! તમને તે દિવસો પણ શું યાદ નથી ? કે મારી માતાની સમક્ષ મને પ્રેમથી રમાડતા અને મ્હોં માગી ચીજ લાવી આપીને મારા આનંદમાં તમે આનંદ પામતા. ક્યાં એ તમારો આનંદદાયક પ્રેમ અને ક્યાં આ સ્વાર્થની સજગતી હોજી ? ક્યાં એ પાણીને બદલે દુધ દેવાની ઉદારતા અને ક્યાં આ શોષિત સોસી લેવાની કુરતા ?

પિતાજી ! કંઈક પ્રેમ બતાવો. હું આપના ઘરે જન્મ પામીને ઉછરેલી એક અનાથ બાળિકા છું. આપનો મેં કાંઈ અપરાધ કર્યો નથી, છતાં આમ એક વૈરીની જેમ મારું ભવિષ્ય બગાડવા તૈયાર થયા છો, તે આપ પાલક પિતાને છાજતું નથી. આપણી જાતિના સેંકડો માણસો દયાની ખાતર હજારો નાણાં આપી પાંજરાપોજો ચલાવી પશુ—પક્ષીઓની રક્ષા કરે છે, પોતાનાં નિરાધાર જ્ઞાતિબંધુને સહાય આપે છે, તો તમે એક મારા જેવી અનાથ અને તે પણ તમારીજ પુત્રીને માટે દયા દર્શાવવી તમને બારે ઘઠ પડે છે ? અહા ! અત્યારે હું દુઃખીની ઠાઠ કે ફરીયાદ કેશુ સાંભળે તેમ છે ? અરે ! તમે પિતા થઈને પોતેજ બ્યારે મને જીવતી અગ્નિમાં ધકકો દેવા તત્પર થયા, તો મારે હવે કેાનું સંસ્કાર લેવું ?

તાત ! તમે મારી પાછળ જે દુઃખો વેઠ્યાં છે અને નાનપણમાં

ઉછેરતાં જે તકલીફ ઉઠાવી છે, તેનો ખદલો જો તમે લેવા માગતા
 હો, તો હું સખત મજુરી કરીને પણ વૃદ્ધાવસ્થામાં તમારું પોષણ
 કરીશ, પણ આમ છેક મને રહતી કકળતી ન બનાવો. છેવટે
 તમારી શકિત ન હોય તો મને તમારા અલંકાર કે આભૂષણ કંઈ
 પણ જોતા નથી. પરંતુ મારા જીવનનું તમામ સુખ તમે હાંટી ન
 લ્યો. સંસારનું જ્યાં લેશ માત્ર પણ સુખ ન હોય તેવું શ્રીમંતાઈ-
 નું સુખ મને જોઈતું નથી અને તેમાં અલંકાર કે આભૂષણોને પણ
 હું ઇચ્છતી નથી. એક સંસારના સુખની સાથે કદાચ મારે મજુરા-
 નો ધંધો કરવો પડે, તો તેમાં મને કોઈ જાતની દરકાર નથી, તેવા
 સુખ વગરના શ્રીમંતના ઘરને ખદલો ગરીબ ઘરને હું વધારે પસંદ
 કરું છું. જ્યાં સ્ત્રીધમની ફરજ સચવાતી ન હોય અને પોતાના
 સંસાર સુખની સાથે ઇંપતી પ્રેમની નિશાની માત્ર પણ દેખાતી ન
 હોય તેવી નામની હવેલી કરતાં ઝુંપડાની નિર્દોષ અને શીતલ હવાથીજ
 હું મને વધારે સુખી માનીશ. શ્રીમંત છતાં વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે
 મરણ પથારીએ પહોંચેલા બુદ્ધાઓને પનારે પડી તેમની સાથે
 લગ્નની ગાંઠથી જોડાઈને આજે સંખ્યાબંધ બાળવિધવાઓ
 સંસાર સુખીથી રહિત બની પોતાના માબાપોને હજારો ધગધગતા
 શ્રાપો આપી રહી છે. તે મેં જાતે અનેક વાર સાંભળ્યા છે.
 લક્ષ્મીની લાંબી લાલચે ફૂર ઠસાઈ જેવા માબાપો તો પોતાનો
 ઝેરી સ્વાર્થ સાધીને મગફળ થઈ રહે છે, પણ તે ખિચારી બાળા-
 ઓને શો સંતાપ થતો હશે, તેમની દુઃખી જીંદગી કેમ વ્યતીત
 થતી હશે, તેનો તેમને ખ્યાલ પણ શાનો આવે ? ધિક્કાર છે
 તેવા અધમ માબાપોને અને સહસ્રાંશ ફિટકાર છે, પોતાની
 અનાથ અબળાઓને સલાવનાર સચવાતોને !!

અરે! કુર પાપાત્માઓ ! એક વાર એ તમારો પાપી દાવ
 જલે ખેલી દ્યો પણ યાદ રાખજો કે આજ જન્મમાં તમારા પર
 અણુધાર્યો કુદરતી કોપ તુટી પડશે અને તેમાં તમારે ચગદાઈને
 રીખાવાનો વખત આવશે. અત્યારે તો આંખો બંધ કરીને એ
 આશ્રિત અબળાઓને સતાવવામાં તેમને રીખાવી રીખાવીને મા-
 રવામાં અરે ! રાક્ષસ થઈને જીવતાં તેમનું લોહી ચુસી લેવામાં
 તમે લેશ પણ ડરતા કે ડગમગતા નથી પરંતુ અણુધારી આફતને
 જવાળામુખી પર્વત જ્યારે તમારા પર તુટી પડશે, ત્યારે તમારા
 એ 'હુબૃત્યનું' તમને લાન આવશે. અરે ! ઠહાપણ અને દયાનો
 દાવો કરનારા બંધુઓ ! જો તમને તમારી જ્ઞાતિ કે કોમને માટે
 દિલમાં કંઈ પણ દાઝ હોય તો પ્રથમ સ્વાર્થો માખાપોના પંજ-
 માં સપડાયેલી નિરપરાધી બાળાઓને બચાવવા કટીબદ્ધ થાઓ.
 એ અનાથ અને ગરીબ અબળાઓના જેખી આપોથી જ્ઞાતિ અને
 કોમની કુર્વશ થતી જાય છે. સાક્ષાત મનુષ્ય અને તેમાં પણ
 નિરાધાર બાળીકાઓને સતાવવામાં સુખ માનનારા સ્વાથી
 માખાપો ! એ અધમ હુબૃત્યથી તમારા ઈંચા કુળ ધર્મ અને
 જ્ઞાતિને લાંછન લાગે છે તેનો તો કાંઈ વિચાર કરો.

પિતાજી તમારા એકના એક પાપી પેટની ખાતર મારો
 જવ ન બગાડો. હું તમારી પુત્રી ઉપર પણ જ્યારે તમે આટલો
 પ્રેમ બતાવી શકતા નથી, તો જગતના બીજા જીવો તરફ તમે શું
 પ્રેમ કે દયાની લાગણી દર્શાવવાના હતા! અહા! તમારા તરફ માન
 દર્શાવવા જતાં પણ અંતરમાંથી તિરસ્કારનો ઝરમ પવન ખેંચાઈ
 આવે છે અને જેથી આ નીચેનું પદ જોડ્યા વગર મારાથી રહી

સકાતું નથી. આ હિંદુમાર પણ મારા જેવી કેમ દુઃખી અજાણના મુખમાંથી પોતાના દૂર પિતાને માટે નીકળેલા છે. તેથી એ સાંભળતાં વખતસર તમારા હૃદયની દુષ્ટતા દૂર થાય એમ સમજીને આ વિસ્ફાર સૂચક પદ મારે બોલવું પડે છે:-

(સુષુ ચતુર સુખણુ—એ લયમાં.)

ઓ દુષ્ટ પિતા દીકરી વેચી ધન લેવા શું ધાય છે ?
સમજી લેજે લક્ષ્મી નહિ પણ, અંતે તે તો લાલ્હ છે.
એ પાપ થકી કીડા પડશે, છાતી પર જમ આવી ચડશે,
ધગધગતા ખીલા ધાખડશે.....ઓ દુષ્ટ પિતા.....
વૃદ્ધ સંગ સુકન્યા ચોરી ચકી, ભેરા જન મળાયા એક ઘડી,
તુજ કેમ ન છાતી ફાટી પડીઓ દુષ્ટ પિતા.
મડદા સાથે મીઠળ બાંધી, મંડપમાં રંડાપો સાંધી,
શું પાપ-પાક ખાધો રાંધી.....ઓ દુષ્ટ પિતા.
દુર્ધાકો કયાં સુખ્યો તુજને, દુઃખ દરિયામાં નાખી સુજને,
રાકયો નહિ શું તુજને સુજને.....ઓ દુષ્ટ પિતા.
શું હાથ પગો પડીયા ભાંગી, કન્યા વિક્રય ભુદ્ધિ ભગી,
લે પાપી મૃત્યુને માગી.....ઓ દુષ્ટ પિતા.
છે ગાય અને દીકરી સરખી, દોરે ત્યાં જાય જુઓ પરખી,
શું વેચે છે હરખી હરખી.....ઓ દુષ્ટ પિતા.
ધન આબુ તે રંડે ભયે, હાંસલમાં મ્હોં કાળું થાયે,
આખર તું તો માગી ખાચે.....ઓ દુષ્ટ પિતા.
ઠસાઈ હો બઝરી ચેટી, તું તો વધ કરતો નિજ જેટી,
તે ને વારામાં જુદું છેટી.....ઓ દુષ્ટ પિતા.

આ અળખા અંતે શું કરશે, રહતી બહતી કુલે પડશે,
 કાં નિસાસા નાખી મરશે.....ઓ દુષ્ટ પિતા.
 આ હિતશિક્ષા ઉરમાં ધારી, અંતરમાં લે તે ઉતારી,
 નહિ તો નરભવ બાઈશ હારી.....ઓ દુષ્ટ પિતા
 કુળ—ધર્મ તણી એ નવ રીતિ, સચવાશે એથી નવ નીતિ,
 તુજને નવ નરક તણી લીતિ.....ઓ દુષ્ટ પિતા.

તાત ! આવા ચોખ્ખા હિતકારી બોલ સાંભળ્યા છતાં જે
 તમારું અંતર એ અધમ વાસનાથી નહિ અટકે, તો પછી હું
 મારા કર્મનીજ કઠણાઈ માની લઉંશ. પૂર્વે મેં કોઈ દંપતીના
 પ્રેમની દૃષ્ટી કરી હશે અગર કોઈ સતીને સતાવી હશે, જેનો
 દુર્વિપાક ભોગવવાનો અત્યારે વખત આવ્યો છે.

પિતાજી ! આ દયાળુ પિતાજી ! શું તમારા હાથેજ મારો
 ઘાત કરશો ? પશુઓ અને પક્ષીઓ પણ પોતાના સંતાનોને
 આમ સતાવતા નથી. શું એટલી પણ તમારા દિલમાં દયા રહી
 નથી ? તાત ! હવે તો હું થાય છે. અરે ! મને કોઈ બચાવો
 આ પાપી પિ....., આ છેલ્લા બોલ બોલતાં તેના
 મુખમાંથી એક કરમી ચીસ નીકળી ગઈ. અને તેની સાથે તરત
 તેનાં નેત્રો ઉઘડી ગયાં. પોતાની કરમી ચીસ પિતાના સાંભળવામાં
 આવી હશે, તો તે વધારે છંછેકાશે—એવી તેના મનમાં ધાસ્તી
 હશે થઈ. વળી લગભગ પ્રભાત સમયે પોતે સ્વપ્નમાં જે
 સંતાપ અને વિલાપ કર્યો, તેમાં વખતસર ઉંચેથી બોલાયું હશે
 અને તે જે પિતાના સાંભળવામાં આવ્યું હશે, તો કોણ બચે
 તનું શું પરિણામ આવશે ! એ વિચારથી તે ગભરાઈ ગઈ.

સ્વપનમાં જે તે બોલી હતી તે શબ્દે શબ્દ તેના અંતરપટપર
ફેલાઈ ગયા હતા. એ ગભરાટમાં તે તરત પથારીમાંથી ઉઠી,
એવામાં તો કરમશીલાઈએ એક મોટી હાંક મારી કે—લક્ષ્મી !
સવારના પહોરમાં કેની સાથે બઠવાદ કરે છે? ખાસ છું ઉઘાડ
જોઈ? આથી તેના જોમમાં વધારો થયો. તરત તે દ્વાર ખોલીને
બહાર આવી. આ વખતે કરમશીલાઈનું એક વિકાળ સિંહ
જેવું સ્વરૂપ જોઈને તેનું હૃદય લયથી કંપવા લાગ્યું. તરત
કોષાવેશથી હુતાશની સમાન ગરમાગરમ અને રકતમુખા થઈને
કરમશીલાઈ ડાળા ધુરકાવતો બોલ્યો—

“અરે લક્ષ્મી ! નાદાન લક્ષ્મી ? બેશરમ લક્ષ્મી ! એ અક્ષર
પાંચતાં આવડ્યા એટલે આમ ઉદ્વેગથી છલકાઈને બઠવાદ
કરતાં તને લેશ પણ શરમ ન આવી ? તું આવડી મોટી પાંડિ-
તડી ક્યારની કે પોતાના પાલક પિતા સામે નાદાન થઈને ન
બોલવાના બોલ બોલે. અમે જે કામ કરશું તે વિચારીનેજ
કરશું તેમાં તારે સલાહ આપવાની શી જરૂર છે ? શું અમે
છે બાલક છીએ કે આવું કામ વગર વિચાર્યું કરી નાખીએ ?
તારું આટલા વરસ વાતસલ્યથી લાલન પાલન કર્યું તે શું આ
તારા અવિનયી ઉદ્વેગાર માટે કે ! લક્ષ્મી ! આવડી મોટી થઈ
છતાં તને કાંઈ લાજ પણ નથી કે પોતાના વડીલ સામે આમ
જેમ તેમ બક્યા કરે છે ? તારા બઠવાદના બધા બોલ મેં
અક્ષરે અક્ષર સાંભળ્યા છે અને તેથી મારું લોહી એટલું બધું
તપી બહુ છે કે હજી પાંચ હજાર વધારે લઈને કોઈ એવા મુરતીયા
બેરે તારો સંબંધ કરું કે જ્યાં તારી આ ઉદ્વેગાઈનો તથા નિર્લજ-

તાનો બહલો તને વ્યાજ મુઘ્ધાં મળે. પરંતુ હું વચને બંધાઈ ગયો છું તેથી લાચાર છું. કેટલી બધી બેઝબેશી ? તું કેની સામે બઠવાઈ કરતી હતી, તેનું તને લાન છે ? ‘ મને આવો વર જોઈએ, મને આવું ધર જોઈએ. ’ આવા બોલ શું એક અવિવાહિત કન્યાના મુખમાં શોભે ખરા ? કન્યાની મરણ મુજબ જો વર અને ધરની શોધ કરવામાં આવે તો આજે જ્ઞાતિમાં જે સીધો વ્યવહાર ચાલ્યો આવે છે તેનું નામ કે નિશાન પણ નહિ રહે. તારા જેવી નાદાન છોકરીઓના મત પ્રમાણે જો સંબંધ કરવામાં આવે તો કુળ અને ધર્મની મહત્તાનો તરત લોપજ થઈ જાય. ચખાવલી ! આ બાબતમાં તારે લેશ પણ ઠહાપણ ડોળવું નહિ. અમો જે લાંબો વિચાર કરીને કામ કરશું, તેમાં તારૂં અને મારૂં હિતજ સમાયેલું હશે. ”

આ પ્રમાણે પોતાના પિતાનું વધારે ભયંકર સ્વરૂપ જોઈને લક્ષ્મી તો ગિચારી દીન અને અવાચક બની ગઈ. તે પોતાના મુખથી કરમશીલાઈની સામે એક હરફ પણ ઉચ્ચારી શકી નહિ. “ વયઃપાનં મુજંગાનાં કેવલં વિષવર્ધનં ” સર્પને દુધ પાવા જતાં ફૂલડો તેમાં વિષનો વધારો થાય છે. લક્ષ્મી ગિચારી પોતાની મર્યાદાને લોપ કરીને આગળ આવી એક પગલું પણ ભરે તેવી ન હતી. આવી દીનતા દર્શાવતાં વખતસર પિતાજી સમજી થઈને શરમાય તથા તેમ કરતાં અટકે એવા હેતુથીજ તેણે જે બોલ બોલવાનો વિચાર કર્યો હતો પરંતુ તેનો ધરાદો પાર ન પડ્યો.

લક્ષ્મીના તેવા વિચારો સાંભળ્યા પછી કરમશીલાઈને એક મોટી શંકા થઈ આવી કે—‘ વખતસર લક્ષ્મી કાંઈ આડું અવળું કરી નાખશે, તો મારી સ્વાર્થની બાજુ બધી ખૂળખાણી થઈ જશે. ’

આથી તેણે લક્ષ્મીની પૂરતી સંભાળ રાખવા તથા ઘરકામ માટે બે બાઈઓ રાખી લીધી. તે લક્ષ્મીને દિવસે અને રાતે એક ઘડી પણ અલગ મૂકતી નહિ.

બસ, તે પછી મુદત પુરી થતાં લોભાંધ કરમશીલાઈએ સજીવન લક્ષ્મીના મનમાનતા દામ લઈને પેલા વૃદ્ધ વરરાજાને પરણાવી દીધી. વાચક ! આ વખતે બિચારી તે નિર્દોષ અને નિરાધાર લક્ષ્મીને કેટલું બધું દુઃખ થયું હશે. તે તો અનુલવીજ સમજી શકે.

“લિખિતમપિ લ્લગટે પ્રોઞ્ઞિતું કઃ સમર્થઃ”

‘લલાટપર લખેલ વિધાતાના લેખને અન્યથા કરવાને કે ભુંસી નાખવાને કોણ સમર્થ છે ?’

પ્રકરણ ૧૫ મું.

છેલ્લો મનોરથ.

“જીવનાશા ધનાશા ચ જીર્યતોપિ ન જીર્યતઃ”

“મસ્તકના કેશ ધ્રુવેત થઈને ખરી પડે અને દાંત જીભ થઈને પડી જાય તથાપિ માણસની જીવવાની આશા તથા ધનની તૃષ્ણા જીભ થતી નથી.”

પંદર હજાર ડોરી જેવડી મોટી રકમ કરમશીલાઈના હાથમાં આવતાં તેના અંતરનો આનંદ ઉભરાઈ જવા લાગ્યો અને તેની સાથે તેના શરીરમાં પણ બમણું જોર આવી ગયું. પ્રથમ કોઈ વાર તે લાકડીની મદદથી ચાલતો, તેને બદલે હવે લાકડી તેને કંટાળા રૂપ લાસવા લાગી અને જાણે પોતાને નવી યુવાની પ્રાપ્ત થઈ હોય તેવા તોરમાંને તોરમાં તેણે તે લાકડીને બાળીને બાળ કરી મૂકી. હવે તેના ટેકા વિના પણ તે એક નવ યુવકની જેમ જોરથી ચાલી શકતો હતો. લગભગ ૬૦-૬૨ વરસની વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચ્યા છતાં ધર્મવૃત્તિને બદલે વિષયવૃત્તિ તેની મનૌભૂમિમાં નવપલ્લવિત અને સતેજ થઈ રહી હતી. અને તેમાં વળી એ હરામના દામ હાથમાં આવ્યા એટલે તો તેને પાર પાડવાનો બરાબર અવકાશ મળ્યો. હરામના દામ હાથમાં આવતાં સન્મતિ સુજેજ ક્યાંથી? એ વિષયવેગથી તે ક્ષણે ક્ષણે પરાધીન બની જતો હતો. આ મનુષ્યના મોંઘા જન્મમાં એક છેલ્લો મનોરથ સાધવા તેનું મન તલપી રહ્યું હતું. તેણે થોડાજ વખતમાં એક બત્રીશી બાંધાવી લીધી અને કેશ ઠાળા કરવાનો કલપ પણ મગાવી લીધો. એટલે નવયુવકનો ડાળ કરતાં એ લાઈ સાહેબ એક કન્યાની શોધમાં ઉતરી પડ્યો. તપાસ કરતાં એક આસામી તેને હાથ ચડ્યો, પણ કોઈ ડહાંદલાઈ શિવાય તે ઠામ પાર ઉતરે તેમ ન હતું. એટલે બસે ચારસેની લાલચ બતાવીને તેણે એ કામ સાધવા એક દલાલને ઉભો કર્યો. એ કન્યાનો બાપ એવીજ લાલચ રાખીને બેઠો હતો. 'કોઈ વૃદ્ધ વરરાજા મળી જાય તો બે ચાર

હજાર વધારે આપે.' એવી આશાથીજ તેણે પોતાની કન્યાને પંદર વરસ સુધી પાળી પંપાળીને મોટી કરી હતી. જે દલાલને કરમશીલાઈએ સાધ્યો હતો. તેજ દલાલને પેલા કન્યાના બાપે પણ સાધી રાખ્યો હતો. તે રામપુરમાં ચાંપો ચોધરી એવા નામથી પ્રસિદ્ધ હતો તેની કન્યા રતન ખરેખર એક રતન જેવીજ કીંમતી હતી પણ ઝવેરી વિના તેની કીંમત કોણ કરી શકે ? દલાલે તેને સમજાવી કુસલાવીને દશ હજાર કોરી લેવાનો કોલકરાર કર્યો. આ વાત કરમશીલાઈને પણ ખરાબર બંધબેસતી થઈ પડી. તેમાં કોરી બધી અગાઉથી આપવી અને જે ત્રણ મહિને સારા મુદ્દતે લગ્ન કરવાનું નક્કી કર્યું. આ વાતની જ્યારે તેના દેટલાક સંબંધીઓને ખબર પડી ત્યારે તેમણે કરમશીલાઈને એકાંતમાં બોલાવીને સમજાવ્યું કે—“કરમશી શેઠ ! આવડી મોટી વયે લગ્નનો લ્હાવો લેવાનો વિચાર કરવો—એ તમને લેશ પણ લાયક નથી. પોતાની અવસ્થા પ્રમાણે સહુ શોભે. આમ કરવાથી ઘેરઘેર તમારી નિંદા થશે, એટલુંજ નહિ પરંતુ કુદરતના તમે એક મોટા ગુન્હેગાર ઠરશો. ‘બહોત ગઈ થોડી રહી’ એ વાક્યને અંતરમાં જિતારીને તમારા મનરૂપ મસ્ત અશ્વને સંતોષ રૂપ લગામથી રોકી રાખો. જેમ પાણી ગયા પછી પાણ બાંધવી નકામી છે, તેમ જીવાની ગયા પછી માત્ર મોહને તાબે થઈ લગ્ન કરવું તે પણ હાસ્યજનકજ છે. અમે તમારા સંબંધી રહ્યા એટલે ગામમાં ઘરઘર થતી તમારી વાતો સાંભળવી અમને બહુ ભારે પડે છે. વળી જ્ઞાતિમાં આવા અધમ રિવાજને ઉચ્છેદન કરવાને બદલે ઉત્તેજન આપવા જતાં પરંપરાએ જ્ઞાતિની થતી અવનતિમાં

એક સહાયક બનવા જેવું થાય છે. સતોષ ધારીને હવે માત્ર બર્મ સાધવાનોજ તમારો વખત છે. તેને બદલે આ અનુચિત વિચાર તમને ક્યાંથી સુબ્યો ! તમને રસોઈ પાણીની હરકત અમે આવવા નહિ દઈએ. અત્યારે કદાચ તમારા મનના વેગથી પાછા નહિ હઠો, તો આગળ જતાં તમને પુર્ણ પસ્તાવાનો વખત આવશે. એવા અનેક દાખલા અમે નજરે જોઈ લીધા છે. શેઠ ? હજી પણ તમે શાણા થઈને સમજી જાઓ. દામની બાજી હજી તમારા હાથમાં છે. દામ ગયા પછી તમે પરાધીન થઈને પસ્તાશો. અમે કાંઈ તમારું બચાડવા રાજી નથી. પણ અંતરની લાગણીને લીધે તમને હિંમત મેં બોલ કહ્યા વિના અમારાથી રહી શકાતું નથી.”

પોતાના સંબંધીઓના મીઠા સાકર જેવા બોલ તે કરમશીલા-ઈને કસુંબાના કડવા ઘુંટડા જેવા થઈ પડ્યા. વિષયના વેગથી તેના અંતરમાં અત્યારે ઘેર અંધકારમાં ગોંથા ખાઈ રહ્યો હતો. તરત તે પોતાનું ડહાપણ ડાળવા મંડી પડ્યો. કુચુકિતની ચુકિત રચતાં તે બોલ્યો કે—

“લાઈઓ ! તમે કહો છો તે બીન અનુભવની વાત છે. બીજી અવસ્થા કરતાં વૃદ્ધાવસ્થામાં પુરૂષને વધારે પરાધીન થવું પડે છે. તેના શરીરની સ્થિતિ બહુજ કઠંગી થાય છે માટે આવા વખતે તેની આકરી કે સારવાર માટે ખાસ ઘરનું જ માણસ જોઈએ. પોતાના ઘરના માણસ જેવી બીજી કોઈ આકરી કરે નહિ. વળી મારી કાંઈ એટલી બધી મોટી અવસ્થા નથી, મારા કરતાં મોટી અવસ્થાના પુરૂષો પરણ્યા તેમને ઘેર આજે બજારે બાલક રમત કરે છે. દુનીયા તો દોરંગી છે. તે જાતો પણ કરે અને તેમ કરવા સલાહ પણ આપે

વળી એ મારા ઉંચો ઇરાદો પાર પાડવા માટેજ મેં મારી લક્ષ્મીનું
 મન માનવઃ દામ લીધા. નહિ તો તેમ કરવાની પણ મારે શી જરૂર
 હતી ! વળી આ બાબતમાં મેં એક નવીન શોધ કરી છે તે સાંભળતાં
 તો તમે પોતે પણ મારા આ કાર્યમાં મદદગાર થઈ જશો. જુઓ
 સાંભળો—આજકાલ સાયન્સની નવી શોધખોળ કરનારા ઘણા નવ
 યુવકો આગળ વધ્યા છે. તેમની જરા ઇર્ષ્યા અને સ્પર્ધા મને પણ
 ચડી આવી એટલે મારા મનમાં પણ તેવી એકાદ નવીન શોધ કર-
 વાની તીવ્ર ઉમ્મેદવારી જાગી. પરંતુ મેં સાયન્સ કોલેજમાં તો
 અભ્યાસ કરેલ નહિ એટલે તેવા રસાયન વિજ્ઞાનની વર્કશકિતનો
 ખ્યાલ મારા મગજમાં ક્યાંથી આવે ? પણ કાંઈક નવીન એટલે પૂર્વ
 કેમકે ન કરેલ હોય તેવી વિચિત્ર શોધ ઠરવી એવી તીવ્ર જિજ્ઞાસા
 જ્યારે મનમાં પૂર્ણ પ્રગટી નીકળી ત્યારે લાંબા વખત સુધી વિચાર
 ચલાવતાં મારા અંતઃકરણને પૂરેપૂરી ખાતરી થઈ કે દુનીયામાં સ્ત્રીઓ
 કરતાં પુરૂષો તૃતીયાંશ ભાગે આછા પાકે છે એટલે સ્ત્રીઓ કરતાં પુરૂ-
 ષોને સંકડે માત્ર તેનીશ ટકા પાક છે અર્થાત્ પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓ ત્રણ
 ગણી વધારે પાકે છે. આ ત્રિરાશિની ગણતરી કહાડતાં વિચાર ઠર-
 વાંમાં મેં લેશપણ ક્યાંશ રાખી નથી. આ ઉપરથી આપણે સોજ
 આના સમજી શકીએ છીએ કે જો પુરૂષો બે ત્રણ કે ચાર વાર લગ્ન
 ન કરે, તો કેટલીક સ્ત્રીઓને અવિવાહિત રહેવાનો વખત આવે.
 આ વ્યવસ્થા કાંઈ આજકાલથી આપણા લોકોમાં શરૂ થઈ નથી, તે
 ઘણા વખતથી એજ પ્રમાણે ચાલી આવે છે. જો આ વ્યવસ્થા
 આપણા પૂર્વજોએ ચલાવી કે ચાલુ રાખી ન હોત, તો સ્ત્રીઓની
 સંખ્યા હદ ઉપરાંત વધી જાત અને તેનું શું પરિણામ આવત તેની

કલ્પના કરવાનું હાલ મુલતવી સખીએ છીએ. એ પૂર્વજ્ઞેની પ્રથાને પૂર્ણ રીતે માન આપવું તે આપણી પ્રથમ ફરજ છે. માટે હું છાતી ઠોકીને કહું છું કે-અમે તેટલી વૃધ્ધાવસ્થાએ અરે! મરણ પથારીએ પહોંચતાં મુધી પુરૂષોએ પોતાથી અને તેટલી ઉતાવળથી લગ્નનો દહાવો લઈ લેવો જોઈએ. જસ, આપણે તો આ સૂત્રનેજ હૃદયમાં ધારણ કરી રાખ્યું, અને તે પ્રમાણે વર્તવા જતાં હું મારી ફરજ ઉપરાંત કંઈ પણ કરતો નથી-એમ મારી માન્યતા છે. પૂર્વજ્ઞેના પ્રચલિત એ સુમાર્ગનો જે પુરૂષ લોપ કરશે, તેણે પોતાના પૂર્વજ્ઞેનું મોટામાં મોટું અપમાન કર્યું કહેવાશે.

કહો, ભાઈઓ! આવી અગમ અને ઉપયોગી શોધ પ્રથમ કોઈવાર પણ તમારા સાંભળવામાં આવી છે? હવે હું જે કાર્ય કરવા તૈયાર થયો છું તે ઉચિત છે કે અનુચિત છે-તે પણ તમે બરાબર સમજી શક્યા હશે.”

કરમશીભાઈના વિચિત્ર વિચાર અને તેની નવીન શોધને જોઈ સાંભળતાં તેના સંબંધીઓ તો ગિચારા જમીનનેજ ઝેડ રહ્યા. આની સાથે માથાકુટ કરવામાં સાર નથી એમ ધારીને તેઓ તરત ત્યાંથી મુંગે મ્હોડે ચાલ્યા ગયા.

તે પછી કરમશીભાઈએ દલાલ મારફતે પેલા ચોધરીને હથ હાથર કેરી રોકડી આપીને તેની કન્યા સાથે પોતાનો કાચો સંબંધ જોડી દીધો. અરે! મૃગતૃષ્ણિકાના મોહમાં ફસી પડેલા તુષાર મનુષ્ય એ જલાભામથી કોની તૃષા દૂર થઈ શકે?

પ્રકરણ ૧૬ મું.

મહાજનનો ચુકાદો.

કરમશીલાઇએ ઠમ કરવામાં કાંઈ કયાશ રાખી નથી. પોતાની એકની એક બહાલી હીકરીને વેચતાં તેને લેશ પણ દયા કે શરમ ન આવી. અરે ! તે બિચારીને વેચતાં તો વેચી, પણ પેલા બુઢાના ઘરમાં પાછળ બાકી શું રહે છે—તે બાળવા કે જીવાની પણ તેણે દરકાર ન કરી. પરણ્યા પછી લક્ષ્મી દુઃખી થાય કે સુખી—એ બાબતનો તો તે ખ્યાલમાત્ર પણ શા માટે કરે ? અહા ! તે બિચારીના કેવી દુર્દશા થઇ—તે સાંભળતાં કે વાંચતાં આપણા અંતઃકરણ પણ કમકમી ઉઠે. પરણ્યા પછી લગભગ એક મહિને તેના કુદ પતિને અજીણનો રોગ લાગુ પડ્યો અને તેના તીવ્ર વેગથી તે બિચારો આઠ કે દશ દિવસમાં રામશરણ થઇ ગયો. વળી પૈસાનો પોટલો બાંધતાં કરમશીલાઇએ તેના ઘરમાં માત્ર બે ચાર ભાંગ્યા તુટ્યા વાંખા ખીતજના વાસણ શિરાય કંઇપણ રહેવા લીધું ન હતું. આથી તે બિચારી લક્ષ્મીને હાજ્યા પર દામ જેવું થઇ પડ્યું. આ વખતે તેને ધીરજ કે સહાય આપનાર કોઇ ન હતું, પણ લક્ષ્મી પોતે એક વિચારશીલ અને ગંભીર હતી, એટલે આ બધું અસહ્ય દુઃખ તેણે કંઇપણ વધારે કલ્પાંત ન કરતાં મનની દલતાથી સહન કરી લીધું. ‘પોતાનો નીચ સ્વાર્થ સાધવા માટે પિતાએ મને અપણ અંધેર કુવામાં ઉતારી’ આ વાત જ્યારે તેના સાંભળવામાં આવી ત્યારે તેના દુઃખમાં ઉલટો વધારો થયો પણ અત્યારે તે

કેને કહીને બતાવે ? આવા દુઃખના પ્રસંગે કરમશીલાઈએ આંસુ
 લુંછતાં અને ધીરજ આપતાં લક્ષ્મીને જ્યારે બોલાવીને કહ્યું કે
 “બેટા લક્ષ્મી ? આ દિવસ તે ભગવાને તને ક્યાં દેખાડ્યો ?”
 આ બોલ સાંભળતાં લક્ષ્મીથી રહેવાયું નહિ, એટલે તરત તે બોલી
 ઉઠી કે—“પિતાજી આ દુઃખનો દિવસ મને ભગવાને દેખાડ્યો
 નથી, પણ તમે દેખાડ્યો છે. મનમાનતા દામ લેતાં દીકરીના
 ઘરમાં પાછળ કંઈ પણ ચાવવાને રહે છે કે નહિ—તેનો તો જરા
 વિચાર કરવો હતો. કંઈ નહિ તાત ! એ બધો મારો ઠઠિન કર્મનોજ
 વાંક છે, કે જેણે તમ જેવાના ઘરમાં મને જન્મ આપ્યો. તેમ કરતાં
 પંજુ જે તમારા આત્માને સંતોષ થયો હોય, તો તમારી ખાતર
 એ બધું હું શાંતિથી સહન કરી લઉંશ.”

લક્ષ્મીના હૃદયપણે ભર્યા બોલ સાંભળતાં કરમશીલાઈ શરમાઈ
 ને પોતાના પગના અંગુઠા તરફ જ નેઘ રહ્યો. લક્ષ્મીની સામે
 બેસીને વાત કરતાં તેને ભારે થઈ પડ્યું. એટલે કંઈપણ બોલ્યા
 વિના તે તરત ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. રસ્તે ચાલતાં તેને વિચાર
 આવ્યો કે — લક્ષ્મીને હાથે કરીને આમ દુઃખી કરતાં પણ જે
 મારો મનોરથ પાર ઉતરે તો સાફ નહિ તો એના આપ મને પગલે
 પગલે પાયમાલજ કરશે. આવી શંકાને લીધે ભયથી તેનું અંતઃ-
 કરણ વારંવાર ગભરાઈ જતું હતું.

બસ, આ ધાસ્તીના ગભરાટથી કે બિચારી અનાથ લક્ષ્મીના
 આપથી અગર તો પોતે કરેલાં ધાતકી કૃત્યના વિપાકથી તેના શરીર-
 માં વાનો સંચાર થઈ ચૂક્યો. પ્રથમ તેના બંને પગ વાથી કંપવા
 લાગ્યા, અને આસ્તે આસ્તે તેના હાથ અને કેડ વાથી જલાઈ

રહ્યા. કંપતા હાથે તે કોઈ પણ ચીજ લઈ શકતો ન હતો. તેમાં પણ શીયાળાની ઋતુ હોવાથી વાથી તેના શરીરની હાલત બહુજ દયા-
જનક થઈ પડી. લાકડીના આધારે ચાલતાં પણ તેનું શરીર પવનથી
કંપતા વૃક્ષની જેમ ધ્રુજતું હતું. પોતાની આવી હાલત થયા છતાં
લક્ષ્મીને તે પોતાને ઘેર બોલાવી લાવવાને અચકાતો હતો. તેને
બોલાવવા જતાં વખતસર તે બીજી બે ચાર શરમની વાત સંભળાવી
દે અને પોતાને એક ઘાતકી સમાન સમજીને આવવાની ઉમેદ માત્ર
પણ ન કરે, તો તે કરતાં તેને બોલાવવા ન જવું—એ વધારે
હિચિત છે. એમ ધારીને તે લક્ષ્મીને બોલાવવાજ ન ગયો.
અત્યારે તેના ઘરમાં કામ કરનાર કોઈ ન હતું. પડોશમાં એક
પદ્મા ડોસી રહેતી હતી, તે ઘણીવાર રસોઈ પાણીમાં મદદ કરતી,
પણ પરાધીનપણાના દુઃખનો અનુભવ તો તેને પૂરેપૂરો
મળી ચૂક્યો.

એક દિવસે પદ્મા ડોસીએ વાત કહાડી કે—“ઠરમશી કાકા !
તમારું શરીર દિવસે દિવસે વાથી વધારેને વધારે પરાધીન બનતું
જાય છે, માટે લક્ષ્મીને બોલાવી લ્યો ને ? એ તમારી સગી પુત્રી
આવા વસમા વખતે કામ નહિ આવે, તો તે ક્યારે કામ આવશે ?
તેને બોલાવવા જતાં તમને જરા શરમ લાગતી હોય, તો હું તેને
સમજાવીને બોલાવી આવું.” લક્ષ્મીને બોલાવી લાવવાનો આ
સ્તો તેને વધારે અનુકુળ લાગ્યો એટલે તરત તેણે કહ્યું કે—
‘ મારાથી તો વધારે હરી ફરી શકાતું નથી, પણ ભલે તમે લક્ષ્મીને
બોલાવી આવજો. તે બિચારી હજી બાળક છે, એટલે વિવેકથી
વાંધેલાં તેને બરાબર આવડતી નથી, પણ તમે બચાવવાનું

પૂરા અનુભવી છે, એટલે તેને સમજાવવામાં બાકી નહિ રાખો.' આથી તેજ દિવસે પદ્માડાસી લક્ષ્મીને સમજાવીને બોલાવી આવી. પોતાના પિતાની નબળી હાલત જોઈને લક્ષ્મીની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં, પોતાના કઠણ બોલથી પિતાને માફ લાગ્યું હશે અને તેથીજ આટલો વખત મને બોલાવી નહિ એમ ધારીને તે બોલી કે—'પિતાજી ! તમારી વખીયત બગડતાં મને તરત બોલાવી કેમ ન લીધી ? આટલી બધી ઢીલ શા માટે કરી ? ઘરમાં કેાઈ તમારી ચાકરી કરનાર નથી, તો હું તમારી પુત્રી થઈને શું ટળી જવાની હતી ?' આ વખતે કરમશીભાઈ શરમ અને દુઃખના દબાણથી કંઈપણ વધારે બોલી શક્યો નહિ. માત્ર તેણે કંપતી જીભે બે બોલ કહ્યા—'બેટા લક્ષ્મી ! અત્યારે મારા અવગુણ સામે નજર ન કરતાં મારી ચાકરી કરવા તરત અહીં ચાલી આવી—એજ તારી દયા અને લાગણીની સાખીતી છે. આવા દુઃખના વખતે મારી સંભાળ લેવા આવતાં તે આજે મને જીવિતદાન આપ્યું છે, તેથી હવે તારા ઉપકારની હદ નથી રહી. બેટા ! તું બહુ સુપાત્ર છે, તારા સદ્ગુણના જેટલાં વખાણ કરું, તેટલાં જોઈએ છે.'

લગભગ ચાર મહિના થવા આવ્યા છતાં કરમશી ભાઈની શરીરમાંથી વાનો સંચાર જોઈએ ન થયો. તે લાકડીના આધારે બહુજ મુશ્કેલીથી ચાલી શકતો, છતાં પેલી તબીબાના તરંગો તેના અંતરંગમાં ઉછળતાજ રહ્યા હતા. પીર ફફીરની માનતા કરવામાં તેણે બાકી નહોતી રાખી, તેમજ ક્ષમાઓના કંઠવા કુંટલ પીયામાં પણ તેણે હદ વાળી લીધી હતી, પરંતુ કુદરતને કંઈક ન આવી. આ સમયે લેવાં ચાર મહિનામાં લગભગ તેણે

ચાર હજાર ફેરીનો ખર્ચ કરી નાખ્યો, છતાં તેને આરામ ન થયો. છેવટે એક સારા દેશી વૈદ્યની એક મહિનો દવા કરતાં તેના શરીરે કંઈક આરામ તો થયો, પણ અર્ધાંગ વાથી તેનું અડધું શરીર લગભગ ખારખાના જેટલું ખોટું થઈ ગયું. તે દરમિયાન ચોધરીને તેણે એક બે વાર કહેવરાવ્યું હતું કે— 'લગ્નની મુદત વીતી ગઈ છે. માટે લગ્ન કરવામાં હવે વિલંબ ન થવો જોઈએ.' આ સવાલનો તેણે કંઈપણ જવાબ વાળ્યો નહોતો એટલે હલાલ મારફતે કરમશીલાઈએ જરા કડકાઈથી કહેવરાવ્યું. ત્યારે તેણે ચોખ્ખો જવાબ આપી દીધો કે— 'તમારા શરીરની સ્થિતિ સુધરી નથી, માટે આવી સ્થિતિમાં હું તમારા સાથે મારી કન્યાના લગ્ન કરવાનો નથી. વળી વધારામાં એ પણ હું તમને સુચના આપી દઉં છું કે થોડા વખત સુધીમાં તમારા શરીરની હાલત સુધરીને પહેલાં હતી તેવી સારી નહિ થાય, તો હું વધારે વિલંબ ન કરતાં મારી કન્યા બીજે પરણાવી દઈશ, કારણ કે—તે મોટી ઉંમરની થઈ છે તેથી હવે વધારે વખત રાખવા લાયક નથી.' આ ગરમ અને ઉતાવળીયા જવાબથી કરમશીલાઈને સાત પાંચ થઈ પડ્યા. વખતસર પાંચ પંદર દિવસમાં પોતાના શરીરની હાલત સારી નહિ થાય તો તે કન્યા બીજે પરણાવી દેશે, એટલે પછી મારે તો કન્યા અને ફેરી—એ બંને પર પાણી ફરી વળશે. આથી તેણે તરતમાં મહાજન સમક્ષ પોતાનો સવાલ રજૂ કરવાનો વિચાર કર્યો.

એ ગામમાં કરમજી સરવજી અને હરગજી એ ત્રણ જણ મહાજનના વાંધાલયી કામમાં માથું મારવામાં પ્રસિદ્ધ હતા. પોતાને

લાંચલુંચ આપનારનોજ તે લોકો પક્ષ ખેંચતા અને તેમ કરતાં ઘણીવાર તેઓ ફાવી જતા હતા. જ્ઞાતીમાં વાંધે પડેલી કેટલીક ખાખ-તના પુરાવા આપીને પોતાના અસીલનો પક્ષ તે મજબુત કરતા હતા. આ ત્રીપુટીને પોતાના હથીયાર ખનાવીને કરમશી લાઇએ પોતાનું સાધ્ય સાધવાનો સંકલ્પ કર્યો. તેમાં અંદરખાને તેમને એ હજાર કોરીની પહેરામણી કરી દીધી. મહાજનને ખોલાવવાની બધી ખટપટ કરમશીલાઇને કરવી પડી.

એ ગામમાં એક ખેતો ખટપટી હતો તે કરમશીલાઇનો પૂરો વિરોધી હતો. પેલી ત્રીપુટીને પણ એનાથી ઘણી વાર દબાઇને ચાલવું પડતું હતું. મહાજનમાં તેની વાતને માન મળતું એટલે ગમે તેવી ખટપટ કરીને પણ તે ફાવી જતો હતો. તેથી એ ખટપટીના ખેતા-બથી ઓળખાતો હતો. આજે કરમશીલાઇના કામને માટે પણ તે અગાઉથી તૈયાર થઇ ગયો હતો. ‘આજે મહાજનમાં કરમશીનું કાળું મ્હોડું થાય અને તેનું કામ અધવચ ઉડી જાય’ એવી તેણે ધારણા ધારી રાખી હતી.

મહાજન એકત્ર થતાં કરમશીલાઇએ પોતાની દરખાસ્ત રજૂ કરતાં જણાવ્યું કે—“દશ હજાર કોરી રોકડી આપીને મેં ચોધરીની કન્યા સાથે સગપણ કર્યું છે, તેમાં ચાર મહિનામાં લગ્ન કરી આપવાની બોલી કરી છે. આજે લગલગ છ મહિના થવા આવ્યા છતાં ચોધરી પોતાની કન્યા મને પરણાવવામાં આનાકાની કરે છે. માટે મહાજન મારી ફેજરમાં થઇને ખુલાસો કરી આપે એવી મહાજનને મારી નમ્ર અરજ છે.” ત્યાર પછી ચોધરીએ પોતાની હકીકત જણાવતાં કહ્યું કે—“આજે લગલગ ચાર મહિનાથી એનું શરીર સર્વોગ

વાથી કંપી રહ્યું છે, એણે દવાઓ કરી હશે અને તેથી એના શરીરે
 કંઈક આરામ પણ થયો હશે, છતાં અત્યારે અર્ધાંગવાથી એનું શરીર
 બિલકુલ ધાયલ છે. એ મરણ પથારીએ પડ્યો હોય, છતાં હું મારી
 કન્યા એને પરણાવું-એવી તે વખતે મેં કાંઈ બોલી કરી નથી. તો
 દેખીતી રીતે આવા ધાયલને મારી કન્યા કેમ પરણાવું ?” આ વખતે
 પટેલ અને ખેતા ખટપટી વચ્ચે થોડીવાર ખાનગી વાતચીત થઈ.
 છેવટે ખેતા ખટપટીએ જણાવ્યું કે-“ભાઈઓ ! જો સાચેસાચું
 કહીએ તો આવા બુદ્ધા કાકાઓએ જ જ્ઞાતિનું સત્યાનાશ વાળ્યું છે.
 ૬૦-૬૨ વરસની મોટી અવસ્થાએ કન્યાના બાપને લાંબી પહોળી
 લાલચ બતાવીને પરણવાની ઉમેદ કરવા જતાં એ કરમશી કાકાએ
 મહાજનના કાયદાનું એકરીતે અપમાન કર્યું છે. મહાજન તરફથી
 એવો ખાસ કાયદો જાહેર થયો છે કે ૫૦ વરસની અવસ્થા ઉપર
 પુરૂષે લગ્ન કરવું-એ બિલકુલ અનુચિત છે, પણ તેવા ઉપયોગી
 કાયદાને કાળા કાયદા સમાન સમજીને આ કરમશી કાકાએ તેના
 પર પાણી ફેરવ્યું છે. કન્યાના બાપનો પણ આમાં કાંઈ દોષ નથી,
 કારણ કે આવા બુદ્ધા કાકાઓ તેમને લાલચ બતાવીને જો લગ્ન
 કરવાની ઉમેદ ન કરે, તો કન્યાના માબાપો શું યોગ્ય મુરતીયા
 સાથે પોતાની કન્યાને નહિ પરણાવે ? તેઓ પોતે સારો મૂરતીયો
 શોધીને પોતાની કન્યાને વળાવી દે. જુઓ, કરમશી કાકાએ લગ્નની
 લાલચથી હમણાં એક તાજા બત્રીશી બંધાવી છે, અને ગાયના
 દૂધ જેવા ઉજળા વાળને ઠલપથી કાજળ જેવા કાળા બનાવી
 દીધા છે. આવો ખોટો ડાળ બાલીને આપણા કરમશીભાઈ
 જેવા કેટલાક બુદ્ધા કાકાઓ બિચારી નિર્દોષ અબજાઓને બાળ

વિધવા બનાવી તેમને રડતી રડાવતી કરી ગયા છે. ભાઈઓ હું
તમને એક વાળે અને નજરે જોયેલો દાખલો આપું છું. હમણા
ચોડાજ વખતપર એ કરમશી ઠાઠાએ પોતાની લક્ષ્મીને જાહેર
લીલામની જેમ વેચીને એક બુદ્ધા દાદા પાસેથી પંદર હજાર કોરી
રોકડી ગણી લીધી. તે બિચારી પરણ્યા પછી માત્ર એકજ મહીને
રંડાણી. આવી બાળ વિધવાઓની સંખ્યા વધી જવાથી વારંવાર
કેવા ન ઇચ્છવા જોગ બનાવો બને છે, તે હું અને તમે બધા
જાણી બેઠા છીએ.

બંધુઓ ! હું અત્યારે મહાજનને ખાસ અરજ ગુજારું છું કે આ
કેસ જ્ઞાતિને એક દાખલા રૂપ થાય અને ભવિષ્યમાં તેવા બનાવો
બનવા ન પામે તેવા પ્રકારનો ચુકાદો મળવો જોઈએ.” ખેતા ખટ-
પટીના ચુકિતથી ભરેલા આ ભાષણને માત્ર બેચાર વ્યક્તિ શિવાય
સહુ કોઈ સંમત થયા. એવામાં પેલી ત્રીપુટીમાંનો કરમણ, કરમશી
ભાઈનો પક્ષ ખેંચીને કંઈક બોલવા ગયો. પણ કેટલાક લોકોએ
કોલાહલ મચાવીને તરતજ તેને બોલતો બંધ કરી દીધો.

છેવટે મહાજન તરફથી એવો ચુકાદો મળ્યો કે—“આપણી
જ્ઞાતિમાં ભવિષ્યમાં એવા બનાવો ન બને અને જ્ઞાતિને બાળ
વિધવાઓના ઝેરી શ્રાપ ન મળે એવો દાખલો બેસારવાની ખાતર
ચોધરીએ પોતાની કન્યા બીજા કોઈ લાયક મુરતીયાને પરણાવી
દેવી. વળી કરમશીભાઈ તરફથી ચોધરીને જે દશ હજાર કોરી
આપવામાં આવી છે, તેમાંથી પાંચ હજાર કોરી કન્યાને પરણાવતાં
શ્રીધન તરીકે આપવી તથા વધેલ પાંચ હજારમાંથી બે હજાર
કોરી ચોધરીએ મહાજનના ચાલુ શુભ ખાતામાં કરમશીભાઈના

નામથી નોંધાવવી, અને બાકીની ત્રણ હજાર કોરી ચોધરીએ પોતાથી
બની શકે ત્યારે કરમશીલાઈને પાછી સુપ્રત ઠરવી, પણ તે બદલ
તેણે કરમશીલાઈને લખવ કરી ન આપવું.” આ પ્રમાણે ચુકાદો
થતાં લોકો તરત વિખરાઈ ગયા, પણ તે ચુકાદો સાંભળતાં બિચારા
કરમશીલાઈના તો રામજ રમી ગયા. તેના મનના તરંગો બધા
મનમાંજ સમાઈ ગયા. આ વખતે તેનાથી એક શબ્દ પણ બોલી
શકાયો નહિ. ‘ઠંન્યાની સાથે તેણે કોરી પણ ગુમાવી’ આ તેની
મૂર્ખાઈ ભરેલી ચાલાકી જોઈને ગામના લોકો ભર બજારમાં તેની
મશ્કરી કરવા લાગ્યા, એટલુંજ નહિ પણ ગામના છોકરાઓ પાંચ
રસ્તે ચાલતાં મુકત ઠંઠે તેની મશ્કરી કરવા લાગ્યા. ખરેખર !
“હાથના કર્યા હૈયે વાગ્યા” આ ઠહેવત બરાબર અક્ષરે અક્ષર
તેને લાગુ પડી ચૂકી.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

જ્ઞાતિને સંદેશો.

“સુખમેં સહુ પ્રભુકો ભજે, દુઃખમેં ભજે ન કોય,
જો સુખમેં પ્રભુકો ભજે, તો દુઃખ કહાંસે હોય ”
જો મત પીછે ઉપજે, સો મત આગે હોય;
કાજ ન બિગરે આપનો, દુરિજન હસે ન કોય.”

સુખ કરતાં દુઃખ મનુષ્યને વધારે શિક્ષણ આપે છે. દુઃખ
બહીવાર એક સારા ઉપદેશકની ગરજ સારે છે. મોટા મહાત્મા-

ઓના ઉપદેશ કરતા દુઃખજન્ય ઓધ કોઈવાર વધારે અસરકારક થઈ પડે છે. કારણ કે તેનો સાક્ષાત અનુભવ થતો હોવાથી તે આત્માને વધારે સચોટ અસર કરે છે. અનેક પુસ્તકો વાંચતાં અને વ્યાખ્યાનો સાંભળતાં જે ઉંડી અસર ન થાય તેવી અસર દુઃખના અનુભવથી બહુધા તરત થાય છે. આમ હોવા છતાં દુઃખ મેળવવાની કોઈ ભાવના કરતું નથી. કારણ કે તે ઇષ્ટ નથી. છતાં કુદરતી કાયદાથી કહો કે કર્મના વિપાકથી કહો, પણ સુખ દુઃખનું ચક્ર તો મનુષ્ય માત્રની ઉપર વારા ફરતી ફર્યા કરે છે. દુઃખના અનુભવ સમયે મનુષ્યની કસોટી અને કીંમત થાય છે. જગતમાં સર્વત્ર જો સુખ સુખ ને સુખજ છવાઈ રહ્યું હોત તો ધર્મની ઉચ્ચ ભાવના ટકી શકત કે નહિ એ જરા વિચારવા જેવી વાત છે. સંસારના સુખો એ એક પ્રકારના નિરસાની ગરજ સારે છે અને તેથી તેવા પ્રસંગે સ્વાર્થ કે સુખનો ભોગ આપીને ધર્મફરજ બજાવવી તે ઘણાં ઓને ભારે થઈ પડે છે. માત્ર હજારોમાં એકાદ નરતનજ તેવો મળી શકશે.

બરાબર છે. પરંતુ મનુષ્ય પોતાના સુખના નિરસામાં ચક્રફૂર હોવાથી તે આંખ ઉઘાડીને પોતાના ભવિષ્યને જોઈ શકતો નથી. જેનાપર એકવાર પણ દુઃખનું વાદળ ફરી વળ્યું નથી. તે બીજાના દુઃખને સમજી શકતો નથી અને તેથી દુનીયાને તે વધારે ઉપયોગી થઈ શકતો નથી.

આપણા કરમસીલાઈની પણ આજે તેવી દશા થવા પામી છે. તેનો આત્મા નિરાશાના અંધકારમાં દીન અને નિરાધાર થવાથી તે જડવત્ શુન્ય બની ગયો છે. પોતાની માલ મિલકતની

સહંતર ખરાબી થવાથી તેને ખાવાના પણ સાંસા પડવાનો વખત આવ્યો છે. તે રાત દિવસ એવાજ વિચારમાં ગમગીન રહે છે કે—
 “લક્ષ્મીના દામ લઈને શાંત થઈ બેસી ગયો હોત તો પણ આ છેલ્લી જીંદગીમાં ખાવાના તો સાંસા ન પડત. હવે તો એવો એકે રસ્તો હાથમાં નથી કે જેથી પાંચ પૈસા પેદા થઈ શકે. એક તો વૃદ્ધાવસ્થા અને તેમાં પણ શરીર રોગથી પરાધીન એટલે કામ ધંધાથી તે રહિત થયું છે. તો હવે કેના આધારે મારે રહેવું!” આવા પ્રકારની ચિંતામાંને ચિંતામાં તે બિચારો ખાવા પીવાનું પણ ભાન ભુલી ગયો હતો આથી તેના શરીરની હાલત વધારે ને વધારે ભયંકર થવા પામી હતી.

શમશાની વૈરાગ્ય કરતાં દુઃખજનિત વૈરાગ્ય કંઈક વધારે અસર કરે છે. બસ, આ દુઃખજનિત વિચારોથી બાણે તેના હૃદય અને મગજ ઘડાતા હોય તેમ તેના અંતરની પ્રાંતિ આસ્તે આસ્તે ક્ષીણ થવા લાગી. ભલે તે અત્યારે તેવીજ દુઃખી અને દરિદ્રાવસ્થામાં હતો. છતાં તેનું અંતઃકરણ એક વિચારશીલ બનતું ગયું. સારા-સારના વિચાર બળથી હવે તે પોતાની દુઃખી અવસ્થાનું ભાન ભુલી ગયો હતો. જે હૃદયમાં નિરંતર સ્વાર્થનીજ દુર્ગંધ ઉછળી રહી હતી, તે હૃદય આજે સુવિચારની સુગંધથી સુવાસિત થતું બન્યું છે. વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોર્યા છતાં જે મગજમાં વિષયાંધપણનો ઘાટ અંધકાર ભરપુર ભરેલો હતો, તે મગજ આજે શાંતપણે કંઈક શાંતિ પામી રહ્યું છે. જે આત્મ.એ હિતોપદેશને ઘણીવાર હસી કહાડ્યો હતો, તે આત્મા આજે તેવા હિતકારી ઉપદેશને સાંભળવા ઉત્સુક બનતો બન્યું છે. જે કરમશીલાઈ પોતે કંટાળો પામીને સત્સમાગ-

મને કદાપિ ઇચ્છતો ન હતો, તેને આજે સત્સમાગમની તીવ્ર ઇચ્છા જાણત થઈ છે. અત્યારે તેના શરીરની હાલત બલે પથારીવશ પડી રહેવા જેવી છે, છતાં તેના અંતરાત્મામાં આજે આટલો બધો સુધારો થઈ ગયો, એ તેના ભાગ્યની જ નિશાની છે. પોતાના વિચારને આચારમાં મુકવાની શક્તિ બે કે હવે તેનામાં રહી નથી, છતાં એ સુવિચારના બળથી તેનો આત્મા અત્યારે જે સ્થિતિ ભોગવે છે, તેનો ખ્યાલ બાહ્ય દૃષ્ટિથી જોનારને ભાગ્યેજ આવી શકે.

પોતાના સુવિચારનો વેગ વધવાથી પોતાની પુર્વાવસ્થાનો ખમાલ કરતાં કરમશીલાઈની આખમાં આંસુ કદી સુકાતા ન હતા. એ પૂર્વ દુષ્કૃત્યના પશ્ચાત્તાપમાં તેનો આત્મા વારંવાર લીન બની જતો હતો.

આમ હોવા છતાં કેટલાક અંધ રિવાજોના વેગથી સીદાતી પોતાની જ્ઞાતિને માટે અત્યારે જે લાગણી તેને જાણત થઈ હતી, તે એક જુદાજ પ્રકારની હતી. અને તેવા દુષ્ટ રિવાજોને પોતે ઉત્તેજન આપ્યું આ વાત તેને વધારે શોચનીય થઈ પડી હતી. રાત દિવસ પથારીમાં પડ્યો પડ્યો તે એજ વિચારોમાં આંસુ લાવીને વખત ગાળતો હતો. મનુષ્યપણાને પામ્યા છતાં તેમાં પણ પોતાની પાસે પુરતા સાધનો હોવા છતાં પોતે જ્ઞાતિનું કંઈ પણ હિત કરી ન શક્યો, એટલુંજ નહિ પણ પોતે જ્ઞાતિને એક કંટકરૂપ થયો એ વિચારથી તેનું જીગર બળીને આખ થઈ જતું હતું. પોતાના શરીરની હાલત તરફ જોતાં તેને હવે વધારે દિવસ જીવવાની આશા ન હતી. “હવે આ શરીર તંદુરસ્ત થાય અને તેથી હું ધનના સાધનથી નહિ, પણ માત્ર અનુભવમાં આવેલ મનના ઉદ્દગાર દ્વારાએ

જ્ઞાતિની કંઈ પણ સેવા બળવી શકું, એમ તો સંભવતું જ નથી, છતાં દુનીયામાંથી જતાં જતાં પણ મારા પાપના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ અને જ્ઞાતિને એક સંદેશા રૂપ કંઈક બે બોલ લખી જવા તે પણ સર્વાંશે નિરૂપયોગી તો નહિજ થાય. ” એમ ધારીને તેણે પોતાના ધ્રુજતા હાથે અને હાઝથી દગ્ધ થતા હૃદયથી નીચે પ્રમાણે એક સંદેશો લખવા માંડ્યા:—

“ જ્ઞાતિ બંધુઓ ! મનુષ્ય છતાં પણ કરતાં પણ અધિક અધમાચારથી અધમાધમ બનેલો હું આપની સમક્ષ મુખ બતાવવાને કે બે બોલ બોલવાને હવે લાયક રહ્યો નથી, છતાં તેમ કરવાને મને કુદરતી જે એક અનિવાર્ય પ્રેરણા થાય છે તેને લીધે મારો અંતરાત્મા એ પ્રવૃત્તિથી અટકી શકતો નથી, અને તેથી હંસની માફક સાર ગ્રહણ કરવાની બુદ્ધિથી આપ બંધુઓ મારાં કાળાં કર્મો તરફ નજર ન કરતાં મારા સંદેશામાં આપને કંઈ સાર જેવું જણાય, તો તેનો સ્વીકાર કરી મને આભારી કરશો.

એક બીજાનું અનુકરણ કરવાનો જો કે સામાન્ય રીતે જન સંમાજનો સ્વભાવ પડી ગયો છે, પરંતુ હિતાહિતનો વિચાર કર્યા વિના અંધ પંગતની જેમ અનુકરણ કરવાની આદત રાખવી એ ઘણીવાર પોતે પોતાના હિતશત્રુ બનવા જેવું થાય છે. સારાનું અનુકરણ કરવું તે તો ઠીકજ છે પરંતુ ખરાબનું અનુકરણ કરવું તે હાનીકારક છે. ઘણેભાગે સમાજ કે જ્ઞાતિમાં આચાર વિચારોના એકપણાથી લોકો એક બીજાનું અનુકરણ કરવા વધારે મથે છે. આજે આપણી જ્ઞાતિમાં કેટલાક હાનીકારક રીવાજોનું જે સામાજિક જીવનમાં આવે છે, તે પણ અનુકરણથી જ થવા પામ્યું

છે. અનુકરણની બાબતમાં મારે ખાસ કરીને એ બાબત જણાવવાની છે કે આજે જ્ઞાતિમાં કન્યાવિક્રયનો ઝેરી પવન એટલો બધો ફેલાઈ ગયો છે અને તેમ કરવાને દેખાદેખીથી એક બીજાનું અનુકરણ કરતાં લોકોને કેટલુંબધું સુગમ થઈ પડ્યું છે કે જેની હદ જ નહિ. એ નિર્દોષ અને રોકડીઆ ધંધામાં આજે મારા જ્ઞાતિ બંધુઓ એટલા બધા કુદી પડ્યા છે કે જ્ઞાતિની ડીરેક્ટરી કરવામાં આવે અને તેની સાથે જ ખાસ કરીને નોંધ લેવામાં આવે અથવા તો કેટલીક નાતોમાં સગપણ થતાં અમુક ટેક્ષ લઈને બંને પક્ષની નોંધ લેવામાં આવે છે, તેમ આપણી જ્ઞાતિમાં સગપણની નોંધ થાય અને તેની સાથે ‘આ સગપણમાં કન્યાના હિતેન્દ્રુ (હિતશત્રુ) પિતાશ્રીએ આટલી નગદ રકમ સ્વીકારી’ એવી જ નોંધ લેવામાં આવે તોજ બરાબર સમજાય તેમ છે. આ કેવળ અનુકરણ નથી, પરંતુ કન્યાના બાપનો મીઠો સાકર જેવો સ્વાર્થ પણ એમાં સમાયેલો છે. એ સ્વાર્થની અનુકુળતાથીજ આજે આ રિવાજ પુરવેગથી જ્ઞાતિના મોટા ભાગમાં પ્રસરી રહ્યો છે.

પરંતુ બંધુઓ ! હું તમને એક વખત મારા અનુભવ ઉપરથી ખાત્રી પૂર્વક ઠહી શકું છું કે-કન્યાવિક્રયનું ધન તે ધન નથી, પણ તે એક ગેબી ઝેર છે. અરે ! ઝેર તો બે ઘડી વારમાં માણસને યમના દરબારમાં મોકલી દે છે પણ આ વિખનો વેગ તો ઘણો વખત માણસને રીબાવી રીબાવીને મારે છે. ભાઈઓ ! મને જે એનો કડવો અનુભવ મળ્યો છે, તેથી હું આપને એક એવી ભલામણ કરવા હીંમત કરી શકું છું કે-કન્યાવિક્રય કરનાર

પાપી પિતાના ઘરનું બાણી બેઠને તો નહિ, પણ અબાણપણે કંઈ તમારા ખાવા પીવામાં આવી જાય. તો એક સખત બુલાખ લઈ લેજો કે જેથી એ ઝેરની અસર લવિષ્યમાં તમને હાની ન પહોંચાડે.

કન્યા વિક્રયના ધનપર તાગડધિન્ના ઠરનારા બંધુઓ ! કોઈ કે અદેખાઈથી નહિ, પણ હું તમને હિતની લાગણીથી કહું છું કે—એ ધનથી જે મારી જગ બહિર પાયમાલી થઈ, તેમ ઘણાની થઈ છે. માટે હું તમને હાથ બેડીને અરજ કરું છું કે એ વેપારને હવે નવ ગજના નમસ્કાર કરો.

આ વખતે મારે બુદ્ધા દાદાઓને પણ બુલી જવા ન જોઈએ. બુદ્ધાઓને પનારે પડી બાળવયમાં વિધવા બનવાથી બાળાઓની શી હાલત થાય છે. તેમના અંતરાત્મામાં કેવો ઉકળાટ થતો હશે, તેમની જીંદગીનો એક એક દિવસ કેમ પસાર થતો હશે ! આ બધું બીન અનુભવી આપણો પુરૂષવર્ગ કોઈ રીતે બાણી કે સમજી શકે તેમ છેજ નહિ, તેવા અવતાર કે અનુભવ વિના એ વાંત પુરૂષોના ગળે ઉતરવી બહુ મુશ્કેલ છે. પરંતુ પુરૂષ વર્ગમાં ઘણાખરાઓને એવો તો અનુભવ થયો હશે કે ભર જુવાનીમાં તો શું પણ પચાસ કે સાઠ વરસ જેવડી મોટી અવસ્થાએ પોતાની સ્ત્રી સ્વર્ગવાસી થાય, તો તેઓ પોતાના ધનના બલે કોઈ ખાર વરસની બાળાનો હાથ પકડવાને તરત તૈયાર થાય છે. આ તે કુદરતી કાયદો કે સ્વતાજન્ય કાયદો ! તેનો કોઈ ઈન્સાફ કરશો ? આ બધો અન્યાય પુરૂષોને કેવળ સંતાન (પુત્ર) પ્રાપ્તિની ખાતર કરવો પડે છે—એવી ક્લીલ પણ પાયા વિનાની છે. કારણકે પ્રથમ સ્ત્રીના પુત્રને ઘેર પણ પુત્ર હોવા છતાં તેઓ બીજી ત્રીજી કે પાંચમી વાર

વરરાજા થવાને તૈયાર થાય છે, પછી બલે તેઓ દુન્યાના પરોણા હાખલ રહ્યા હોય. આ વિષયવૃત્તિ નહિ તો બીજું શું ? પેટ દુખતું હોય અને માથું કુટવા જવું—એ પોલ નહિ તો બીજું શું ? પોતાના અંતરમાં વિષયરૂપ વિષ વ્યાપ્ત છતાં સંતાનનું બાનુ બતાવીને એક કામળ બાળાની છાંદગી બરબાદ કરવી—એ અન્યાય કે અધાપો ? કોઈક તો વળી વૃદ્ધાવસ્થામાં પોતાની ચાકરીનું બાનુ બતાવે છે. પણ બલો માણસ ! ટકા ખરચતાં દુન્યામાં ચાકરોની ક્યાં ખોટ છે ? બે પાંચ વરસની તમારી ચાકરીની ખાતર એક દિવસની બાળાની ઉછળતી ઇચ્છાઓને આગ લગાડી દેવી—એ અન્યાય કે અધમતા ? આ સ્થળે મારી હાદ ઉપરાંતની અધમતાને માટે મને એધાર આંસુ આવે છે, અને માફ હૃદય તે પાપી વિચારના સ્મર-લુથી સળગી ઉઠે છે.

બંધુઓ અને જ્ઞાતિમાં આગેવાન ગણાતા શ્રીમંતો ! હું આપને હવે આ છેલ્લી અરજી શુભરૂં છું કે જ્ઞાતિમાં આવો અન્યાય ચાલુ રહે તે જોવાને શું તમે રાજી છો ? બળવાનના બે ભાગ અને નિર્બળની કાંઈ દાદ કે ફરીયાદ પણ કોઈ ન સાંભળે આ કહેવત હજી વધારે બચંકર રૂપ પકડે એવા સમયની શું આપ રાહ જોઈ બેઠા છો ? શું આપ એકત્ર થઈને તેવું કંઈ બળ વાપરી જ્ઞાતિમાં અન્યાય થતો અટકે તેવી હિલચાલ કરવાને શક્તિમાન નથી ? ઝાઝા હાથ રળીયામણ આ નાનકડી કહેવત શું તમે કોઈવાર સાંભળી નથી ? મનગમતા નગદ નાણા સાટે નિર્દોષ બાળાઓ ધોળે દિવસે વેચાય એથી શું જ્ઞાતિનું ઝારવ જળવાઈ રહે તેમ છે ? જ્ઞાતિને સુધારવી એ શું આપની ફરજ નથી ? શું પોતાના કુટુંબ

અને પિંડને સુખી રાખવા પુરતીજ આપની ફરજ છે ? જ્ઞાતિના ભલાને માટે તમારી શ્રીમંતાઈ કે સત્તાનો ઉપયોગ કરવા શું તમે ઇચ્છતા નથી ? નહિ, બંધુઓ નહિ. જ્ઞાતિને તમ જેવા શ્રીમંત રત્નોની બહુ જરૂર છે. તમારી સોનેરી સ્થાયથી જ્ઞાતિ પોતાના ઉદ્યનો અવસર જોઈ શકશે.

જ્ઞાતિના શાણા સુકાનીઓ ! અત્યારે પ્રમાદ સેવવાનો સમય નથી. હવે તો જાગો અને જ્ઞાતિરૂપ નાવને ઉદ્યના કિનારા તરફ લઈ જાઓ. એમાંજ તમારી બહાદુરી અને શોભા છે. ”

બસ, આ કરતાં વધારે કરમશી લાઈથી આગળ લખી ‘શકાય’ નહિ. હવે તેના હાથમાં લખવાની શકિત રહી ન હતી, તેની ઉમેદ હજી પણ વધારે લખવાની હતી. પરંતુ શરીરની દુર્બળ હાલતને લીધે આ સંદેશો અત્યારે તો તેને આટલેથીજ બંધ રાખવો પડ્યો. આ વખતે કરમશીલાઈ ઉઠવા જતો હતો, પરંતુ બહુ વિચાર કરવાથી તેનું મગજ ક્ષીણ થઈ ગયું હતું; તેથી તેને એકદમ તમ્મર આવી ગયા. આથી તે બેશુદ્ધ થઈને પથારી પર પડ્યો રહ્યો.

એવામાં લક્ષ્મી અચાનક ત્યાં આવી ચડી અને પેલા સંદેશાના પત્ર પર તેની નજર પડી. એ તાજ લખાયેલા પત્રની કેટલીક લાઈનો હજી સુકી પણ ન હતી. પોતાને વાંચતાં આવડતું હોવાથી તેણે તે પત્ર એકાંતમાં બરાબર વાંચી જોયો અને તેમાં પોતાના પિતાના એકાએક બદલેલા વિચાર જોઈને તેના મનને બહુજ સંતોષ થયો. પછી આ સંદેશાના પત્રની તેણે પોતાના હાથથી એક નકલ કરી લીધી અને તે નકલ પોતાના પિતાના જુના મિત્ર સ્વજનનાં મોઢી આપી. તે એવા હેતુથી કે “ આ વિચારો સ્વજનનાં

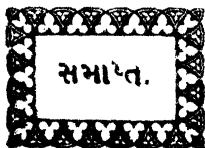
મારફતે જ્ઞાતિમાં બહેર થાય અને તેથી કેટલાક જ્ઞાતિ બંધુઓ તેવાં અધમ રિવાજથી પાછા હઠી બાય. ”

ઉપસંહાર

પ્રિય વાચક ! તે પછી કરમશીલાઈ આ ક્ષાની દુનીયાનો કેટલા દિવસનો પરોણો હતો, તે અમે કશું કહી શકતા નથી. પરંતુ અટલું તો ચોકકસ છે કે વાના દર્દની સાથે તેને છાતીની બળતરા તો હૃદયપરાંત હતી અને તેથી તેણે લાંબો વખત જીવવાની પોતાની આશા પણ મુકી દીધી હતી.

• બાળવિધવા લક્ષ્મી ખરેખર ! એક ભગ્યાત્મા હતી. પોતાના અવગુણી પિતાના અવગુણ તરફ નજર ન કરતાં તે ખરી લાગણીથી કરમશીલાઈની ચાકરી કરતી હતી. છેવટે ખરચી ખુટતાં મજૂરી કરીને પણ તેણે પોતાના પિતાની સેવા બજાવવામાં કાંઈ બાકી ન રાખી.

આર્યાવર્તની અખંડ ટેકને નિભાવનાર આર્ય બાળાઓ ! તમને કેટલીવાર ધન્ય છે ! ! !

ગ્રાહકોનાં મુખ્યારક નામો.

નાજપુર

- ૫૧ શા. લાલજી ઠાકરશી
 ૫ શા. વાલજી જેઠા
 ૫ શા. લઘુભાઈ મણીશી

કોટડી

- ૫ શા. શામજી દેવશી

દુમરા

- ૫ શા. વેલજી મુરજી
 ૫ શા. ભાણજી દેવરાજ
 ૫ શા. વેલજી રણીશી

મુંબઈ

- ૧૦ શા. વેલજી મેગજી

મુંબઈ.

- ૫ શા. કુરપાર કુંગરશી
 ૫ શા. મુરજી ધારશી
 ૫ શા. નેણીશી દેવશી
 ૫ શા. રતનશી હેમરાજ
 ૫ શા. જીવરાજ ભોળા
 ૫ શા. ઉમરશી રવજી
 ૫ શા. વેલજી હંસરાજ
 ૫ શા. દેવજી વીજપાર
 ૫ શા. દેવજી ભીમશી
 ૫ શા. તેજશી માલશી

ધુલીયા.

- ૫ શા. જેઠુભાઈ રાધા
-

